

Սույն գիրքը թվայնացվել է Գրքասեր ՀԿ-ում հայերենով գրականության պահպանման, հանրայնացման և ժամանակակից թվային միջավայրում հասանելի դարձնելու նպատակով:

Կազմակերպության նախաձեռնությունը միտված է հայերեն գրքերի և տեքստերի տարածմանը, ընթերցանության խթանմանը և մշակութային ոչ նյութական ժառանգության պահպանությանը՝ ապահովելով դրանց հասանելիությունը հնարավորինս լայն շրջանակների համար:

Մենք հավատում ենք, որ թվայնացումը ոչ միայն պահպանման միջոց է, այլև գիտելիքի, գրականության և մշակույթի շարունակական փոխանցման կարևոր ուղի:

Գրքասեր ՀԿ-ն գրքերը ծայնագրում և թվայնացնում է բացառապես Ձեր նվիրատվությունների շնորհիվ: Կազմակերպությանը կարող եք օժանդակել հետևյալ հղումով՝

<https://grqaser.org/hy/donate>

Ստուգված

Ֆրանսիական գրականություն, Էսսե, Արձակ

16+

Թարգմանիչ՝ Նազիկ Համբարյան

Անդրե Ժիդ Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից

Այդ էջերը նվիրվում են Էժեն Դաբիի հիշատակին, որպես արտացոլումն այն ամենի, ինչ ես ապրեցի նրա կողքին, նրա հետ:

Դեմետրային ծնված հոմերոսյան հիմնը պատմում է, որ մեծ աստվածուհին իր դստերը որոնելու գալիս է Կելևս արքայի պալատը: Հասարակ նյանայի կերպարանք ընդունած աստվածուհուն ոչ ոք չի ճանաչում: Մետանիրա թագուհին նրան է հանձնում իր նորածին որդուն՝ փոքրիկ Դեմոփոնի խնամքը, որը հետագայում պիտի դառնար Տրիպտոլեմոսը՝ երկրագործության նախահայրը: Երեկոյան, երբ բոլոր դռները փակ էին, և ողջ տունը քնած էր, Դեմետրան վերցնում է Դեմոփոնին, հանում փափուկ օրորոցից և ակնհայտ դաժանությամբ, սակայն իրականում առաջնորդվելով անսահման սիրով ու համակված երեխային աստվածացնելու ցանկությամբ, մորեմերկ պառկեցնում է վառվող ածխաբեկորների վրա: Պատկերացնում եմ մեծն Դեմետրային՝ խոնարհված պայծառադեմ այդ մանուկի վրա, ինչպես ապագա մարդկության վրա: Նա դիմանում է ածխի ջերմությանը, և այդ փորձությունն ուժ է ներարկում նրան: Նրա մեջ ծնվում է ինչ-որ գերմարդկային, ամրապինդ և աներևակայելիորեն փառավոր մի բան: Ա՛խ, ինչո՞ւ չկարողացավ Դեմետրան մինչև վերջ

հասցնել այդ համարձակ ձեռնարկը և հաջողությամբ պսակել իր ըմբոստ քայլը: Սակայն անհանգստացած Մետանիրան, պատմում է առասպելը, մի օր ներխուժեց սենյակ՝ դրոժված մայրական վախից, մի կողմ հրեց աստվածուհուն և ողջ գերմարդկայինը, որ ծնունդ էր առնում այնտեղ, ցրիվ տվեց ածխաբեկորները և հանուն երեխայի փրկության, կորցրեց աստծուն:

Նախաբան

Դեռ երեք տարի առաջ ես իմ սերն ու հիացմունքն էի հայտարարում ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ: Այնտեղ մի աննախադեպ փորձ էր ձեռնարկվել, որ մեր սիրտը լցնում էր հույսով, և որտեղից հսկայական առաջընթաց էինք սպասում, թռիչք, որը կարող էր իր ետևից տանել ողջ մարդկությունը: «Միայն այդ նորարարությանը ականատես լինելու համար արժի ապրել և սեփական կյանքը տալ նրան օգնելու համար»,— մտածում էի ես: Մեր սրտերում և մտքերում մենք անվարան ԽՍՀՄ-ի փառապանծ ապագայի հետ էինք կապում մինչև իսկ մշակույթի ապագան. մենք դա բազմիցս կրկնել ենք: Եվ կկամենայինք նորից այդ ասել: Արդեն իսկ այնտեղ գնալուց առաջ մենք անհանգստացած էինք մի քանի նոր ընդունված որոշումներով, որոնք կարծես վկայում էին դիրքորոշման փոփոխության մասին: Այդ ժամանակ ես գրում էի. «Հենց ԽՍՀՄ-ի դեմ հարձակումների անհերթելիությունն ու անազնվությունն է մեզ ստիպում ավելի համառ լինել նրան պաշտպանելիս: Նրանք՝ այդ վայրահաչները, կսկեն գովաբանել այն, հենց որ մենք դադարենք այդ անել. քանզի նրանք կգովաբանեն նրա զիջումներն ու հաշտվողականությունը, որը կստիպի ոմանց ասել. «Դե, տեսնո՞ւմ եք», բայց դրանով իսկ նա կհեռանա այն նպատակից, որին հետապնդում էր սկզբում: Թո՛ղ որ մեր հայացքը այդ նպատակին սևեռված մնալով, երբեք ստիպված չլինի երես թեքել ԽՍՀՄ-ից» (ՆՌՖ, 1935) հոկտեմբեր):

Սակայն մինչև ավելի մոտիկից երկրին ծանոթանալը, համառ իմ վստահության մեջ և գերադասելով կասկածել սեփական դատողությանս, Մոսկվա իմ ժամանելուց չորս օր հետո ես դեռ Կարմիր հրապարակում, Գորկու հուղարկավորության ժամանակ հայտարարեցի իմ ճառում. «Մշակույթի ճակատագիրը մեր մտքերում կապված է հենց ԽՍՀՄ-ի ճակատագրի հետ. մենք այն կպաշտպանենք»:

Ես միշտ ասել եմ, որ ինքն իրեն հավատարիմ մնալու ցանկության մեջ կա անկեղծ չլինելու վտանգ, և կարծում եմ, որ եթե անպայման պետք է անկեղծ լինել, ապա դա հնարավոր է այն ժամանակ, երբ շատերի հավատամքը համընկնում է մեր սեփականի հետ:

Եթե ես սխալվել եմ սկզբում, ապա ավելի լավ է ընդունեմ իմ սխալը որքան կարելի է շուտ, քանզի ես տվյալ դեպքում պատասխանատու եմ նրանց համար, ովքեր գալիս են այդ սխալի հետևից: Այստեղ խոսք անգամ չի կարող լինել ինքնասիրության մասին, որից, իմիջիայլոց, ես քիչ ունեմ: Կան բաներ, որոնք ավելի կարևոր են ինձ համար, քան ես ինքս, ավելի կարևոր, քան ԽՍՀՄ-ը, դա մարդկությունն է, նրա ճակատագիրը, նրա մշակույթը:

Սակայն արդյո՞ք ես իսկապես սխալվել էի սկզբում: Ովքեր հետևել են ԽՍՀՄ-ի առաջընթացին մի տարուց փոքր-ինչ ավելի, կարող են ասել՝ ե՞ս եմ փոխվել արդյոք, թե ԽՍՀՄ-ն այլևս ԽՍՀՄ-ը չէ: Եվ ասելով ԽՍՀՄ՝

ես հասկանում եմ նրա առաջնորդին: Իսկ նրանք, ովքեր ավելի իրավասու են, քան ես, կասեն՝ ակնհայտ է, թե ոչ, նրա դիրքորոշման փոփոխությունը, և թե արդյոք այն, ինչ մեզ շեղում է թվում, նախկին որոշ կարգադրությունների ճակատագրական արդյունքը չէ: ԽՍՀՄ-ը «կառուցվում է», անհրաժեշտ է դա անդադար կրկնել ինքն իրեն: Այդտեղից էլ բխում է իմ բացառիկ շահագրգռվածությունը այդ սաղմնային վիճակում գտնվող հսկա երկիր կատարելիք իմ այցելության մեջ: Թվում է՝ դա այն սաղմն է, որը պիտի ծնունդ տա ապագային: Այն ունի իր լավ ու վատ կողմերը, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ գերազանց ու վատթար կողմերը: Գերազանցը շատ հաճախ ձեռք է բերվել հսկայական ջանքերի գնով: Ջանքերն էլ ոչ միշտ և ամենուրեք են հասել այն բանին, ինչին ձգտում էին: Երբեմն կարող ես մտածել, թե դեռ չեն հասել: Երբեմն վատթարը ուղեկցում և կրկնապատկում է դժբախտությունը, կարելի է ասել, որ այն նրա հետևանքն է: Եվ անցումը ամենալուսավորից ամենամռայլին կատարվում է շմեցուցիչ արագությամբ: Հաճախ պատահում է այնպես, որ գրոսաշրջիկը ըստ իր նախնական համոզվածության նկատում է միայն մեկը կամ մյուսը: Շատ հաճախ պատահում է, որ ԽՍՀՄ-ի բարեկամները հրաժարվում են տեսնել վատը կամ գոնե ընդունել այն, և ստացվում է այնպես, որ շատ հաճախ ճշմարտությունը ԽՍՀՄ-ի մասին ասվում է ատելությամբ, իսկ սուտը՝ սիրով:

Սակայն իմ միտքն այնպիսին է, որ խստության մեծագույն մասը բաժին է ընկնում նրանց, ում կկամենայի ընդմիշտ գովաբանել: Գովասանքով սահմանափակվել, կնշանակեր վատ արտահայտել սեփական սերը: Ես ևս, ըստ իս, ավելի մեծ ծառայություն եմ մատուցում ԽՍՀՄ-ին և այն դատին, որը ներկայացնում է հանուն մեզ՝ խոսելով առանց կեղծիքի և խնայողության: Եվ նկատի առնելով ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ իմ հիացմունքը և նրա արդեն իրականացրած հրաշքները, նաև այն, ինչ նա մեզ թույլ է տալիս հուսալ, ես պիտի դիմեմ քննադատությանը:

— Ո՞վ կարող է ասել, թե ինչ է եղել ԽՍՀՄ-ը մեզ համար: Ավլեին, քան ընտրության հայրենիք, օրինակ, ուղեցույց: Այն, ինքի մասին մենք երազում էինք, ինչ հազիվ էինք համարձակվում հուսալ, բայց որին ձգտում էինք ողջ սրտով ու զորությամբ, իրականացվել էր այնտեղ: Դա մի երկիր էր, ուր ուտոպիան գտնվում էր իրականություն դառնալու ճանապարհին: Նրա հսկայական ձեռքբերումները մեզ ավելի պահանջկոտ էին դարձնում: Թվում էր, թե ամենադժվարն արդեն արված էր, և մենք ուրախ սրտով ինչ-որ դաշինքի մեջ էինք մտնում նրա հետ հանուն բոլոր տառապող ժողովուրդների: Որքան ժամանակ կկարողանայինք մնալ այդ դաշինքի մեջ անհաջողության դեպքում: Սակայն անհաջողության միտքն անգամ անընդունելի էր: Եթե որոշ լուռ խոստումներ չէին պահվել, ո՞ւմ էինք մեղադրելու դրա համար: Պե՞տք էր դրա պատասխանատվությունը զգել առաջին հրամանների կամ խախտումների անտեսումների գործարքների վրա, որքան էլ որ պատճառաբանված լինեին դրանք:

Այստեղ ես շարադրել եմ իմ անձնական մտորումներն այն ամենի մասին, ինչ որ ԽՍՀՄ-ը ցուցադրում է հաճույքով և օրինավոր հպարտությամբ, բայց նաև այն մասին, ինչ ես տեսա դրա կողքին: ԽՍՀՄ-ի ձեռքբերումները մեծամասամբ հիանալի են. ամբողջական երկրամասերում արդեն երևում է երջանկության ժպտուն դեմքը: Նրանք, ովքեր Կոնգոյում ինձ խորհուրդ էին տալիս թողնել

դեկավարների մեքենաները և ուղղակի հաղորդակցության մեջ մտնել ժողովրդի հետ՝ ճշմարիտ տեղեկություններ ստանալու համար, արդյոք կհանդիմանե՞ն ինձ, որ այդ խորհրդին հետևել եմ ԽՍՀՄ-ում և թույլ չեմ տվել, որ ինձ շլացնեն... Ես չեմ թաքցնում ինքս ինձնից, որ թշնամի կողմերը (Նրանք, որոնց սերը կարգուկանոնի նկատմամբ ծուլված է բռնակալության սիրո հետ) կարող են օգուտ քաղել իմ գրքից: Դա ինձ կարող էր ստիպել չհրատարակել և նույնիսկ չգրել այն, եթե անհողդողդ և հաստատ չմնար իմ համոզմունքը, որ մի կողմից՝ ԽՍՀՄ-ն, ի վերջո, կհաղթահարի իմ նշած այդ լուրջ սխալները, և որ մյուս կողմից (և սա ավելի կարևոր է), մի երկրի առանձին սխալները բավարար չեն վարկաբեկելու համար համաշխարհային, միջազգային նշանակություն ունեցող դատը: Սուտը, լինի լուրջության թե մեկ այլ սուտ, կարող է նպատակահարմար թվալ և տեղին՝ համառումը ստի մեջ, սակայն դա չափազանց ձեռնտու է թշնամուն, իսկ ճշմարտությունը, որքան էլ ցավալի լինի, վիրավորում է միայն բուժելու համար:

I

Աշխատավոր ժողովրդի հետ անմիջական շփման ժամանակ, շինհրապարակներում, գործարաններում կամ հանգստյան տներում, այգիներում կամ «կուլտուրայի պարկերում» ես խոր ցնծության պահեր ունեցա: Չգացի այդ նորաթուխ ընկերների միջև ակնթարթորեն հաստատվող եղբայրությունը, սրտիս հրճվանքն ու փթթումը: Դրա համար էլ այնտեղ արված լուսանկարներում ես ավելի ուրախ ու ժպտերես եմ, քան շատ հաճախ լինում եմ Ֆրանսիայում: Եվ քանի-քանի անգամ այնտեղ անսահման երջանկությունից աչքերս լցվել են արցունքով, քնքշանքի և սիրո արցունքներով: Օրինակ, հենց Սոչիի մոտակայքում գտնվող Դոնբասի հանքափորների հանգստյան տանը... Ոչ, ո՛չ, այնտեղ ոչինչ նախապես պատրաստված և պայմանավորված չէր: Ես եկել էի հանկարծակի, մի երեկո, առանց զգուշացնելու, սակայն Նրանք ինձ անմիջապես վստահություն էին ներշնչել: Իսկ իմ անսպասելի այցելությունը Բորժոմի մոտակա ճամբարը, համեստ, համարյա աղքատիկ մի վայր, որտեղ, սակայն, երջանկությունից ու առողջությունից վառվռուն դեմքերով երեխաներն ասես կամենում էին ինձ հաղորդել իրենց ուրախությունը: Ի՞նչ պատմեմ, բառերն անգոր են արտահայտելու այդքան խոր ու պարզ մի զգացմունք: Եվ ինչո՞ւ պատմեմ հատկապես սրանց և ոչ բազմաթիվ ուրիշների մասին: Իսկ Վրաստանի բանաստեղծները, մտավորականները, ուսանողները, բանվորները... Նրանցից ոմանք ինձ իսկապես հրապուրեցին, և ես անդադար ափսոսում էի, որ բոլորովին չգիտեմ նրանց լեզուն: Սակայն միայն նրանց ժպիտներում ու հայացքներում այնքան քնքուշ պերճախոսություն կար, որ ես կասկածում էի, թե բառերը դրան մեծ բան կավելացնեն: Պետք է ասեմ, որ ինձ ամենուրեք ներկայացնում էին որպես բարեկամի, և բոլորի հայացքները ներծծված էին ինչ-որ անանուն երախտագիտությամբ: Ես կկամենայի ավելի արժանի լինել դրան, և դա նույնպես դրդում է ինձ խոսել:

Այն, ինչ ներկայացնում են հաճույքով, ամենագեղեցիկ հաջողություններն են: Ինքնըստինքյան հասկանալի է և բնական: Սակայն մեզ հաջողվեց բազմիցս անսպասելիորեն մտնել գյուղական դպրոցներ, մանկապարտեզներ, ակումբներ, որոնք անիմաստ էր մեզ

ցույց տալ, և որոնք, անկասկած, ոչնչով չէին տարբերվում շատ ուրիշներից: Եվ հենց դրանք էլ ինձ ամենաշատը հիացրին, ճիշտ այն պատճառով, որ ոչինչ այնտեղ պատրաստված չէր ցուցադրման համար:

Իմ տեսած բոլոր պիոներական ճամբարներում երեխաները գեղեցիկ են, լավ սնված (օրական կերակրում են հինգ անգամ), խնամված, նույնիսկ փայփայված ու զվարթ: Նրանց հայացքը պայծառ է, բաց, ծիծաղը՝ անխարդախ ու անկեղծ. ես, որպես օտարերկրացի, կարող էի նրանց փոքր-ինչ ծիծաղելի թվալ, սակայն ոչ մի վայրկյան նրանցից որևէ մեկի մեջ չտեսա ծաղրի նվազագույն իսկ նշույլ¹:

Փթթուն երջանկության այդ նույն արտահայտությունը նկատեցինք նաև մեծահասակների մեջ, որոնք նույնքան գեղեցիկ էին ու ամրակազմ: «Կուլտուրայի այգիները», ուր նրանք հավաքվում են երեկոյան, աշխատանքային օրվա ավարտից հետո, անվիճելիորեն հաջողված ձեռքբերումներ են, հատկապես Մոսկվային: Ես այնտեղ հաճախ էի գնում: Այն զվարճալի վայր է, մի հսկայական «Լուսնա-պարկ»: Դռնից ներս մտնելու պես ամբողջովին օտարված ես զգում քեզ: Ամենուրեք, լուրջ և պարկեշտ երիտասարդ կանանց ու տղամարդկանց այդ ամբոխում, անմիտ ու բիրտ ծիծաղի, կատակաբանության, անպարկեշտության և նույնիսկ սեթևեթանքի ոչ մի նշույլ չկա: Ամենուրեք տիրում է ոգևորության զվարթ շունչը: Մի տեղ խաղեր են կազմակերպվում, մի այլ տեղ՝ պարեր: Սովորաբար այնտեղ լինում է ղեկավար կամ ղեկավարուհի, որը հսկում է խաղերը: Ամենուր կատարյալ կարգուկանոն է տիրում: Մեծ շրջաններ են կազմվում, որոնց մեջ կարող է մտնել յուրաքանչյուր ոք: Սակայն միշտ էլ դիտողներն ավելի շատ են, քան պարողները: Դրանց հետևում են ժողովրդական պարերն ու երգերը՝ շատ հաճախ միայն ակորդեոնի նվագակցությամբ: Այստեղ, այս շրջագծված տարածության մեջ, որի մուտքը, սակայն, ազատ է, ակրոբատիկայի սիրահարները զբաղվում են տարբեր մարզաձևերով. մի մարզիկ դիտում է «վտանգավոր թռիչքները», խորհուրդներ և ուղղություն տալիս, նրանցից քիչ հեռու տեղադրված են մարմնամարզական սարքերն ու գործիքները: Մարդիկ համբերությամբ սպասում են իրենց հերթին և մարզվում: Մեծ տարածք է հատկացված վոլեյբոլի դաշտին, և ես չեմ դադարում հիանալ խաղացողների ամուր կազմվածքով, գեղեցկությամբ ու շնորհքով: Փոքր-ինչ ավելի հեռու հանգիստ խաղերն են՝ շախմատ, նարդի և բազմաթիվ այլ մանր, ճարպկության և համբերության խաղեր, որոնցից շատերի մասին ես չգիտեի, չափազանց հետաքրքիր էին, կային նաև մի շարք ուժային, ճկունության ու ճարպկության ցուցադրման խաղեր, որ ես ոչ մի տեղ չէի տեսել, և որոնք չեմ կարող նկարագրել, սակայն դրանց մի մասն, անկասկած, մեծ հաջողություն կունենար մեզ մոտ: Ինչո՞վ կարելի է զբաղվել ժամեր շարունակ: Կան խաղեր և մեծահասակների, և փոքրերի համար: Ամենափոքրիկները նույնպես ունեն իրենց առանձին տարածքը, որտեղ կան փոքր, իրենց հասակին համապատասխան գործիքներ: Մի մեծ զբոսապուրակում լրացնելով հանգիստ խաղերի

¹ — Եվ ձեր կարծիքով դա լավ է, — գոչում է իմ ընկեր X-ը, որին պատմում էի սա: — Ծաղրը, հեգնանքը և քննադատությունը փոխկապակցված են միմյանց հետ: Ծաղրի անընդունակ երեխան կդառնա դյուրահավատ ու հեզ երիտասարդ, որի «կոնֆորմիզմը» հետագայում կքննադատեք դուք, ծաղրողդ: Ես կողմ եմ ֆրանսիական ծաղրող ոգուն, թեկուզ այն գործածվի իմ դեմ:

շարքը (որոնց սիրահարներն այնքան շատ են, որ պետք է երկար սպասել ազատ սեղան գտնելու համար), փայտե ցուցանակների վրա փակցված են տախտակներ՝ առեղծվածների, հանելուկների և գլուխկոտրուկների առատ պաշարով: Եվ այդ ամենը, կրկնում եմ, առանց նվազագույն գոեհկության: Այդ ամբողջ հսկա, կատարյալ կեցվածքով ամբոխում իշխում են ազնվությունը, արժանապատվությունն ու պարկեշտությունը՝ ի դեպ առանց որևէ հարկադրանքի և միանգամայն բնական: Հասարակությունը, այդ թվում և երեխաներինը, ամբողջությամբ կազմված է բանվորներից, որոնք գալիս են այստեղ զբաղվելու սպորտով, հանգստանալու կամ կրթվելու (քանզի կան և ընթերցասրահներ, դասախոսություններ, կինոթատրոններ, գրադարաններ և այլն): Մոսկվա գետի վրա կան և ջրավազաններ: Եվ այդ հսկա զբոսայգում, այստեղ, այնտեղ կան փոքրիկ բեմահարթակներ, որտեղից հնչում է հանպատրաստից ստեղծագործող ուսուցչի ձայնը: Դրանք տարբեր դասեր են. աշխարհագրության կամ պատմության՝ հենակի վրա տեղադրված գրատախտակով, կամ նույնիսկ գործնական բժշկության, հոգեբանության դասեր՝ անատոմիական ցուցատախտակներով: Մարդիկ լսում են մեծագույն լրջությամբ: Արդեն ասել եմ, որ ոչ մի տեղ չեմ նկատել ծաղրի նվազագույն նշույլ:

Բայց ահա ավելի ուշագրավ մի բան. բացօթյա փոքրիկ մի թատրոն, որտեղ բաց սրահում հավաքված մոտ հինգ հարյուր ունկնդիր (ոչ մի ազատ տեղ) բարեպաշտ լռությամբ լսում է մի դերասանի, որը Պոլշկին է արտասանում (հատված «Եվգենի Օնեգինից»): Չբոսայգու մի անկյունում, մուտքի մոտ գտնվում է օդապարիկով թռչողների թաղամասը: Այստեղ դա շատ տարածված սպորտաձև է:

Յուրաքանչյուր երկու րոպեն մեկ երեք օդապարիկներից մեկը, թռչելով քառասուն մետր բարձրությամբ աշտարակի գագաթից, փոքր-ինչ կոպտորեն վայր է իջեցնում ևս մի նոր սիրող մարզիկի: Դե՛, ո՞վ կփորձի... մարզիկները շտապում են, շարք կանգնում և սպասում իրենց հերթին: Ել չեմ խոսում մեծ բացօթյա թատրոնի մասին, որտեղ որոշ ներկայացումների ժամանակ հավաքվում է մոտ քսան հազար հանդիսատես:

Մոսկվայի կուլտուրայի այգին ամենաընդարձակն է և ամենահարուստը զանազան ատրակցիոններով, Լենինգրադինը՝ ամենագեղեցիկը: Սակայն ԽՍՀՄ-ի յուրաքանչյուր քաղաքն այժմ ունի իր սեփական կուլտուրայի այգին, չհաշված մանկապարտեզները:

Բնականաբար, ես այցելել եմ և բազմաթիվ գործարաններ: Ես գիտեմ և կրկնում եմ, որ նրանց գործառնությունից է կախված ընդհանուրի բարօրությունն ու երջանկությունը: Սակայն այդ մասին չեմ կարող խոսել բանիմացի վստահությամբ: Ուրիշ մարդիկ են զբաղվում դրանով, իսկ ես ընդամենը վկայակոչում եմ նրանց գովեստները: Ինձ մնում են միայն հոգեբանական հարցերը և համարյա միայն նրանցով է, որ ուզում եմ զբաղվել այստեղ: Եթե անուղղակիորեն անդրադառնամ հասարակական խնդիրներին, նորից ու նորից կդիտարկեմ դրանք հոգեբանական տեսանկյունից:

Տարիքս առաջանալու հետ միասին զգում եմ, որ պակասում է բնապատկերների նկատմամբ իմ հետաքրքրությունը, շատ է պակասում, որքան էլ նրանք գեղեցիկ լինեն: Սակայն այն կորցնում եմ ավելի շատ մարդկանց նկատմամբ: ԽՍՀՄ-ի ժողովուրդը հիանալի է,

Կրաստանի, Կախեթիայի, Աբխազիայի, Ուկրաինայի (ասում եմ միայն այն, ինչ տեսել եմ) և հատկապես Լենինգրադի և Ղրիմի բնակիչները: Կարմիր հրապարակում մասնակցել եմ մոսկովյան երիտասարդության տոներին: Կրեմլի դիմաց դինարարությունները թաքցնում էին իրենց անախորժ կերպարանքը ցուցապաստառների և բուսականության տակ:

Ամեն ինչ շքեղ էր և անգամ (շտապում եմ այդ մասին ասել այստեղ, քանզի միշտ չեմ կարողանա) անթերի ճաշակով: Շքերթի էր ելնում հարավից ու հյուսիսից, արևելքից և արևմուտքից ժամանած հրաշալի մի երիտասարդություն: Նրանց շքերթը տևեց մի քանի ժամ: Ես պատկերացնել իսկ չէի կարող նման հիասքանչ տեսարան: Անշուշտ, այդ կատարյալ էակները մարզվել, պատրաստվել և ընտրվել էին հազարների միջից, սակայն ինչպես կարելի էր չզմայլվել նման բան ստեղծելու ունակ մի վարչակարգով:

Կարմիր հրապարակը ես տեսել էի մի քանի օր առաջ, գորկու հուղարկավորության ժամանակ: Ես տեսել էի այս նույն ժողովրդին, նույն, սակայն միաժամանակ բոլորովին մեկ այլ ժողովրդի, որն ավելի շատ, իմ կարծիքով, նման էր ցարի ժամանակվա ռուս ժողովրդին, որը Սյունազարդ մեծ դահլիճում երկար ու անվերջանալի շարքով ընթանում էր պիսպատվանդանի առջևով: Այս անգամ դրանք խորհրդային այդ ժողովուրդների ամենագեղեցիկ, ամենաուժեղ և ամենաուրախ ներկայացուցիչները չէին, այլ ցավագին մի «խառնուրդ», որի մեջ կային կանայք, երեխաներ հատկապես, երբեմն ծերունիներ, համարյա բոլորն էլ վատ հագնված և ոմանք էլ ասես շատ թշվառ: Լուռ, մռայլ և ինքնամփոփ մի շքերթ էր դա, որն ասես իր կատարյալ կազմակերպվածությամբ գալիս էր անցյալից և որն, անկասկած, ավելի երկար տևեց, քան մյուսը՝ պանծալի շքերթը: Ես երկար ժամանակ լուռ դիտում էի այն: Ի՞նչ էր Գորկին այս մարդկանց համար՝ ուսուցիչ, ընկեր, եղբայր... մեռած մարդ, ամեն դեպքում: Եվ բոլորի, նույնիսկ ամենափոքրիկ երեխաների դեմքերին կարելի էր կարդալ մի ինչ-որ տխրամած ապշանք, բայց նաև, և հատկապես, համակրանքի ճառագայթող ուժ: Այստեղ այլևս կարևոր չէր ֆիզիկական գեղեցկությունը. ես տեսնում էի միայն աղքատների մի ամբոխ, որն ինձ ավելի հրաշալի էր թվում, քան գեղեցկությունն ինքը, և նրանցից քանի՜-քանիսին ես կկամենայի սեղմել իմ կրծքին:

ԽՍՀՄ-ից բացի ոչ մի տեղ հաղորդակցությունը ժողովրդի հետ չի հաստատվում ավելի հեշտ ու անմիջականորեն, չի լինում նույնքան խոր ու ջերմ: Անմիջապես ստեղծվում են (երբեմն միայն մի հայացքն էլ է բավական) խոր համակրանքի կապեր: Այո, չեմ կարծում, թե մեկ այլ տեղ կարելի լինի նույն խորությամբ ու ուժով ըմբռնել մարդկային զգացմունքները, ինչպես ԽՍՀՄ-ում: Չնայած լեզվի տարբերությանը, ես դեռ երբեք և ոչ մի տեղ ինձ այդպես լիակատար չէի զգացել ընկեր ու եղբայր, և հանուն դրա կտայի աշխարհի ամենագեղեցիկ բնապատկերները:

Ես դեռ կիսոսեմ բնության մասին, բայց ուզում եմ նախ պատմել «կոմսոմոլների» մի ջոկատի հետ մեր առաջին հանդիպման մասին: Դա պատահեց գնացքի մեջ, Մոսկվայից Օրջոնիկիձե գնալիս (նախկին Վլադիկավկազ):

Ճանապարհը երկար էր: Սովետական գրողների միության անունից Միխայիլ Կոլցովը մեզ մի հատուկ հարմարավետ վագոն էր տրամադրել:

Մենք վեցս՝ Ժեֆ Լատը, Գիյուն, Հերբարը, Շիֆրինը, Դաբին և ես, հիանալի տեղավորվել էինք այնտեղ մեր բարեկամ թարգմանչի՝ հավատարիմ ընկեր Բոլայի հետ: Մահճակալներով խցիկներից բացի, մենք ունեինք նաև մի սենյակ, որտեղ մեզ ճաշ էին մատուցում: Ավելի լավ պայմանների մասին չէր էլ կարելի երազել: Սակայն մի բան մեզ դուր չէր գալիս: Մենք չէինք կարող հաղորդակցվել գնացքի մյուս ուղևորների հետ: Առաջին իսկ կայարանում իջանք՝ համոզվելու, որ հարևան վագոնը զբաղեցնում են հաճելի մարդիկ: Դա արձակուրդի մեկնող կոմերիտականների մի խումբ էր, որն ուղևորվում էր Կովկաս՝ Կազբեկ լեռը մագլցելու մտադրությամբ, մենք, ի վերջո, հասանք այն բանին, որ մեզ բաժանող դռները բացվեցին, և անմիջապես գրույցի բռնվեցինք մեր հաճելի հարևանների հետ: Փարիզից ինձ հետ մեծ թվով հնարամիտ խաղեր էի բերել, որոնք շատ էին տարբերվում ԽՍՀՄ-ում հայտնի խաղերից: Դրանք ինձ բախտի բերմամբ օգնեցին հաղորդակցության մեջ մտնել մարդկանց հետ, որոնց լեզուն չէի հասկանում: Այդ փոքրիկ խաղերը ձեռքից ձեռք անցան: Պատանիներն ու աղջիկները հերթով փորձեցին դրանք և չդադարեցին, մինչև չհաղթահարեցին բոլոր դժվար առաջադրանքները: «Կոմերիտականը երբեք չի հանձնվում»,— ծիծաղելով ասում էին նրանք: Նրանց վագոնը շատ նեղ էր, իսկ այդ օրն էլ սարսափելի տոթ էր, և մենք, իրար սեղմված, շնչահեղձ էինք լինում: Դա սքանչելի էր:

Ավելացնեմ, որ նրանցից մի քանիսն ինձ ճանաչում էին: Ոմանք կարդացել էին իմ գրքերը (հիմնականում «Ճանապարհորդություն Կոնգոյով»), և քանի որ Կարմիր հրապարակում Գորկու հուղարկավորության ժամանակ իմ արտասանած ճառից հետո թերթերը տպել էին իմ լուսանկարը, նրանք ինձ անմիջապես ճանաչեցին և շատ զգացված էին իրենց նկատմամբ իմ ցուցաբերած ուշադրությունից, թեև ոչ ավելի, քան ես էի զգացված նրանց համակրական վերաբերմունքից: Շուտով աշխույժ գրույց ծավալվեց: Ժեֆ Լաստը, որը լավ հասկանում և խոսում էր ռուսերեն, մեզ բացատրեց, որ իմ բերած փոքրիկ խաղերը նրանց շատ են դուր եկել, բայց որ նրանք մտածում են, թե արդյոք պատշաճ է, որ ինքը՝ Անդրե Ժիդը, դրանցով զբաղվի: Ժեֆ Լաստը ստիպված էր պատասխանել, որ այդ փոքրիկ զվարճալիքներն իմ ուղեղը հանգստացնելու համար են: Քանզի յուրաքանչյուր կոմերիտական միշտ էլ որևէ ծառայություն կատարելիս ամեն ինչի մասին դատում է ըստ օգտակարության: Ասենք, եթե բժախնդիր չլինենք, այդ ծիծաղով ընդհատվող գրույցն ինքնին հենց խաղ էր: Բայց քանի որ նրանց վագոնում օդը հեղձուցիչ էր, մենք նրանցից մի տասներկու հոգու հրավիրեցինք մեր վագոնը, ուր ողջ երեկոն անցկացրինք երգելով ու ժողովրդական պարերով, ինչքան որ թույլ էր տալիս մեր ճաշասենյակի լայնությունը: Այդ երեկոն ինձ և ընկերներիս համար կմնա որպես այդ ճանապարհորդության լավագույն հիշողություններից մեկը: Եվ մենք կասկածում էինք, թե մեկ այլ երկրում հնարավոր լիներ այդպիսի անմիջական ու բնական սրտակցություն, թե մեկ այլ տեղ երիտասարդությունը կարող էր լինել նույնքան հաճելի²:

² Այն, ինչ ինձ նաև դուր է գալիս ԽՍՀՄ-ում, երիտասարդության արտակարգ երկար տևողությունն է, որին մենք Ֆրանսիայում (և կարծում եմ առհասարակ բոլոր լատինական երկրներում) վարժված չենք: Երիտասարդությունը շատ հարուստ է խոստումներով, իսկ մեզ մոտ պատանին շուտ է դադարում

Քիչ առաջ ասացի, որ բնապատկերներն ինձ քիչ են հետաքրքրում: Սակայն կուզենայի պատմել Կովկասի հիասքանչ անտառների մասին, Կախեթի սահմանին, Բաթումի շրջակայքում գտնվող և Բորժոմից քիչ վերև ընկած Բակուրիանիի անտառների մասին: Ավելի գեղեցիկ անտառ ես ոչ տեսել, ոչ էլ պատկերացնում էի: Ոչ մի թավուտ այնտեղ չի կարող ծածկել մեծ ծառերի բները, դրանք տեղ-տեղ խորհրդավոր բացատներով ընդմիջվող անտառներ են, ուր մութն ընկնում է ցերեկվա ավարտից առաջ, և այնպես է թվում, թե այդտեղ է մոլորվում Մատնաչափիկը: Մենք այդ հրաշք անտառով անցել էինք դեպի մի լեռնային լճակ ուղևորվելիս, ուր մեզ պատիվ էին արել հայտնելու, որ երբեք ոչ մի օտարերկրացի այդտեղ ոտք չէր դրել: Սակայն դրա կարիքը բոլորովին չկար, որպեսզի ես հիանայի նրանով: Նրա մերկ ավերին կար մի փոքրիկ, տարօրինակ գյուղակ (Տաբացկուրին), որը տարվա ինն ամիսը թաղված էր ձյան տակ, և որը մեծ հաճույքով կնկարագրեի... Ա՛խ, ինչո՞ւ ես չեի եկել որպես սովորական զբոսաշրջիկ կամ որպես նոր բույսեր հայտնաբերելու ծարավ բնախույզ՝ ցանկանալով իմ այգու «կովկասյան այրեծաղիկը» գտնել այս բարձր սարահարթերում: Սակայն ես ամենևին էլ դրա համար չեմ եկել ԽՍՀՄ: Ինձ հետաքրքրողը միայն մարդն է, մարդիկ և այն, թե ինչ են արել նրա հետ և ինչ են պատրաստվում անել: Ինձ հրապուրողը հասարակական խնդիրների աներևակայելի թավ անտառն է, որտեղ ես մոլորվում եմ: ԽՍՀՄ-ում այդ անտառները կանչում, սեղմում և ճնշում են բոլոր կողմերից:

II

Լենինգրադի նոր թաղամասերից շատ քչերն են տեսել: Լենինգրադում ինձ ամենաշատը դուր է գալիս Սանկտ-Պետերբուրգը: Ես ավելի գեղեցիկ քաղաք չգիտեմ, չեմ պատկերացնում քարի, մետաղի և ջրի ավելի ներդաշնակ միաձուլում³: Թվում է՝ նրա մասին էին երագում Պուշկինն ու Բոդլերը: Երբեմն էլ հիշեցնում է Չիրիկոչի կտավները: Հուշարձանները կերտված են կատարյալ չափումներով, ինչպես թեմաները մոցարտյան սիմֆոնիաներում: «Այնտեղ ամեն ինչ կարգ է ու գեղեցկություն»⁴: Այնտեղ հրճվում է հոգիդ, և միտքդ թեթև թռչում: Չեմ ուզում խոսել Էրմիտաժի անգուգական թանգարանի մասին՝ ինձ թվում է, որ ինչ էլ ասեմ, բավական չի լինի: Սակայն կուզեի թեթևակի գովաբանել այն խելամիտ ջանասիրությունը, որով աշխատողները յուրաքանչյուր հնարավոր դեպքում կտավի շուրջն են հավաքում նույն նկարչին պատկանող բոլոր գործերը (Էտյուդներ, գծապատկերներ, գծագրեր), որոնք կարող են տեղեկություն հաղորդել կտավի ստեղծման դանդաղ ընթացքի մասին:

Լենինգրադից վերադառնալիս Մոսկվայի անիյուրընկալ տեսքն ավելի ցնցող է թվում: Ճնշող, ծանր ներգործողություն է ունենում նույնիսկ մտքի վրա: Շենքերը, մի քանի հազվագյուտ բացառություններով, անհրապույր են (ոչ միայն ամենաժամանակակիցները) և ոչ մի կերպ իրար հետ չեն համադրվում: Ես գիտեմ, որ Մոսկվան գնալով ավելի ու ավելի քիչ է փոխվում: Ամեն ինչ այնտեղ խոսում է այդ մասին և

խոստանալուց: Արդեն տասնչորս տարեկանից միամտության կամ կյանքի առջև զարմանքի նվազագույն իսկ նշույլ: Երեխան համարյա անմիջապես դառնում է երիտասարդ: Խաղերն ավարտվում են:

³ Պոլնոյա գմբեթներն ու ոսկյա սրածողերը:

⁴ Տող Բոդլերի բանաստեղծությունից:

ամենուր զգացվում է ապագայի շունչը: Վերաճնում են, փորում, քանդում, նորից շինում, և այդ ամենը կարծես առանց հաշվարկի, ինչպես պատահի: Բայց Մոսկվան, չնայած իր անհրապույր տեսքին, մնում է որպես կապող օղակ բոլորի միջև: Նա ապրում է հզոր շնչով: Սակայն բավական է, որքան նայեցինք տներին, ինձ այստեղ հետաքրքրողը մարդկային ամբոխն է: Ամռան ամիսներին գրեթե բոլորը սպիտակ են հագնվում: Բոլորը նման են իրար: Ոչ մի տեղ այնքան ակնբախ չի երևում հասարակական ընդհանուր համահարթման արդյունքը, որքան Մոսկվայի փողոցներում: Դա առանց դասակարգերի մի հասարակություն է, որի բոլոր անդամները կարծես նույն պահանջմունքներն ունեն: Ես մի քիչ չափազանցնում եմ, իհարկե, սակայն շատ քիչ: Բոլորի հագուստներում իշխում է միօրինակությունը, որն, անկասկած, կերևար և մարդկանց մտածողության մեջ, եթե միայն հնարավոր լիներ այն տեսնել:

Եվ դա նույնպես օգնում է մարդկանց ուրախ երևալ և լինել այդպիսին: (Այդ մարդիկ այնքան երկար են եղել կարիքի մեջ, որ այժմ գոհ են քշով: Երբ հարևանիդ ունեցվածքն ավելին չէ, քեզ քո ունեցվածքն էլ է գոհացնում): Տարբերություններն երևում են միայն ավելի մանրակրկիտ քննելու դեպքում: Առաջին հայացքից անհատն այստեղ ձուլված է ամբոխին և այնքան գուրկ է թվում առանձնահատկություններից, որ մարդկանց մասին խոսելիս պետք է մասնակի հոդ գործածել՝ «մարդիկ» ասելու փոխարեն ասել՝ «մի քիչ մարդ»:

Ես սուզվում եմ այդ ամբոխի մեջ, մարդկության լոգանք եմ ընդունում: Ի՞նչ են անում այս մարդիկ խանութի առջև: Հերթ են կանգնել: Հերթ, որի ծայրը հասնում է մինչև հաջորդ փողոցը: Նրանք երկու-երեք հարյուր հոգի են և հանգիստ, համբերությամբ սպասում են: Դեռ վաղ է, խանութը դեռ չի բացել իր դռները: Քառասունհինգ րոպեից նորից եմ գալիս: Նույն ամբոխն էլի այստեղ է: Չարմանում եմ, ինչո՞ւ են շուտ գալիս, ի՞նչ են շահում դրանից: — Ինչպես թե ի՞նչ են շահում... միայն առաջիններին են սպասարկում: Եվ ինձ բացատրում են. թերթերն հայտարարել էին, որ մեծ քանակությամբ... չգիտեմ ինչ էին բերելու (կարծեմ այդ օրը բարձեր էին բերելու): Այդ իրերից կար ընդամենը չորս-հինգ հարյուր հատ, իսկ հավակնորդների թիվը հասնում էր 800-ի, 1000-ի, կամ նույնիսկ 15.000-ի: Դեռ երեկոն չիջած՝ այլևս ոչ մի հատ չի մնա: Պահանջմունքներն այնքան մեծ են, իսկ մարդիկ՝ այնքան շատ, որ պահանջարկը դեռ երկար կգերազանցի առաջարկին և կգերազանցի շատ մեծ չափով: Նրանք չեն կարող բավարարել բոլորին: Մի քանի ժամ անց մի կերպ թափանցում եմ խանութ: Այն հսկայական է: Ներսում սարսափելի հրմշտոց է: Վաճառողները սակայն չեն կորցնում իրենց, քանզի շուրջը անհամբերության ոչ մի նշան չկա: Յուրաքանչյուրն սպասում է իր հերթին, նստած կամ կանգնած, երբեմն երեխան գրկին, առանց կարգահամարի, սակայն առանց որևէ խառնաշփոթի: Եթե պետք լինի, այնտեղ կանցկացնեն ողջ առավոտը, ողջ ցերեկը, մի օդի մեջ, որը դրսից եկողին հեղձուցիչ է թվում, բայց որին վարժվում ես, ինչպես վարժվում ես ամեն ինչին: Ես ուզում էի գրել՝ հաշտվում ես, սակայն ռուսն ավելի քան հաշտված է: Նա ասես հաճույք է ստանում սպասելուց, և ձեզ նույնպես ստիպում է հաճույքով սպասել: Ճեղքելով ամբոխը կամ տարվելով նրա հոսանքով, ես վերից վար ու ծայրից ծայր չափում եմ խանութը: Ապրանքներն համարյա անտանելի են: Կարելի է կարծել, թե ախորժակը մեղմացնելու համար դիտմամբ

կտորեղենը և մյուս իրերը պատրաստում են որքան հնարավոր է անհրապույր տեսքով, որպեսզի մարդիկ գնեն մեծ կարիքից դուրս և ոչ երբեք ագահությունից: Ես կուզենայի իմ մի քանի ընկերների համար որոշ հիշողություններ պատմել. ամեն ինչ սարսափելի է: Սակայն ինչպես ինձ ասում են, մի քանի ամիս է, ինչ մեծ ջանք է գործադրվում, ջանք՝ ուղղված որակի բարձրացմանը, և նրանց հաջողվում է, լավ փնտրելով և անհրաժեշտ ժամանակը հատկացնելով, այստեղից-այնտեղից գտնել անչափ հաճելի և ապագայի համար հուսադրող պիտույքներ: Բայց որակի մասին մտածելու համար նախևառաջ պետք է, որ քանակությունը բավականացնի, իսկ այն արդեն վաղուց չի բավականացնում: Ի վերջո, հասցնում են բավարարել, սակայն հազիվհազ: Ասենք, ԽՍՀՄ-ի ժողովուրդը գրեթե սիրահարված է ամեն մի նորույթի, անգամ նրանց, որոնք արևմուտքցու աչքին տգեղ են թվում: Արտադրության ավելացումը, հուսով եմ, շուտով հնարավորություն կստեղծի ընտրության, լավագույնի որոնման համար, և կհասնի ցածր որակի ապրանքների աստիճանական կրճատմանը: Որակի բարելավմանն ուղղված այդ ջանքը վերաբերում է հատկապես սննդին: Այս բնագավառում դեռ շատ բան կա անելու: Բայց մինչ մենք գանգատվում ենք որոշ մտքերի վատ որակից, Ժեֆ Լաստը, որի համար ԽՍՀՄ-ում այս ուղևորությունը չորրորդն է, և որի նախորդ այցելությունը եղել է երկու տարի առաջ, ընդհակառակը, հիանում է վերջին ժամանակների աներևակայելի առաջընթացով: Բանջարեղենը և հատկապես մրգերը դեռ եթե ոչ վատ, ապա միջին որակի են, մի քանի հազվադեպ բացառություններով: Այստեղ, ինչպես ամենուր, ընտիրն իր տեղը զիջում է սովորականին, այսինքն՝ ամենաառատին: Սեխի աներևակայելի առատություն է, սակայն՝ անհամ: Հանդուգն պարսկական ասացվածքը, որն ընդամենը լսել եմ, ուզում եմ մեջբերել միայն անգլերեն լեզվով՝ «Women for duty, boy for pleasure, melons for delight»⁵, Այստեղ տեղին չէ: Գինին հիմնականում լավն է (հատկապես հիշում եմ Ցնանդալի, Կախեթի ընտիր գինիները), զարեջուրը՝ տանելի: Որոշ ծխահարած ձկներ (Լենինգրադում) հրաշալի են, սակայն չեն դիմանում տեղափոխությանը:

Քանի դեռ չունեին անհրաժեշտը, չէին կարող խելամտորեն զբաղվել ավելցուկով: Եթե ԽՍՀՄ-ում ավելի չեն արտադրել ագահության համար կամ ավելի վաղ չեն արտադրել, այն պատճառով, որ չափազանց շատ ախորժակներ դեռ չեն հագեցել:

Ասենք, ճաշակը նրբանում է միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր է լինում համեմատությունը, իսկ այստեղ ընտրություն չկա, «X-ն ավելի լավ հագուստ է առաջարկում» նախադասության չես հանդիպի: Այստեղ ուժն այն է, որ գերադասես այն ամենը, ինչ քեզ առաջարկում են, պիտի վերցնես կամ ոչ: Քանի դեռ պետությունը միաժամանակ և՛ արտադրում է, և՛ գնում, և՛ վաճառում, որակի առաջընթացը կախված կլինի մշակույթի առաջընթացից:

Ակամա մտածում եմ (չնայած իմ հակակապիտալիստական հայացքներին) մեր բոլոր արտադրողների մասին, որոնք, խոշոր արդյունաբերողից մինչև մանր առևտրականը, տանջվում և կաշվից դուրս են գալիս, թե ինչ հորինեն, որ կարողանան գրավել

⁵ Կանայք՝ պարտականության, տղաները՝ հաճույքի, սեխերը՝ հիացմունքի համար:

հասարակական ճաշակը: Թե ինչպիսի նուրբ խորամանկությամբ է նրանցից յուրաքանչյուրը միջոցներ որոնում մրցակցին դուրս մղելու համար: Եվ այդ ամենի մասին պետությունը հոգ չի տանում, քանի որ պետությունը մրցակից չունի: Որա՞կ:— Ո՞րն է պետք, եթե մրցակցություն չկա,— ասացին մեզ: Եվ հենց դրանով էլ հեշտությամբ բացատրում են ԽՍՀՄ-ում ամեն ինչի անորակությունն ու հասարակական ճաշակի բացակայությունը: Եթե հասարակությունը ճաշակ ունենար, ոչ ոք չէր կարողանա բավարարել այն: Ո՛չ, այլևս մրցակցությունից չէ, որ կախված է առաջընթացը, այլ հենց մշակույթի շնորհիվ աստիճանաբար զարգացող հետագա պահանջարկից: Ֆրանսիայում, անշուշտ, ամեն ինչ ավելի արագ կընթանար, քանզի այդ պահանջարկն արդեն իսկ գոյություն ունի:

Սակայն կա նաև մի այլ հանգամանք, յուրաքանչյուր խորհրդային հանրապետություն ուներ իր ժողովրդական արվեստը. ի՞նչ եղավ այն: Համահարթման մեծ և տևական միտումը հրաժարվեց հաշվի առնել այն: Բայց այդ ազգային արվեստներին այժմ վերադարձնում են իրենց հարգը: Հիմա նրանց հովանավորում, վերականգնում են և կարծես սկսում են հասկանալ նրանց անփոխարինելի արժեքը: Արդյոք խելամիտ ղեկավարության գործը չէ՞ր նորից անդրադառնալ հին նմուշներին, օրինակ, կտորների պատկերազարդման համար, և դրանք պարտադրել կամ գոնե առաջարկել հասարակությանը: Ավելի հիմար բուրժուական, մանր բուրժուական բան, քան այսօր արտադրվող ապրանքները, հնարավոր չէ պատկերացնել: Մոսկվայի խանութների ցուցափեղկերի նմուշները սարսափելի են: Մինչդեռ առաջվա նախշակադապարներով զարդարվող գործվածքները շատ գեղեցիկ էին: Դա ժողովրդական արվեստ էր, բայց ավելի շուտ արհեստագործություն:

Վերադառնամ Մոսկվայի ժողովրդին: Ամենաառաջինը ցնցում է նրա արտասովոր անհոգությունը: Ծուկությունը, անշուշտ, չափազանց խիստ կլիներ... բայց «ստախանովականությունը» հիանալի հայտնագործություն էր նրանց անհոգությունը թոթափելու համար (առաջ օգտագործվում էր knout-ը): Ստախանովականությունը անօգուտ կլիներ մի երկրում, որտեղ բոլոր բանվորներն աշխատում են: Բայց այստեղ հենց որ նրանց թողնում են առանց հսկողության, մեծամասնությունը մոռանում է կարգապահությունը: Եվ հրաշք է, որ չնայած դրան, գործը դեռ առաջ է գնում: Անշուշտ, դժվար կլինի ասել, թե դա ղեկավարների ինչ ջանքերի գնով է կատարվում: Այդ ջանքերի մեծությունը լավ պատկերացնելու համար պետք է նախ կարողանալ գնահատել ռուս ժողովրդի բնական ցածր «արտադրողականությունը»:

Մեր այցելած գործարաններից մեկում, որը հիանալի է գործում (ես դրանից ոչինչ չեմ հասկանում, նրանց վստահելով՝ հիանում եմ մեքենաներով, բայց անկեղծորեն զմայլվում եմ սառնարանով, բանվորական ակումբով, նրանց բնակարաններով և այն ամենով, ինչ արված է բանվորների բարօրության, կրթության և ժամանցի համար), ինձ ներկայացնում են մի ստախանովականի, որի մեծադիր նկարը ես տեսել էի պատին: Նա, ասում են ինձ, հինգ ժամում կատարել է ութ օրվա աշխատանք): Համարձակվում եմ հարցնել՝ արդյոք դա չի՞ նշանակում, որ առաջ նա ութ օր էր ծախսում հինգ ժամվա աշխատանք

անելու համար: Բայց իմ հարցը վատ է ընկալվում, և գերադասում են չպատասխանել:

Եվ ճիշտ կլինի այդ գորշ և մանավանդ ստախանովական ֆոնի վրա ավելացնել մի եռանդուն երիտասարդություն, *keen at work*⁶, որպես թթխմոր՝ ուրախ և մաքուր, որ կարող է բարձրացնել խմորը:

Չանգվածների այդ իներցիան, ըստ իս, եղել է և է այն հիմնախնդրի կարևորագույն պայմաններից մեկը, որ պետք է լուծեր Ստալինը: Այդտեղից էլ գալիս են հարվածային բանվորները, այդտեղից է գալիս ստախանովականությունը: Աշխատավարձի անհավասարությունը ևս բացատրվում է դրանով:

Մենք այցելում ենք Սուխումի մերձակա մի օրինակելի կոլտնտեսություն: Այն վեց տարվա պատմություն ունի: Սկզբնական շրջանում վատ բերքատվություն ունենալուց հետո այն այսօր ամենածաղկուն կոլտնտեսություններից է: Նրան կոչում են «միլիոնատեր»: Այստեղ իշխում է երանելիության շունչը:

Կոլտնտեսությունը գտնվում է մի լայնարձակ տարածքում, որը կլիմայի շնորհիվ ունի առատ բուսականություն: Բոլոր տներն այնտեղ կառուցված են փայտից, գետնից բարձրացված են փայտե ոտքերով և շատ գեղատեսիլ ու հմայիչ են՝ յուրաքանչյուրը շրջապատված մի մեծ մրգատու ծառերի, բանջարեղենի և ծաղիկների այգով: Այս կոլտնտեսությունն անցյալ տարի աներևակայելի շահույթներ է ունեցել, որի շնորհիվ շատ կարևոր պահեստավորումներ է կատարել: Բացի այդ, աշխատանքային օրվա սակագինը բարձրացել է վեց ռուբլի հիսուն կոպեկով: Ինչպե՞ս է կազմվել այդ թիվը. ճիշտ այն նույն հաշվարկով, որը, եթե կոլտնտեսությունը կապիտալիստական գյուղատնտեսական ձեռնարկություն լիներ, կթելադրեր բաժնետերերին հատկացվելիք շահագործում հանուն մի քանիսի շահի: Այստեղ բաժնետերեր չկան: Բանվորներն իրենք են (կոլտնտեսության բանվորներն են, անշուշտ) իրար մեջ բաժանում շահույթը, առանց պետության հանդեպ որևէ պարտավորվածության⁷: Դա հրաշալի կլիներ, եթե չլիներն ուրիշ կոլտնտեսություններ, ավելի աղքատ, որոնք հագիվ են ծայրը ծայրին հասցնում: Քանզի, եթե ես ճիշտ եմ հասկացել, յուրաքանչյուր կոլտնտեսություն ունի իր ինքնավարությունը, և փոխօգնության մասին խոսելն ավելորդ է: Գուցե սխալվում եմ. կուզենայի, որ այդպես լիներ⁸: Ես այցելել եմ այդ ծաղկուն⁹ կոլտնտեսության բնակավայրերից շատերը... կուզենայի արտահայտել այն տարօրինակ ու ճնշող

⁶ Եռանդուն աշխատանքում:

⁷ Համենայն դեպս ինձ քանիցս այդպես են պնդել: Բոլոր տեղեկությունները, քանի դեռ վերստուգված չեն, ես համարում եմ կասկածելի, ինչպես գաղութներից ստացվող տեղեկությունները: Դժվարանում եմ հավատալ, թե այդ կոլտնտեսությունն այն աստիճան արտոնյալ է, որ խուսափում է այլ կոլտնտեսությունների վրա դրված գյուղատնտեսական հումքի յոթ տոկոսի հանձնման պարտավորվածությունից, չհաշված 35-ից 39 ռուբլի անհատական հարկը:

⁸ Հավելում եմ մի քանի առավել ճշգրիտ տեղեկություններ: Ես ստացել էի և շատ այլ տեղեկություններ, սակայն թվերն իմ տարերքը չեն, և զուտ տնտեսական հարցերը դուրս են մնում իմ իրավասությունից: Բացի այդ, եթե սրանք ճիշտ և ճիշտ այն տեղեկություններն են, որ ինձ տվել են, ես այնուհանդերձ չեմ կարող երաշխավորել դրանց ճշգրտությունը: Գաղութների փորձն ինձ սովորեցրել է չվստահել «տեղեկություններին»: Ի վերջո, ամենագլխավորը՝ այս հարցերն արդեն բավական քննարկվել են մասնագետների կողմից: Ես կարիք չունեմ նորից անդրադառնալու դրանց:

տպավորությունը, որ թողնում է այդ տներից յուրաքանչյուրը՝ լիակատար անինքնատիպության տպավորություն: Ամենուր նույն զարշելի կահույքը, նույն Ստալինի դիմանկարը և բացարձակապես ուրիշ ոչինչ: Ոչ մի անձնական իր կամ հիշատակ: Բոլոր տները փոխադարձաբար փոխարինելի են և մինչև այն աստիճան, որ թվում է, թե կոլտնտեսականներն իրենք նույնպես փոխադարձաբար փոխարինելի են, կարող են տեղափոխվել մեկը մյուսի տունը, առանց նույնիսկ որևէ բան կասկածելու¹⁰: Անշուշտ, այդպես ավելի հեշտ կարելի է հասնել երջանկության: Եվ նաև այն պատճառով, կասեն ինձ, որ կոլտնտեսականն իր բոլոր հաճույքները վայելում է ընդհանուրի հետ: Նրա սենյակն ընդամենը բույն է քնելու համար, նրա կյանքի ողջ հետաքրքրությունն ամփոփված է ակումբի, կուլտուրայի այգու, հավաքույթների մեջ: Ել ուրիշ ի՞նչ է պետք: Բոլորի երջանկությանը կարելի է հասնել միայն յուրաքանչյուրին անհատականությունից զրկելու գնով: Բոլորի երջանկությանը կարելի է հասնել միայն յուրաքանչյուրի հաշվին: Եթե ուզում եք երջանիկ լինել, եղե՛ք միանման:

III

ԽՍՀՄ-ում նախապես և մեկընդմիշտ ընդունված է, որ մի բանի մասին երկու կարծիք լինել չի կարող: Բացի այդ, մարդկանց մտածողությունն այնպիսին է, որ այդ համանմանությունը նրանց թվում է բնական, դյուրին, աննկատելի, մինչև այն աստիճան, որ չեմ կարծում, թե այստեղ որևէ երեսպաշտություն լինի: Մի՞թե իրոք այս մարդիկ են արել հեղափոխությունը: Ո՛չ, սրանք պարզապես օգտվում են նրանցից: Ամեն առավոտ «Պրավդան» նրանց ուսուցանում է այն, ինչ պատշաճ է իմանալ, մտածել, կարծել: Եվ լավ չէ այդ սահմաններից դուրս գալը: Այնպես որ, ամեն անգամ, երբ խոսում եմ որևէ ռուսի հետ, թվում է՝ խոսում եմ բոլորի հետ: Ոչ այն պատճառով, որ բոլորը ճշգրտությամբ հետևում են մի նշանաբանի, այլ ամեն ինչ դասավորված է այնպես, որ հնարավոր չէ չնմանվել: Եվ պատկերացրե՛ք, որ այս մտածողության ձևավորումն սկսվում է դեռ ամենավաղ մանկությունից... Այդտեղից է գալիս մարդկանց այն ընդհանուր համախոհությունը, որից, օտարերկրացի լինելով, երբեմն զարմանում ես: Եվ երջանկության մի շարք այնպիսի հնարավորություններ, որոնք ուղղակի ապշեցնում են: Դու խղճում ես նրանց, ովքեր ժամեր շարունակ հերթ են կանգնում, բայց նրանք շատ բնական են համարում սպասելը: Հացը, բանջարեղենը, մրգերը քեզ անորակ են թվում, սակայն ուրիշը չկա: Այդ գործվածքները, իրերը, որ առաջարկում են քեզ, անհրապույր են թվում, բայց ընտրություն չկա: Համեմատության ամենայն հնարավորության բացակայության պայմաններում, երբ քիչ ես ափսոսում քո անցյալի համար, ուրախությամբ կգոհանաս նրանով, ինչ քեզ առաջարկում են: Կարևորն այն է, որ համոզես մարդկանց, թե իրենք նույնքան երջանիկ

⁹ Մեծ թվով այլ բնակավայրերում ընդհանրապես անհատական բնակարաններ չկան: Մարդիկ ապրում են ընդհանուր «ննջարաններում» և հանրակացարաններում:

¹⁰ Մարդկանց այդ ընդհանուր դիմագրկությունն ինձ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ընդհանուր ննջասենյակներում քնողներն ավելի քիչ են տանջվում նեղվածությունից, քան եթե նրանք ընդունակ լինեին անհատականացման: Սակայն այդ ընդհանուր դիմագրկությունը, որին ԽՍՀՄ-ում ամեն ինչ հեշտ ու հանգիստ է թվում, կարող է արդյոք համարվել առաջընթաց: Ես անձամբ այդպես չեմ կարծում:

են, որքան կարող է լինել լավագույնին սպասող մարդը, համոզես, որ բոլոր այլ տեղերում մարդիկ պակաս երջանիկ են, քան իրենք: Դրան կարելի է հասնել՝ միայն դրսի հետ (այսինքն՝ սահմաններից այն կողմ ընկած աշխարհի) ամենայն հաղորդակցությունը մանրախնդրորեն արգելելով:

Դրա շնորհիվ կյանքի հավասար կամ նույնիսկ զգալիորեն ցածր պայմաններում ռուս բանվորն իրեն երջանիկ է համարում, ավելին, շատ ավելի երջանիկ, քան ֆրանսիացի բանվորը: Նրա երջանկությունը բաղկացած է հույսից, վստահությունից և անգիտակցությունից: Ինձ համար չափազանց դժվար է կարգի բերել իմ այս մտորումները, այնքան խնդիրներ են այստեղ խաչաձևվում և տարուբերվում: Ես տեխնիկ չեմ, և տնտեսական խնդիրներն ինձ հետաքրքրում են միայն իրենց հոգեբանական կողմով: Ես հոգեբանորեն հիմնավորում եմ, թե ինչու է այդքան կարևոր գործել փակ դռների ետևում, անթափանց դարձնել սահմանները, մինչև նոր կարգավիճակի հաստատումը և դրության բարելավումը: ԽՍՀՄ-ի բնակիչների երջանկության համար շատ կարևոր է, որ այդ երջանկությունը հեռու մնա արտաքին ազդեցություններից:

ԽՍՀՄ-ում մեզ դուր է գալիս կրթության և մշակույթի նկատմամբ արտասովոր հարգանքը, սակայն այդ կրթությունը սովորեցնում է միայն այն, ինչ կրկին ստիպում է մտքին գոհանալ իրերի ներկա վիճակով և մտածել. ԽՍՀՄ... Ave! Spes unica!¹¹ Մշակույթն ամբողջությամբ ուղղված է նույն կողմը: Նրա մեջ անշահախնդիր ոչինչ չկա. այն կուտակում է, իսկ քննադատական միտքը (չնայած մարքսիզմին) համարյա ամբողջովին բացակայում է: Ես գիտեմ, այնտեղ շատ մեծ նշանակություն են տալիս այն բանին, ինչը կոչվում է «ինքնաքննադատություն»: Ես հեռվից հիանում էի դրանով ու մտածում, որ այն հիանալի արդյունքներ կտա, եթե կիրառվի լրջորեն և անկեղծորեն: Սակայն շատ շուտ հասկացա, որ մատնություններից ու բողոքներից բացի (ճաշարանում ապուրը վատ է եփված կամ ակումբի ընթերցասրահը լավ չի ավլած) այդ քննադատությունն ընդամենն այն է, որ մարդիկ մտորում են՝ այս կամ այն բանը կարգի՞ն է, թե ոչ: Ո՛չ, կարգը չէ, որ վիճարկում են նրանք: Վիճում են, որ իմանան, թե այս գործը, այսինչ շարժումը կամ այնինչ տեսությունը համապատասխանո՞ւմ է այդ սրբազան կարգին: Եվ վա՛յ նրան, ով կփորձի ավելի հեռուն գնալ. քննադատություն այս կողմում, որքան կամենաք, դրանից այն կողմ՝ չի կարելի, և պատմության մեջ դրա օրինակները շատ են: Եվ ոչ մի բան, քան այդ մտածողությունը, չի վտանգում մշակույթը: Ես դա կբացատրեմ ավելի մանրամասնորեն:

Խորհրդային քաղաքացին սարսափելիորեն չի ճանաչում օտարերկրացուն¹²: Ավելին, նրան համոզում են, որ արտասահմանում բոլոր բնագավառներում ամեն ինչ շատ ավելի վատ վիճակում է, քան ԽՍՀՄ-ում: Այս պատրանքը նրանք շատ վարպետորեն պահպանում են, քանզի կարևոր է, որ յուրաքանչյուր ոք, եթե նույնիսկ լիովին բավարարված չէ, փառաբանի այն վարչակարգը, որը նրան պահպանում է առավել վատթար ցավերից: Այդտեղից է գալիս նրանց

¹¹ Ողջույն քեզ, միակ հույս:

¹² Կամ գոնե գիտի միայն այն, ինչ հաստատում են նրա կարծիքն ու պատկերացումները:

սեփական գերազանցության բարդույթը, որի որոշ օրինակներ կբերեմ հիմա:

Յուրաքանչյուր ուսանող պարտավոր է սովորել որևէ օտար լեզու: Ֆրանսերենն ամբողջությամբ անտեսված է. նրանք ավելի շուտ կարող են իմանալ անգրերեն, հատկապես գերմաներեն: Ես զամբանում եմ, երբ տեսնում եմ, որ այդքան վատ են խոսում այդ լեզուներով. մեր երկրորդ դասարանի աշակերտներն ավելի լավ գիտեն դրանք: Նրանցից մեկը, որին մենք հարցաքննեցինք, տվեց հետևյալ բացատրությունը (ռուսերեն, և Ժեֆ Լաստը մեզ թարգմանում է).

— Դեռ մի քանի տարի առաջ Գերմանիան և Միացյալ Նահանգները մեզ ինչ-որ բան կարող էին սովորեցնել: Բայց հիմա մենք այլևս ոչինչ չունենք սովորելու օտարերկրացիներից: Ուրեմն ինչի պետք է սովորել նրանց լեզուն¹³:

Ասենք, եթե նրանք, այնուամենայնիվ, անհանգստանում են նրանով, ինչ կատարվում է արտասահմանում, ապա դա ավելի շուտ մտահոգություն է, թե ինչ է մտածում արտասահմանա՞ն իրենց մասին: Նրանց պետք է միայն իմանալ, թե արդյոք մենք բավականաչափ հիանո՞ւմ ենք իրենցով: Նրանք վախենում են, որ մենք պետք եղածին չափ տեղյակ չենք իրենց արժանիքներին: Նրանք ուզում են, որ մենք ոչ թե սովորեցնենք, այլ հաճոյախոսություններ անենք իրենց:

Մի մանկապարտեզում (ուր, ի դեպ, ամեն ինչ գովելի է, ինչպես այն ամենը, ինչ արվել է այստեղ երիտասարդության համար) մի քանի փոքրիկ անուշիկ աղջիկներ սեղմվում են ինձ և հարցերի տարափ տեղում վրաս: Այն, ինչ նրանք ուզում են իմանալ, այն չէ, թե մենք մանկապարտեզներ ունենք Ֆրանսիայում, այլ արդյոք գիտենք, որ իրենք ԽՍՀՄ-ում այդքան գեղեցիկ մանկապարտեզներ ունեն:

Ինձ տրվող հարցերն երբեմն այնքան ապշեցուցիչ են, որ դժվարանում եմ հիշատակել: Կկարծեն, թե ես եմ հորինել: Նրանք կասկածամտորեն ժպտում են, երբ ասում եմ, որ Փարիզում ևս մետրո կա: Ունե՞նք մենք հանրակառքեր, ավտոբուսներ... Մեկը հարցնում է (և դրանք այլևս երեխաներ չեն, այլ կրթված բանվորներ), թե արդյո՞ք մենք դպրոցներ ունենք: Մեկ ուրիշը՝ մի փոքր ավելի բանիմաց, ուսերն է թոթվում.

դպրոցներ, այո, ֆրանսիացիներն ունեն, բայց այնտեղ երեխաներին ծեծում են. նա այդ գիտի ստույգ աղբյուրներից: Որ մեզ մոտ բանվորները դժբախտ են, ինքնըստինքյան հասկանալի է, քանի որ մենք դեռ «հեղափոխություն» չենք արել: Նրանց համար ԽՍՀՄ-ից դուրս խավար է: Մի քանի խայտառակ կապիտալիստներից բացի, աշխարհի մնացած ողջ մասը խարխափում է խավարի մեջ:

Արտեկ ճամբարի կրթված ու բավական նրբաճաշակ աղջիկները (այդ ճամբարը ընդունում է միայն արտասովոր երեխաների) շատ զարմացան, երբ ես, ռուսական ֆիլմերի մասին խոսելիս, ասացի, որ «Չապանը» և «Մենք Կրոնշտադտից ենք» կինոնկարները Փարիզում մեծ հաջողություն են ունեցել: Չէ՞ որ նրանց բազմիցս պնդել էին, որ ռուսական բոլոր ֆիլմերը Ֆրանսիայում արգելված են: Եվ քանի որ դա նրանց ասել էին իրենց ուսուցիչները, ապա ես տեսնում էի, որ նրանք կասկածի տակ են առնում իմ խոսքը: Չէ՞ որ ֆրանսիացիները հայտնի կատակաբաններ են:

¹³ Մեր անթաքույց զարմանքի առջև ուսանողն, իհարկե, ավելացրեց. «Ես հասկանում եմ, և մենք հասկանում ենք այսօր, որ դա անհեթեթ դատողություն է: Օտար լեզուն, երբ այլևս պիտանի չէ կրթելու համար, կարող է դեռևս սովորեցնել»:

Ծովային սպաների հասարակության մեջ, մի հաճանաժի վրա, որն ինձ նոր էին ներկայացրել, և որով ես հիացել էի («այս մեկն ամբողջությամբ պատրաստված է ԽՍՀՄ-ում»), ես համարձակվեցի ասել, թե վախենում եմ, որ ԽՍՀՄ-ում ավելի քիչ են տեղյակ, թե ինչ է կատարվում Ֆրանսիայում, քան Ֆրանսիայում են տեղյակ, թե ինչ է կատարվում ԽՍՀՄ-ում: Բարձրացավ անհամաձայնության մի շշուկ. «Պրավդան» ամեն ինչի մասին բավականաչափ տեղեկացնում է: Հանկարծ ինչ-որ մեկը, հավանաբար սենտիմենտալ մի անձնավորություն տեղից վեր թռչելով, գոչում է. «ԽՍՀՄ-ում կատարվող ամբողջ նորը, վեհն ու գեղեցիկը պատմելու համար ողջ աշխարհում չի գտնվի բավականաչափ թուղթ»: Այդ նույն Արտեկ մոդել-ճամբարում մոդել երեխաների, հրաշամանուկների, մրցանակակիր պատանիների դրախտում (որի համար էլ ես այն գերադասում եմ բազմաթիվ այլ, ավելի համեստ և պակաս բարձրաշխարհիկ ճամբարներից) մի տասներեքամյա պատանի, որը, եթե ես ճիշտ եմ հասկացել, եկել է Գերմանիայից, սակայն Միությունն արդեն հասցրել է ձևավորել նրան, ինձ ուղեկցում է զբոսանքի՝ ուշադրությունս հրավիրելով այգու գեղեցկությունների վրա, և արտասանում է. «Նայեցե՛ք, այստեղ դեռ վերջերս ոչինչ չկար... և հանկարծ, ահա այս աստիճանը: Եվ այսպես ողջ ԽՍՀՄ-ում: Երեկ ոչինչ, վաղը՝ ամեն ինչ: Նայեք այնտեղ, այն բանվորներին: Ինչպե՞ս են նրանք աշխատում: Եվ ամբողջ ԽՍՀՄ-ում այսպիսի դպրոցներ ու ճամբարներ կան: Բնականաբար, ոչ բոլորն են այսքան գեղեցիկ, որովհետև Արտեկ ճամբարն իր նմանը չունի ողջ աշխարհում: Ստալինը հատուկ հետաքրքրվում է նրանով: Այստեղ եկող բոլոր երեխաներն առանձնահատուկ են»:

«Դուք հիմա կլսեք մի տասներեքամյա պատանյակի, որը դառնալու է աշխարհի լավագույն ջութակահարը. նրա տաղանդն այնքան է գնահատվել մեզանում, որ նրան պատմական ջութակ են նվիրել, հին ժամանակների մի շատ նշանավոր վարպետի գործ¹⁴:

Նայեք այնտեղ, այն պատին. կարո՞ղ էիք պատկերացնել, որ այն կառուցվել է տաս օրում»:

Այդ երեխայի հիացումն այնքան անկեղծ էր թվում, որ զգուշացա նրան նկատել տալ, որ հապշտապ շարված այդ հիմնապատն արդեն ճաքճքում է: Նա ուզում է և կարող է տեսնել միայն այն, ինչը շոյում է նրա հպարտությունը: Նա ավելացնում է խանդավառ.

— Նույնիսկ երեխաներն են զարմանում¹⁵:

¹⁴ Հետո ես լսեցի այդ հրաշամանուկին, ստրադիվարիուսի վրա նա կատարեց Պագանինիի և Գունոյի մի պո-պուրի, և պետք է խոստովանեմ, որ ցնցող էր:

¹⁵ Եժեն Դաբին, որի հետ խոսում էի գերազանցության այդ բարդույթի մասին, և որի ծայրահեղ համեստությունը նրան առանձնահատուկ զգայուն էր դարձնում այդ բարդույթի նկատմամբ, ինձ մեկնեց «Մեռած հոգիների» երկրորդ հատորը, որը վերընթերցում էր: «Մեզնից շատերը, հատկապես երիտասարդները, չափազանց շատ են փառաբանում ռուսական առաքինությունները, բայց այդ առաքինություններն իրենց մեջ զարգացնելու փոխարեն նրանք մտածում են միայն դրանք ցուցադրելու մասին, և գոռում են Եվրոպային. «Նայե՛ք, օտարերկրացիներ, մենք ձեզնից լավն ենք»: Այդ սնապարծությունը սարսափելի վնասակար է: Ուրիշներին նյարդայնացնելուց բացի, այն վնասում է նաև այն ցուցաբերողին: Պարծենկոտությունը ստորացնում է աշխարհիս ամենագեղեցիկ արարքը... Անձամբ ես անցողակի վիատությունը գերադասում եմ ինքնաբավականությունից: Ռուսական այդ սնապարծությունը, որի մասին ցավով եր խոսում Գոգոլը, զարգացվում և խրախուսվում է այսօրվա

Մանկական այդ խոսքերը (թելադրված, գուցե սերտած խոսքեր) ինձ այնքան բնորոշ թվացին, որ ես դրանք գրի առա նույն երեկոյան և այստեղ ներկայացնում եմ ամբողջությամբ: Այսուհանդերձ չէի կամենա, որ մտածեիք, թե Արտեկն ինձ ուրիշ ոչ մի հիշողություն չի թողել: Ճիշտ է, որ այս մանկական ճամբարն հիանալի է, զարմանալի և շատ վարպետորեն հարմարեցված տեղանքում՝ տարածվելով հարկ-հարկ բարձրացող հարթակների վրա, որոնք ավարտվում են ծովի մոտ: Այն ամենը, ինչ միայն կարելի է պատկերացնել երեխաների բարօրության, հիգիենայի, սպորտային մարզման, ժամանցի, զվարճության համար, հավաքված և դասավորված է այդ զվարճության համար, հավաքված և դասավորված է այդ զառիվայրի հարթակներին, նրանց ողջ երկայնքով: Բոլոր երեխաները շողում են առողջությունից ու երջանկությունից: Շատ տխրեցին, երբ ասացինք, որ չենք կարող մնալ մինչև գիշեր. նրանք վառել էին ավանդական խարույկը և մեր պատվին այգու ծառերը զարդարել դրոշակներով: Ես խնդրեցի, որ տարբեր զվարճալիքները, երգերն ու պարերը, որ պիտի լինեին երեկոյան, տեղափոխվեն հինգ ժամ առաջ, քանզի ուզում էի Սևաստոպոլ վերադառնալ մինչև երեկո: Եվ ճիշտ էլ արեցի, քանզի նույն երեկոյան Էժեն Դաբին, որն ինձ ուղեկցում էր, հիվանդացավ: Սակայն երեխաների ներկայացման ժամանակ հիվանդության ոչ մի նշույլ չկար, և նա կարողացավ վայել: Նրան զվարճություն պատճառեց հատկապես փոքրիկ, սքանչելի տաջկուհու պարը, որի անունը երևի Թամար էր, հենց նույն Թամարը, որը Ստալինի հետ գրկված երևում է մոսկովյան բոլոր մեծ ցուցապաստառներում: Ոչինչ չի կարող արտահայտել այդ պարի հմայքն ու երեխայի շնորհքը: «ԽՍՀՄ-յան ամենահիանալի հուշերից մեկն է սա»,— ասում էր Դաբին, և ես համաձայն էի նրա հետ: Դա եղավ նրա վերջին երջանիկ օրը:

Սոչիի հյուրանոցն ամենահաճելի հյուրանոցներից է, իր գեղեցիկ պարտեզներով, շատ հմայիչ լողափով: Բայց լողացողներն անմիջապես մեզ ստիպեցին խոստովանել, որ Ֆրանսիայում ոչ մի նման բան չկա: Համեստորեն մենք խուսափում էինք ասել, որ Ֆրանսիայում մենք ավելի, շատ ավելի լավ լողափներ ունենք:

Ո՛չ, ամենալավն այնտեղ այն է, որ այս շքեղությունն ու հարմարությունը դրված է ժողովրդի տրամադրության տակ (եթե, իհարկե, նրանք, ովքեր գալիս են այստեղ բնակվելու, արտոնյալ անձինք չեն): Առհասարակ արտոնյալ են միայն ամենաարժանավորները, սակայն բոլորն էլ պայմանով, որ լինեն համանման, հետևեն «կարգին».

արտոնություններից օգտվում են միայն նրանք:

Ամենահիանալին Սոչիում քաղաքի շուրջը կառուցված մեծ թվով առողջարանների, հանգստյան տների առկայությունն է: Եվ հրաշալի է, որ այդ ամենը կառուցված է աշխատավորների համար: Սակայն նույնքան ցավալի է տեսնել, թե ինչպես են դրա կողքին բանվորներն աշխատում նոր թատրոնի շինարարության վրա՝ չնչին վճարով և գիշերելով սարսափելի կեղտոտ ճամբարներում:

Ամենահիանալին Սոչիում Օստրովսկին է (տես հավելվածը):

Եթե արդեն գովում եմ Սոչիի հյուրանոցը, ապա ինչ պիտի ասեմ Սուխումին մերձակա Սինոպի հյուրանոցի մասին, որը գերազանցում է նրան և դիմանում արտասահմանյան լավագույն, ամենահարմարավետ

դաստիարակությամբ:

առողջարանային հյուրանոցների հետ համեմատությանը: Նրա հրաշալի այգին մնացել է դեռ նախկին վարչակարգից, սակայն հյուրանոցի շենքը նոր կառույց է: Այն շատ խելացիորեն է ձևավորված, ունի և՛ հաճելի ներքին, և՛ արտաքին տեսք: Յուրաքանչյուր համար ունի լոգասենյակ և հատուկ լայն պատշգամբ: Կահույքն ընտրված է գերազանց ճաշակով, խոհանոցը հիանալի է՝ ԽՍՀՄ-ում մեր ճաշակած լավագույն խոհանոցներից մեկը: Սինոպի հյուրանոցը թվում է աշխարհի այն վայրերից մեկը, ուր մարդը առավել մոտ է երջանկությանը:

Հյուրանոցի կողքին ստեղծվել է մի սովխոգ՝ այն սննդամթերքով ապահովելու համար: Ես հիանում եմ տնտեսության ցուցանմուշային ախոռով, գոմով, խոզանոցով և հսկայական՝ «նորաձևության վերջին ճիչը», հավանոցով: Յուրաքանչյուր հավ տոտիկներով բռնել է համարակալված փայտիկ, ածած ձվերը մեկառմեկ հաշվարկվում են, յուրաքանչյուրն ունի իր հատուկ փոքրիկ արկղիկը, ուր նրան փակում են, և որտեղից նա դուրս է գալիս միայն ածելուց հետո (անհրաժեշտ չեմ համարում ասել, որ այդքան հոգածություններից հետո հյուրանոցում մատուցվող ձվերը գերազանց որակի չեն): Ավելացնեմ, որ այդ շենքերը մտնել կարելի է միայն ստերիլիզացնող նյութով ներծծված գորգի վրա ոտքերը մաքրելուց հետո՝ կոշիկներն ախտահանելու համար: Իսկ անասուններն անցնում են գորգի կողքով. ի՞նչ արած:

Սովխոգը եզերող առվի մյուս կողմում կողք-կողքի կանգնած են մի քանի հյուղակներ: Այնտեղ չորս հոգով տեղավորվում են երկուսուկես մետր երկարությամբ և երկու մետր լայնությամբ մի սենյակում, որը վարձակալվում է յուրաքանչյուր շնչին ամսական երկու ռուբլի վարձով: Ճաշը սովխոգի ճաշարանում արժե երկու ռուբլի, շքեղություն, որ չեն կարող իրենց թույլ տալ ամսական յոթանասունհինգ ռուբլի աշխատավարձ ստացող մարդիկ: Նրանք պիտի բավարարվեն, հացից բացի, մեկ չորացրած ձկով:

Ես չեմ բողոքում աշխատավարձի անհավասարության դեմ, համաձայն եմ, որ այն անհրաժեշտ է: Սակայն սոցիալական տարբերությունները կրճատելու միջոցներ կան, թեպետ վախենում եմ, որ այդ տարբերությունները մեղմանալու փոխարեն, գնալով ցայտուն են դառնում: Վախենում եմ, որ շուտով ստեղծվի բանվորական հագեցած (և պահպանողական, գրողը տանի) բուրժուազիայի մի նոր տեսակ, հար և նման մեր մանր բուրժուազիային: Ամենուր տեսնում եմ դրա խոսուն նշանները¹⁶: Եվ քանի որ, ավա՛ղ, այլևս կասկած չկա, որ

¹⁶ Վերջերս հրապարակված արհեստական վիժեցման դեմ օրենքը շփոթության մեջ է գցել բոլոր նրանց, ովքեր անբավարար աշխատավարձի պատճառով ի վիճակի չեն ընտանիք կազմել և երեխաներ մեծացնել: Միևնույն ժամանակ այն շփոթության մեջ է գցել նաև այլ մարդկանց, և բոլորովին այլ պատճառներով. չէ՞ որ այդ օրենքի կապակցությամբ խոստացել էին կազմակերպել մի փոքրիկ հանրաքվե, ժողովրդական հարցում, որը պիտի որոշեր նրա ընդունումն ու գործադրումը: Չգալի մեծամասնությունը (ճիշտ է, քիչ թե շատ բացահայտորեն) դեմ է արտահայտվել այդ օրենքին: Սակայն հասարակական կարծիքը շրջանցվել է, և օրենքն, այնուամենայնիվ, ընդունվել է, ի զարմանս համարյա բոլորի: Թերթերը, հասկանալի է, տպագրել են միայն հավանություններ: Այս թեմայով ես որոշ բանվորների հետ զրույցներ եմ ունեցել, որոնց ընթացքում լսել եմ միայն զուսպ կշտամբանքներ, հաշտվողական զանգատ: Բայցևայնպես, արդյոք ինչ-որ իմաստով արդարացված չէ՞: Այն հրապարակվել է ի պատասխան բազմաթիվ ցավագին չարաշահումների: Բայց ի՞նչ ասել, մարքսիստական տեսանկյունից մի

քաղքենիական այդ թուլամորթ, վայելքի հակված, ուրիշի նկատմամբ անտարբեր բնագոյները ննջում են շատերի սրտում՝ հակառակ ամենայն հեղափոխության (քանզի մարդու վերափոխումը չի կարող կատարվել միայն արտաքին աշխարհի միջոցով), շատ են անհանգստանում, տեսնելով, որ այսօրվա ԽՍՀՄ-ում այդ բնագոյներն անուղղակիորեն շոյվում և քաջալերվում են վերջերս ընդունված մի շարք որոշումներով, որոնք, ցավոք, հավանության են արժանանում մեզանում: Ընտանիքի, ժառանգության (որպես հասարակական օղակ) վերականգնումից հետո շահույթի և սեփական ունեցվածքի ձգտումը սկսում է դուրս մղել ընկերության, կիսվելու և համատեղ կյանքի պահանջը, ոչ բոլորի, իհարկե, բայց շատերի համար: Եվ նորից կազմվում են հասարակական շերտեր, եթե ոչ արդեն դասակարգեր, մի ինչ-որ արիստոկրատիա. խոսքն այստեղ արժանիքի և անձնական արժեքի արիստոկրատիայի մասին չէ, այլ ճիշտ մտածելու, հարմարվողականության արիստոկրատիայի մասին, որը հաջորդ սերնդի ժամանակ կդառնա փողի արիստոկրատիա:

Արդյոք չափազանցված չե՞ն իմ մտավախությունները: Կցանկանայի, որ այդպես լիներ: Ասենք ԽՍՀՄ-ը մեզ ցույց տվեց, որ ընդունակ է կտրում շրջադարձերի: Բայց և այնպես, վախենում եմ, որ այսօր դեկավար անձանց քաջալերած և աջակցվող այդ բուրժուականացմանը վերջ տալու համար շուտով կարիք կլինի նոր կտրում գործողությունների, որոնք կարող են լինել նույնքան դաժան, որքան ՆԵՊ-ին վերջ դնող գործողությունները:

Ինչպե՞ս չապշես այն արհամարհանքից կամ առնվազն անտարբերությունից, որ «վերևում» գտնվողները և իրենց այդպիսին զգացողները ցուցաբերում են «ստորին խավի», ծառաների¹⁷, աշխատավորների, «օրավարձով» ապրող տղամարդկանց ու կանանց նկատմամբ (ուզում էի ասել «աղքատների»): ԽՍՀՄ-ում այլևս դասակարգեր չկան, դա անվիճելի է: Բայց կան աղքատներ, չափազանց շատ աղքատներ: Իսկ ես հուսով եմ, որ այլևս նրանց չեմ գտնի, կամ ավելի ճիշտ՝ այլևս նրանց չտեսնելու համար է, որ եկել էի ԽՍՀՄ:

Ավելացնենք, որ ոչ ֆիլանտրոպիան և ոչ էլ հասարակ ողորմածությունն¹⁸ այլևս ընդունված չեն: Պետությունն այն վերցրել է իր վրա: Նա իր վրա է վերցնում ամեն ինչ, և ոչ ոք այլևս ոչ մի օգնության կարիք չունի, դա անվիճելի է: Դրանից է բխում մարդկային հարաբերություններում տիրող որոշակի չորությունը, անկախ ամեն մի

փոքր ավելի առաջ համասեռամոլների դեպ հրապարակված օրենքի մասին, որը նրանց հավասարեցնելով հակահեղափոխականներին (քանզի ոչ հարմարվողականությունը հետապնդվում է նաև սեռական հարցերում), դատապարտում է հինգ տարվա աքսորի, պատժի կրկնության սպառնալիքով, եթե նրանք չուղղվեն աքսորի ընթացքում:

¹⁷ Եվ ասես ի արտացոլումն դրա, ինչպիսի ստրկամտություն, ինչպիսի ստորաքարշություն կա ծառաների մեջ. ոչ հյուրանոցների ծառաների, որոնք շատ հաճախ ունեն կատարյալ արժանապատվության զգացում (թեև շատ սրտակից են), այլ նրանց մեջ, ովքեր գործ ունեն դեկավարների, «պատասխանատուների» հետ:

¹⁸ Շտապում եմ, սակայն, ավելացնել հետևյալը: Սևաստոպոլի քաղաքային զբոսայգում մի հաշմանդամ երեխա, որը չի կարողանում շարժվել առանց հենակների, անցնում է նստարանների առջևով, որտեղ նստած են զբոսանքի եկած մարդիկ: Ես երկար դիտում եմ, թե ինչպես է նա ողորմություն հավաքում: Այն 20-ից, որոնց նա դիմում է, 18-ը տալիս են, բայց, անշուշտ, սրտաշարժվելով նրա հիվանդությունից:

ընկերության գաղափարախոսությունից: Եվ բնականաբար այստեղ մենք գործ ունենք ոչ հավասարների միջև հարաբերությունների հետ. այդ «ստորին խավի» նկատմամբ, որի մասին խոսում էի, մյուսների վերաբերմունքում լիակատար իշխում է գերազանցության բարդույթը: Այդ մանր բուրժուական մտածողությունը, որը, վախենում եմ, այնտեղ միտում ունի զարգանալու, ըստ իս, խորապես և հիմնովին հակահեղափոխական է:

Բայց այն, ինչ ԽՍՀՄ-ում համարում են «հակահեղափոխական», բոլորովին էլ դա չէ: Այն նույնիսկ համարյա դրա հակառակ երևույթն է: Ոգին, որն այսօր անվանվում է «հակահեղափոխական», այն նույն հեղափոխական ոգին է, նույն խմորիչը, որը սկզբում հոգս ցնդեցրեց հին ցարական աշխարհի կիսով չափ նեխած խրամատային ջրափոսերը: Շատ ցանկալի կլիներ, որ հնարավորություն ունենայինք մտածելու, թե նրանց սիրտը լցված է մարդկանց նկատմամբ անսահման սիրով կամ գոնե արդարության տիրական պահանջով: Բայց հենց որ հեղափոխությունը կատարվեց, հաղթանակեց և ամրապնդվեց, մոռացվեցին այդ բոլորը և այն զգացմունքները, որոնք առաջնորդում էին նախկին հեղափոխականներին, դարձան անհանդուրժելի, կաշկանդող, ինչպես գործածությունից դուրս եկած իրեր: Այդ զգացմունքներն, իմ կարծիքով, նման էին այն հենակներին, որոնցից օգտվում են կամարներ կառուցելիս, և որոնք հանում են կամարի ամրանալուց հետո: Հիմա, երբ հեղափոխությունը հաղթանակել է, երբ կայունանում, հաստատվում և գործում է, ոմանց կարծիքով ավելի խելամիտ է դառնում: Բոլոր նրանք, ովքեր դեռ պահպանել են հեղափոխական այդ խմորիչը և փոխհամաձայնություն են համարում հերթական զիջումները, նրանք դարձել են անհարմար տարրեր, դուրս են մղվել, օտարվել: Եվ արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինի բառախաղերի փոխարեն ընդունել, որ հեղափոխական (կամ պարզապես քննադատական) ոգին արդեն ապրել է իր դարը և որ այլևս պետք չէ: Այն ամենը, ինչ պահանջվում է ներկայումս, համաձայնություն է, հաշտվողականություն: Այն, ինչ կամենում և պարտադրում են, ԽՍՀՄ-ում կատարվող ամեն ինչին հավանություն տալն է, այն, ինչի ուզում են հասնել, այն է, որ հավանությունը չլինի ստիպողական, այլ անկեղծ, նույնիսկ խանդավառ: Եվ ամենագարմանալին այն է, որ նրանք հասնում են դրան: Բայց դրա հետ միասին ամենաչնչին հակաճառությունը, նվազագույն իսկ քննադատությունը հղի է վատթարագույն հետևանքներով և, ի դեպ, անմիջապես ճնշվում է: Եվ ես կարծում եմ, որ աշխարհի ոչ մի այլ երկրում, նույնիսկ հիտլերյան Գրեմանիայում, հնարավոր չէ պատկերացնել ավելի կաշկանդված, ճնշված, սարսափած ու ստրկացված ոգի:

IV

Սովետական արվարձանում գտնվող նավթի վերամշակման գործարանում, որտեղ ամեն ինչ անթերի է թվում՝ ճաշարանը, բանվորների հանրակացարանները, ակումբը (ինչ վերաբերվում է գործարանին, ես նրանից ոչինչ չեմ հասկանում և հիանում եմ վստահելով այլոց գովասանքներին), մենք մոտենում ենք «պատի թերթին», որն ըստ սովորության փակցված է ակումբի սրահներից մեկում: Ժամանակի սղությունը մեզ թույլ չի տալիս կարդալ բոլոր հոդվածները, սակայն «Կարմիր օգնություն» բաժնում, որն

հիմնականում նվիրված է արտերկրի լուրերին, չգտնելով Իսպանիայի մասին ոչ մի ակնարկ, շատ ենք զարմանում, քանզի այնտեղից արդեն մի քանի օր շարունակ տազնապալի լուրեր են գալիս: Մենք չենք թաքցնում մեր փոքր-ինչ ափսոսալից զարմանքը, որին հետևում է թեթևակի շփոթմունք: Մեզ շնորհակալություն են հայտնում դիտողության համար. անպայման հաշվի կառնեն:

Նույն երեկոյան փոքրիկ ճաշկերույթ է կազմակերպվում: Ըստ սովորության, շատ են բաժակաճառերը: Եվ երբ արդեն խմել ենք հրավիրյալներից յուրաքանչյուրի կենացը, Ժեֆ Լաստը վեր է կենում և ռուսերեն առաջարկում խմել իսպանական Կարմիր ճակատի հաղթանակի կենացը: Հետևում են ջերմ, սակայն ինչպես մեզ է թվում, փոքր-ինչ անվստահ ծափահարություններ, և անմիջապես, ասես ի պատասխան, առաջարկվում է Ստալինի կենացը: Իմ հերթին ես բարձրացնում եմ բաժակը Գերմանիայի, Հարավսլավիայի, Հունգարիայի քաղբանտարկյալների կենացը... Ծափահարում են, այս անգամ անկեղծ ոգևորությամբ. բաժակները զարկում են միմյանց և խմում: Հետո նորից, մի փոքր անց Ստալինի կենացը. քանզի արդեն գիտեն՝ ինչ դիրք պիտի գրավեն Գերմանիայում և այլուր ֆաշիզմի զոհերի հարցում: Ինչ վերաբերվում է Իսպանիայում տեղի ունեցող խռովություններին ու պայքարին, ապա հանրային և անհատական կարծիքը սպասում է «Պրավդայի» հրահանգներին, որը դեռ չի արտահայտվել այդ հարցի վերաբերյալ: Նրանք չէին համարձակվում վտանգի ենթարկվել, դեռևս չիմանալով, թե ինչ է պետք մտածել: Միայն մի քանի օր անց (մենք ժամանել էինք Սևաստոպոլ) Կարմիր հրապարակից համակրանքի մի վիթխարի ալիք հորդեց թերթերի մեջ, և ամենուր սկսեցին կազմակերպվել ստորագրությունների հավաքներ ի պաշտպանություն կառավարության կողմնակիցների:

Այդ գործարանի գրասենյակում մեզ ցնցեց մի մեծ խորհրդանշական ցուցապաստառ. կենտրոնում պատկերված էր Ստալինը՝ խոսելիս, իսկ նրա աջ ու ձախ կողմերում կանգնած կառավարության անդամները ծափահարում էին:

Ստալինի պատկերը հանդիպում է ամենուր, նրա անունը բոլորի շուրթերին է, նրա գովքն է հնչում ամեն մի խոսակցության մեջ: Մասնավորապես Վրաստանում ես չմտա որևէ բնակելի տուն, թեկուզ լինեի ամենաեռին ու կեղտոտ սենյակը, որտեղ պատին չլինեի Ստալինի դիմանկարը, անկասկած, այն տեղում, ուր նախկինում սրբապատկերն էր: Պատահականություն է, սեր, թե սարսափ, չգիտեմ, բայց նա ներկա է միշտ և ամենուր:

Թիֆլիսից Բաթում տանող ճանապարհն անցնում է Գորիով՝ այն փոքրիկ քաղաքով, որտեղ ծնվել է Ստալինը: Ես մտածեցի, որ մեր կողմից քաղաքավարություն կլինեի նրան որևէ ուղերձ հղել՝ ի պատասխան ԽՍՀՄ-ում մեր ընդունելության, ուր ամեն տեղ մեզ ողջունում, պատվում ու փայփայում էին: Ես երբեք ավելի լավ առիթ չէի ունենա: Կանգնեցնում եմ մեքենան փոստի առջև և հանձնում հեռագրի տեքստը: Այնտեղ մոտավորապես ասվում է. «Մեր հիմնալի ճամփորդության ընթացքում անցնելով Գորիով, ես ողջ սրտով անհրաժեշտություն զգացի Ձեզ հղել...»: Բայց այստեղ թարգմանիչը կանգ է առնում. ես այդպես չեմ կարող խոսել, «Ձեզը» բավական չէ, երբ այդ «Ձեզը» Ստալինն է: Դա պատշաճ չէ, պետք է մի բան ավելացնել: Եվ քանի որ որոշակի զարմանք եմ ցուցաբերում, նրանք խորհրդակցում են

և ինձ առաջարկում. «Դուք՝ աշխատավորների առաջնորդ» կամ «ժողովուրդների տիրակալ», կամ էլ... չգիտեմ թե ինչ¹⁹: Ես համարում եմ, որ դա անհեթեթություն է, առարկում եմ, մտածելով, որ Ստալինը վեր է կանգնած նման քծնանքներից: Իզուր փորձում եմ բանավիճել: Ոչինչ չես ասի: Իմ հեռագիրը կընդունվի միայն այն դեպքում, եթե ես համաձայնեմ այդ լրացմանը: Եվ քանի որ տեքստը պիտի թարգմանվեր, որը ես չէի կարող ստուգել, ի վերջո, հանձնվում եմ, սակայն հրաժարվելով ամեն տեսակի պատասխանատվությունից ու տխրությամբ մտածելով, որ այդ ամենը նպաստում է Ստալինի ու ժողովրդի միջև մի սարսափելի, անանցանելի անջրպետի հաստատմանը: Եվ քանի որ արդեն հանդիպել էի նման ուղղումների ու լրացումների տարբեր ճառերի թարգմանություններում²⁰, որ ես արտասանել էի ԽՍՀՄ-ում, անմիջապես հայտարարեցի, որ իմ այստեղ գտնվելու ընթացքում ռուսերենով հրատարակված տեքստերիցս և ոչ մեկը չեմ ընդունում որպես իմը²¹ և որ հենց այդպես էլ կասեմ. ահա՛ թե ինչ:

Օ՛հ, Աստված վկա, ես այդ ճղճիմ և հաճախ ակամա փոխակերպությունների մեջ չեմ ուզում տեսնել ոչ մի նենգամտություն. ավելի շուտ դա ցանկություն է օգնել մեկին, որն անտեղյակ է իրենց մոտ ընդունված սովորություններին, և որի համար, անկասկած, ամենալավ ելքը հնազանդվելն է, իր մտքի և խոսքի հարմարեցումը այդ սովորություններին:

Ստալինը առաջին և երկրորդ հնգամյա պլանի հաստատման ժամանակ այնպիսի իմաստություն և խելացի ճարակություն ցուցաբերեց հերթական փոփոխություններում, որ ինքն իրեն պարտավոր համարեց կատարել դրանք. այստեղից հարց է ծագում արդյոք հնարավոր՞ էր ավելի երկար հավատարիմ մնալ, արդյոք առաջին գծից այդ աստիճանական անջատումը, լենինիզմից շեղումն անհրաժեշտություն չէ՞ր, և արդյոք հետագա համառությունը ժողովրդից չէր պահանջում գերմարդկային ջանքեր: Համենայնդեպս ամեն ինչ հարթ չէ: Եվ եթե ոչ Ստալինը, ապա մարդը, մարդկային արարածն է հիասթափեցնում: Այն, ինչ փորձում էին, ինչի ձգտում էին հասնել, և ինչն արդեն շատ մոտ էր թվում այդքան պայքարից, արյունահեղությունից ու արցունքներից հետո, մի՞թե այդ ամենը «վեր էր մարդկային ուժերից»: Պե՞տք է արդյոք էլի սպասել, հաշտվել կամ հույս կապել ավելի հեռու ժամանակների հետ: Հենց այս հարցն են իրենց տազնապով տալիս ԽՍՀՄ-ում: Իսկ որ այդ հարցն արդեն

¹⁹ Կմտածեք, թե հորինում եմ, այդպես չէ՞: Ավաղ՝ ոչ: Եվ ոչ ոք չի կարող ասել, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունեինք մի հիմար ու ծախողակ ստորադաս պաշտոնյայի հետ: Ո՛չ, մեզ հետ էին և վիճաբանությանը մասնակցում էին բազմաթիվ անձինք, որոնք բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում և, համենայնդեպս, կատարելապես տեղյակ էին «սովորություններին»:

²⁰ X-ն ինձ բացատրում է, որ ընդունված է «ճակատագիր» բառից հետո (որը ես գործածել էի) նշել մի մակդիր, երբ խոսքը ԽՍՀՄ-ի ճակատագրի մասին է: Ես, ի վերջո, առաջարկեցի «փառավոր» բառը, որը, ինչպես ինձ ասաց X-ը..., գործածվում էր բոլոր քվեարկություններին կից: Դրան հակառակ նա ինձ խնդրեց ջնջել «մեծ» բառը, որը ես դրել էի «միապետից» առաջ: Միապետը չի կարող «մեծ» լինել:

²¹ Եթե ինձ չստիպեին հայտարարել, որ Ֆրանսիայի երիտասարդությունն ինձ ոչ սիրում է և ոչ էլ հասկանում: Եվ որ ես պարտավորվում էի այսուհետ գրել միայն ժողովրդի համար:

շոշափում է ձեզ, արդեն չափազանց է: Այդքան ամիսների ու տարիների ջանքերից հետո նրանք իրավունք ունեին իրենց հարցնելու՝ կարո՞ղ էին, ի վերջո, փոքր-ինչ բարձրացնել գլուխները:

— Երբե՞ք ոչ մի ճակատ ավելի խոնարհված չի եղել:

Որ տարածայնություններ կան համար առաջին իդեալի հանդեպ, չի կարող կասկածի ենթարկվել: Բայց պե՞տք է արդյոք դրա հետ միասին կասկածի ենթարկել մեր սկզբնական ցանկությունների մոտալուտ իրականացման հնարավորությունը: Պետք է ծախսորդվի՞ ամեն ինչ, թե կա անսպասելի դժվարությունների հաղթահարման բարեպատեհ ու անվիճելի միջոց:

Մի՞թե «միստիկականից» «քաղաքականին» այդ անցումն անխուսափելիորեն աղճատում է բերում: Քանզի այստեղ այլևս տեսությունը գործ չունի. մենք գործնական ոլորտում ենք, պետք է հաշվի առնել *menschliches*-ը, *allzumenschliches*-ը²² և հաշվի նստել թշնամու հետ:

Ստալինի կողմից ընդունվել են մի շարք որոշումներ, որոնք գրեթե բոլորն էլ թելադրված են վերջին ժամանակներս Գերմանիայի ներկայացրած վտանգով և նրա ներշնչած վախով:

Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության ու ժառանգության աստիճանական վերկանգնումն ունի իր օրինական բացատրությունը. շատ կարևոր է, որ խորհրդային քաղաքացին ունենա այն զգացումը, որ ինքն ինչ-որ անձնական ունեցվածք ունի պաշտպանելու: Բայց հենց դրանով է, որ աստիճանաբար թուլանում, կորչում են առաջին մղումները, և հայացքը դադարում է առաջ ուղղվել: Ինձ կասեն, որ դա անհրաժեշտ է, շտապ, քանզի կողքից հասցված մի հարված կվիժեցնի այդ ձեռնարկը: Սակայն մի գործարքից մյուսին անցնելով՝ ձեռնարկն անվանարկվում է:

Կա նաև այլ մտավախություն՝ «տրոցկիզմը», և ինչպես այսօր անվանում են այնտեղ, «հակահեղափոխականության ոգին»: Քանզի ոմանք հրաժարվում են ընդունել, որ գիշումներն անհրաժեշտ էին, և բոլոր գործարքները նրանց պարտություն են թվում: Հնարավոր է, որ առաջին հրահանգների շեղումներն ունենան իրենց բացատրություններն ու արդարացումները. նրանց համար կարևորը միայն այդ շեղումներն են: Բայց այսօր պահանջվողը հնազանդության ու հաշտվողականության ոգին է. «տրոցկիստ» են որակվում բոլոր նրանք, ովքեր իրենց անբավարարությունն են արտահայտում, այնպես որ, ի վերջո, մտածում ես, թե ի՞նչ կլինեք, եթե Լենինն այսօր վերադառնար երկիր...

Որ Ստալինը միշտ իրավացի պիտի լինի, նշանակում է, որ Ստալինն ամեն հարցում իրավացի է:

Պրոլետարիատի դիկտատուրա՝ խոստանում էին մեզ: Մեր հաշիվները սխալ դուրս եկան: Այո, ճիշտ է, դիկտատուրա, սակայն մարդու և ոչ միացյալ պրոլետարների, սովետների դիկտատուրա: Կարևորն ինքն իրեն չխաբելն է, և ուժն այն է, որ խոստովանես առանց կեղծելու՝ մենք բոլորովին էլ դա չէինք կամենում: Եվս մի քայլ, և մենք նույնիսկ կասենք՝ հենց դա է, որ չէինք կամենում:

Վերացնել ընդդիմությունը պետության մեջ կամ պարզապես արգելել նրան արտահայտվել, գործունեություն ծավալել՝ ծայրահեղ լուրջ խնդիր է, ուղղակի ահաբեկչության կոչ: Եթե պետության բոլոր

²² Մարդկային, համամարդկային (գերմ.):

քաղաքացիները նույն կերպ մտածեին, ղեկավարների համար, անշուշտ, ավելի լավ կլիներ: Բայց ո՞վ կհանդգներ այդ ընդհանուր աղքատացման մեջ դեռ խոսել «մշակույթի» մասին: Առանց հակակշիռ ունենալու՝ ինչպե՞ս միտքն ամբողջությամբ չհոսեր մի ուղղությամբ: Ըստ իս, մեծ իմաստություն է լսել հակառակորդ կուսակցություններին, դաս տալ նրանց՝ անհրաժեշտության դեպքում, թույլ չտալով վնաս հասցնել, հակահարված տալ, բայց չջախջախել: Վերացնել՝ ընդդիմությունը... Անկասկած մեծ երջանկություն է, որ Ստալինին դա վատ է հաջողվում:

«Մարդկությունը պարզասիտ չէ, պետք է նկատի ունենալ, և դրսից դրա պարզեցման, միասնականացման և թվական նվազեցման ամենայն փորձ միշտ կլինի նողկալի, կործանիչ և աղետալիորեն ծիծաղելի: Քանզի Աթախայի համար անախորժը միշտ Հելիացին է, իսկ Հերովդեսի համար՝ որ «Սուրբ ընտանիքը» միշտ խույս է տալիս նրանից»,— գրում էի ես 1910-ին:

V

ԽՍՀՄ այցելելուց առաջ ես գրում էի. «Կարծում եմ՝ գրողի արժեքը կապված է նրա հեղափոխական ուժի հետ, կամ ավելի ճիշտ (քանզի ես այնքան էլ հիմար չեմ, որ գեղարվեստական արժեքի մենաշնորհը վերագրեմ միայն ձախերին հարող գրողներին), նրա ընդդիմության ուժի հետ: Այդ ուժը գոյություն ունի ինչպես Բոսյուեի, Շատոբրիանի կամ, մեր օրերում, Կլոդերի, այնպես էլ Մոլիերի, Վոլտերի, Հյուգոյի և շատ ուրիշների գործերում: Մեր հասարակարգում մեծ գրողը, մեծ արվեստագետը եղությամբ հակահարմարվողական է: Նա նավարկում է հոսանքներին հակառակ: Դա կարելի էր ասել Դանթեի, Սերվանտեսի, Իբսենի, Գոգոլի մասին... Բայց կարծես նույնը չէր կարելի ասել Շեքսպիրի և իր ժամանակակիցների մասին, որոնց մասին Ջոն Էդինգտոն Սայմոնսը շատ ճիշտ էր ասում. "What made the playwrights of that epoch so great... was that they (the authors) lived and wrote in fullest sympathy with the whole people"²³: Նույնը, անշուշտ, չէինք ասի Սոֆոկլեսի և ոչ էլ մանավանդ Հոմերոսի մասին, որի միջոցով ասես ողջ Հունաստանն էր երգում: Եվ դա կդադարեր այդպես լինելուց այն օրը, երբ... Բայց հենց դա է, որ տագնապալի հարցադրումով մեր հայացքներն ուղղում է դեպի ԽՍՀՄ: Հեղափոխության հաղթանակը թույլ կտա՞ այդ արվեստագետներին քշվել հոսանքով, քանզի հարց է ծագում՝ ինչ կպատահի, եթե կերպարանափոխված հասարակական պետությունը վերացնի արվեստագետի բողոքելու բոլոր դրդապատճառները: Ի՞նչ կանի արվեստագետը, եթե այլևս ոչինչ չլինի, որի դեմ նա կարողանա դուրս գալ, եթե նրան մնա միայն հանձնվել հոսանքին: Անշուշտ, քանի դեռ պայքարը շարունակվում է, և հաղթանակը կատարելապես ապահովված չէ, նա կարող է նկարագրել այն, և անձամբ կռվելով, օգնել հաղթանակին: Բայց հետո... Ահա թե ո՞ր հարցն էր ինձ անհանգստացնում ԽՍՀՄ այցելելուց առաջ: — Հասկանում եք,— բացատրեց ինձ X-ը,— բնավ այդ չէր, որ պահանջում էր հասարակությունը, և բոլորովին էր դա չենք ուզում մենք այսօր:

²³ Այդ դարաշրջանի դրամատուրգների մեծությունն այն էր, որ նրանք (հեղինակները) ապրում և ստեղծագործում էին ժողովրդի հետ լիակատար ներդաշնակության մեջ:

Մինչ այդ Նա շատ Նշանավոր և ուշագրավ բալետ էր գրել (Նա-ն Շոստակովիչն էր, որի մասին ոմանք ինձ պատմում էին այնպիսի գովասանքով, որ տրվում է միայն հանճարներին): Բայց ի՞նչ կարող է անել ժողովուրդը մի օպերայի հետ, որից ոչ մի մեղեդի չի հիշելու, հենց դուրս գա թատրոնից: (Ինչպե՞ս, ուրեմն նրանք դեռ այդ մակարդակին են: Սակայն X-ը, որն ինքն էլ արվեստագետ էր և շատ զարգացած անձնավորություն, մինչ այդ, ինձ հետ գրուցելիս շատ խելացի մտքեր էր արտահայտել): «Այսօր մեզ պետք են գործեր, որ կարողանան հասկանալ բոլորը և հասկանալ անմիջապես: Եթե Շոստակովիչն ինքը դա չգրա, նրան զգալ կտան՝ այլևս նրա գործերը չլսելով»: Ես առարկեցի, ասելով, թե երբեմն ամենահրաշալի ստեղծագործությունները, և անգամ այնպիսիները, որոնք հետագայում դասվել են ամենաժողովրդական գործերի շարքը, սկզբում ընդունվել են միայն փոքրաթիվ մարդկանց կողմից, որ Բեթհովենն ինքը... Եվ տալով նրան մի գիրք, որ հենց այդ պահին ինձ մոտ էր, ասացի. «Ահա, խնդրեմ, կարդացեք»:

«Ես Նույնպես տարիներ առաջ Բեռլինում համերգ տվեցի: Ամբողջ հոգով Նվիրվեցի դրան և կարծում էի, թե իսկապես ինչ-որ բանի եմ հասել: Ես, ըստ էության, հույս ունեի իսկական հաջողության հասնել: Բայց հասկանում եք, երբ կատարել էի Ներշնչանքիս լավագույն հատվածը, դահլիճը հավանության ոչ մի Նշան ցույց չտվեց»:

X-ն ինձ պատասխանեց, որ ԽՍՀՄ-ում մի այդպիսի Բեթհովենի համար շատ դժվար կլիներ ոտքի կանգնել նման անհաջողությունից հետո:

«Գիտեք,— շարունակեց Նա,— արվեստագետը մեզ մոտ պետք է առաջին հերթին հետևի ընդունված կարգին: Այլապես ամենաաքանչելի շնորհները կդիտվեն որպես ձևապաշտություն: Այո, այդ բառը ամենալավն է արտահայտում այն, ինչ մենք չենք կամենում տեսնել կամ լսել: Մենք կամենում ենք ստեղծել մի նոր արվեստ, արժանի մի այնպիսի մեծ ժողովրդի, ինչպիսին մենք ենք: Արվեստն այսօր պիտի լինի ժողովրդական կամ ընդհանրապես չլինի:

— Դուք ձեր բոլոր արտիստներին կհարկադրեք հարմարվողականություն,— ասացի ես նրան,— իսկ լավագույնները, ովքեր չեն համաձայնի գռեհկացնել իրենց արվեստը կամ պարզապես ստորացնել այն, դուք նրանց կդատապարտեք լռության: Այն արվեստը, որին դուք հավակնում եք ծառայել, որ փառաբանում ու պաշտպանում եք, կդատապարտի ձեզ ընդհանուրի արհամարհանքին:

Նա առարկեց, ասելով, որ ես դատում եմ բուրժուալի նման: Ինքն անձամբ լիովին համոզված է, որ մարքսիզմը, որը բազմաթիվ այլ ոլորտներում արդեն մեծ արդյունքների է հասել, կկարողանա նաև ստեղծել արվեստի գործեր: Նա ավելացրեց, որ այդ նոր գործերի երևան գալն ուշանում է այն պատճառով, որ մենք դեռ մեծ կարևորություն ենք տալիս ավարտված անցյալի գործերին:

Նա աստիճանաբար բարձրացնում էր ձայնը. կարծես դասախոսություն էր կարդում կամ դաս էր արտասանում: Դա տեղի էր ունենում Սոչիի հյուրանոցի սպասարահում: Ես, առանց մի բառ պատասխանելու, հեռացա նրանից: Բայց մի քանի վայրկյան անց Նա եկավ իմ համարը և, այս անգամ ցածրաձայն, ասաց.

— Օ՛հ, գրողը տանի, ես գիտեմ... Բայց քիչ առաջ մեզ լսում էին և...

Շուտով պիտի բացվի իմ ցուցահանդեսը:

X-ը նկարիչ է, և նա շուտով պիտի հասարակությանը ներկայացնի իր վերջին կտավները:

Երբ մենք ժամանեցինք ԽՍՀՄ, ձևապաշտության մեծ վեճի հետքերը դեռ լիովին չէին ջնջվել հասարակական կարծիքի վրայից: Ես փորձում էի հասկանալ, թե ինչ նկատի ունեին նրանք այդ բառի տակ, և ահա թե ինչ պարզեցի. ձևապաշտության մեջ մեղադրվում էր յուրաքանչյուր արվեստագետ, որը թերանում էր՝ ձևին ավելի մեծ ուշադրություն հատկացնելով, քան բովանդակությանը: Ավելացնենք անմիջապես, որ այդ բովանդակությունը ուշադրության արժանի է համարվում միայն այն դեպքում, երբ ձեռք է բերվում որոշակի ուղղվածություն: Արվեստի գործը կհամարվի ձևապաշտական, երբ չի ունենա ոչ մի ուղղվածություն, և հետևաբար, կորակվի որպես «գուրկ ուղղությունից» (այստեղ ինձ թույլ եմ տալիս փոքրիկ բառախաղ): Խոստովանում եմ, որ չեմ կարող այդ «ձև» ու «բովանդակություն» բառերը գրել առանց ժպիտի: Չնայած ավելի շուտ պետք էր լաց լինել, տեսնելով, որ այդ անհեթեթ տարբերակումը կանխորոշում է քննադատությունը: Հնարավոր է, որ այն օգտակար է քաղաքականության տեսակետից, բայց այստեղ այլևս չխոսենք մշակույթի մասին: Այն վտանգի մեջ է հայտնվում, հենց որ քննադատությունն այլևս ազատ է: ԽՍՀՄ-ում, որքան էլ գեղեցիկ լինի արվեստի գործը, եթե այն չի համապատասխանում «կարգին», մերժվում է: Գեղեցկությունը համարվում է բուրժուական արժեք: Որքան էլ հանճարեղ լինի արվեստագետը, եթե չի աշխատում ընդունված «կարգի» սահմաններում, անուշադրության է մատնվում. այն, ինչ պահանջվում է արվեստագետից, գրողից, համապատասխան լինելն է, իսկ մնացածը նրան կտրվի վերադիր:

Թիֆլիսում ես այցելեցի ժամանակակից գեղանկարչության մի ցուցահանդես, որի մասին չեմ պատմի՝ ձեզ խղճալով: Բայց, ի վերջո, այդ բոլոր արվեստագետները հասել էին իրենց նպատակին, այն է՝ մշակել (համոզիչ օրինակով), համոզել, միավորել: (Ստալինի կյանքի որոշ դրվագներ օգտագործած էին որպես այդ պատկերազարդումների նյութ): Ա՛հ, անկասկած, դրանք ֆորմալիստներ չէին: Ցավն այն է, որ նրանք ոչ էլ նկարիչներ էին: Նրանք ինձ հիշեցնում էին պատմությունն առ այն, թե ինչպես Ապոլոնը Ադամտոսին ծառայելիս ստիպված էր եղել մարել իր բոլոր ճառագայթները, բայց որով նա ոչ մի արժեքավոր կամ գոնե կարևոր բան չէր արել: Բայց քանի որ ԽՍՀՄ-ը հեղափոխությունից ոչ առաջ և ոչ էլ հետո աչքի չի ընկել կերպարվեստի բնագավառում, ավելի լավ է սահմանափակվենք գրականությամբ:

«Իմ երիտասարդության տարիներին,— պատմում էր ինձ X-ը,— մեզ հանձնարարում էին որոշ գրքեր և արգելում մի շարք այլ գրքեր, որոնք, բնականաբար, գրավում էին մեր ուշադրությունը: Ամենամեծ տարբերությունն այն է, որ այսօր երիտասարդները կարդում են միայն այն, ինչ իրենց հանձնարարում են և նույնիսկ չեն էլ կամենում այլ բան կարդալ: Եվ, այդպիսով, Դոստոևսկին, օրինակ, այլևս չունի իր ընթերցողը, բայց հնարավոր չէ ճշգրիտ ասել՝ երիտասարդությունն է երես թեքել նրանից, թե երիտասարդությանը նրանից խրտնեցել են, այնքան որ մարդկանց ուղեղները ձևափոխված ու ներծծված են նոր գաղափարախոսությամբ:

Երբ մարդուն պարտադրում են հետևել որևէ նշանաբանի, ապա նրա միտքն առնվազն զգում է, որ ազատ չէ: Բայց եթե նա այնպես է ձևված, որ նույնիսկ չի էլ սպասում նշանաբանին՝ պատասխանելու համար, միտքը կորցնում է անգամ իր ստրկացման գիտակցությունը: Կարծում եմ՝ շատ կգարմանային երիտասարդ խորհրդային քաղաքացիները և կառարկեին, եթե նրանց ինչ-որ մեկն ասեր, թե իրենք ազատ չեն մտածում: Եվ քանի որ միշտ լինում է այնպես, որ մենք որոշ առավելությունների արժեքը հասկանում ենք միայն դրանք կորցնելուց հետո, անհրաժեշտ է մեկ անգամ լինել ԽՍՀՄ-ում (կամ Գերմանիայում անկասկած), որպեսզի գնահատենք մտքի այն անգին ազատությունը, որ մենք դեռ ունենք Ֆրանսիայում և որը երբեմն չարաշառում ենք: Լենինգրադում ինձ խնդրեցին մի փոքրիկ ճառ պատրաստել գրականագետների և ուսանողների մի ժողովում արտասանելու համար: Ես ընդամենը ութ օր էր, ինչ գտնվում էի ԽՍՀՄ-ում և նոր-նոր էի փորձում ծանոթանալ միջավայրին, ուստի իմ տեքստը ներկայացրի X-ի և Y-ի դատին: Նրանք ինձ անմիջապես հավատացրին, որ այդ տեքստը չի համապատասխանում ոչ ճիշտ ուղղությանը, ոչ էլ ճիշտ տոնին, և որ այն, ինչ ես պատրաստվում էի ասել, շատ անպատշաճ կթվա: Է՛հ, գրողը տանի, ես դա ինքս էլ ըմբռնեցի հետագայում: Եվ հետո այդ ճառն արտասանելու առիթ էլ չունեցա: Ահա այն. «Ինձ շատ հաճախ կարծիք են հարցրել ԽՍՀՄ-ի արդի գրականության վերաբերյալ: Կուզենայի բացատրել, թե ինչու եմ հրաժարվել այդ մասին արտահայտվելուց: Դա ինձ միևնույն ժամանակ թույլ կտա լուսաբանել իմ այն ճառի որոշ կետեր, որ ես արտասանել եմ Կարմիր հրապարակում, Գորկու հուղարկավորության հանդիսավոր օրը: Այնտեղ ես խոսում էի նոր խնդիրների մասին, որոնք ծագել էին խորհրդային հանրապետությունների հաղթանակի հետևանքով. խնդիրներ, որոնց մասին ասում էի, թե պատմության մեջ դրանց ստեղծումն ու մեր խորհրդածությանն առաջադրումը ԽՍՀՄ-ի ամենամեծ ձեռքբերումներից չէր: Քանի որ մշակույթի ապագան, ըստ իս, սերտորեն կապված է այդ խնդիրների լուծման հետ, անօգուտ չեմ համարում վերադառնալ դրանց և տալ որոշ ճշգրտումներ»:

.....

«Մարդկանց մեծամասնությունը, անգամ եթե այն կազմված է լավագույն ներկայացուցիչներից, երբեք չի ծափահարում որևէ գործի նոր, հավանական, ապշահար և ապշեցուցիչ կողմերին, այլ միայն նրան, ինչ արդեն ճանաչում է նրա մեջ, այսինքն՝ պարզունակությանը: Ինչպես կան բուրժուական պարզունակություններ, այնպես էլ կան հեղափոխական պարզունակություններ, շատ կարևոր է համոզվել դրանում: Կարևոր է համոզվել, որ այն, ինչ նրանում համապատասխանում է որևէ ուսմունքի, թեկուզ լինի ամենաառողջ և ամենաամուր հաստատված ուսմունքը, երբեք այն չէ, ինչը կազմում է արվեստի գործի խոր արժեքը, և ոչ էլ այն, ինչը նրան թույլ կտա գոյատևել: Նա կգոյատևի միայն այն դեպքում, երբ առաջադրի նոր հարցումներ՝ կանխելով ապագայի հարցումները, երբ այն տա դեռևս չծագած հարցերի պատասխանները: Վախենում եմ, որ մեծ թվով գործեր, որոնք ամբողջությամբ ներծծված են զուտ մարքսիստական ոգով և որին էլ պարտական են իրենց այսօրվա հաջողությամբ, ապագայի մարդկանց համար

հիվանդանոցային անտանելի հոտ արձակեն: Եվ ես կարծում եմ, որ ամենաարժեքավոր գործերը կլինեն միայն նրանք, որոնք կկարողանան ազատվել նման մտահոգություններից:

Մինչ հեղափոխությունը հաղթանակում է, հաստատվում և ամրապնդվում, արվեստը ենթարկվում է սարսափելի վտանգի, գրեթե նույնքան մեծ վտանգի, որքան ֆաշիզմի ամենավատթար ճնշումների սպառնալիքը՝ խիստ հետևողականության վտանգը: Եթե արվեստը ենթարկվում է խիստ հետևողականության, թեկուզ ամենաառողջ ուսմունքում, այն կործանված է: Այն սուզվում է

հարմարվողականության մեջ: Այն, ինչ հաղթանակած հեղափոխությունը կարող է և պարտավոր է տալ արվեստագետին, առաջին հերթին ազատությունն է: Առանց նրա արվեստը կորցնում է նշանակությունն ու արժեքը:

Ուոլթ Ուիթմենը Լինքոլնի մահվան առիթով գրեց իմ ամենագեղեցիկ երգերից մեկը: Բայց եթե այդ ազատ երգը բռնազբոսիկ կլիներ, եթե Ուիթմենին ստիպեին գրել ինչ-որ մեկի հրամանով և ընդունված կանոնի համաձայն, այդ երգը կկորցնեի իր ուժն ու գեղեցկությունը, կամ ավելի շուտ Ուիթմենն այն չէր կարողանա գրել:

Եվ քանի որ բնականաբար մեծամասնության հավանությունը, ծափահարությունները, բարեհաճությունը և հաջողությունը բաժին են ընկնում նրան, ինչը հասարակությունը կարող է անմիջապես ընդունել ու հավանել, այսինքն՝ հարմարվողականությանը, ես անհանգստությամբ եմ մտածում, որ գուցե այսօրվա փառաբանված ԽՍՀՄ-ում կա մի Բողլեր, Քիտս կամ Ռեմբո, որը, ամբոխի կողմից չճանաչված, կորչում է, հենց իր իսկ արժեքի պատճառով դժվարանում է լսել տալ իր ծայրը: Եվ սակայն հենց նա է, որ ամենակարևորն է բոլորի մեջ, քանզի սկզբում արհամարհվածներն են՝ Ռեմբոները, Քիտսերը, Բողլերները և նույնիսկ Ստենդալները, որ վաղը կդառնան ամենամեծերը²⁴:

VI

²⁴ Բայց, կասեն նրանք, ի՞նչ գործ ունենք մենք այսօր Քիտսերի, Բողլերների, Ռեմբոների և նույնիսկ Ստենդալների հետ: Նրանց արժեքը մեր աչքին պահպանվում է միայն այնքանով, որքանով նրանք արտացոլում են այն մահամերձ և նեխած հասարակությունը, որի պտուղներն են իրենք: Եթե նրանք չեն կարող գոյատևել այսօրվա հասարակության մեջ, ապա ավելի վատ նրանց համար և ավելի լավ մեզ համար, որ այլևս ոչինչ չունենք սովորելու ոչ նրանցից, ոչ իրենց նմաններից: Գրողը, որը կարող է մեզ կրթել այսօր, նա է, ով այսօրվա հասարակարգում գտնում է իր լիարժեք տեղը, և որին ընդհակառակը, կարող է հուզավառել այն, ինչը կկաշկանդեր առաջիններին: Այլ կերպ ասած՝ նա, ով հավանություն է տալիս, շնորհավորում է ինքն իրեն ու ծափահարում: — Բայց ես կարծում եմ, որ ճիշտ այդ ծափահարողների գրվածքներն են, որ շատ քիչ դաստիարակչական արժեք ունեն և որ իր մշակույթը զարգացնել կամեցող ժողովուրդը կարիք չունի լսելու նրանց: Ոչինչ այնքան արժեքավոր չէ կրթվելու համար, որքան այն, ինչը մտորելու տեղիք է տալիս: Ինչ վերաբերում է այսպես կոչված հայելու գրականությանը, այսինքն այն, որը սահմանափակվում է միայն հասարակության, իրադարձությունների, դարաշրջանի պարզ արտացոլանքը լինելով, ապա ես արդեն ասել եմ իմ կարծիքը: Ինքնահայեցողությունը (և ինքնագմայլումը) կարող է լինել դեռ շատ երիտասարդ հասարակության առաջին հոգսը, բայց շատ ցավալի կլիներ, որ այդ առաջին հոգսը լիներ նրա միակն ու վերջինը:

Սևաստոպոլ՝ մեր ճանապարհորդության վերջին փուլը: Անշուշտ ԽՍՀՄ-ում կան անչափ հետաքրքիր ու գեղեցիկ քաղաքներ, բայց դեռ ոչ մի տեղ ես այդպես չեի գտնում, թե որքան կարող ես հրապուրվել: Սևաստոպոլում ես գտա մի հասարակություն, որը պակաս ապահովված և ընտիր էր, քան Սուխումի կամ Սոչիի հասարակությունը, բայց դա ողջ ռուսական կյանքն էր իր թերություններով և, ավելի, տառապանքներով, նրա հաղթանակների ու նվաճումների կողքին, որոնք ավելի մեծ երջանկություն են բերում կամ խոստանում մարդուն և օրերին զուգընթաց լույսը մեղմացնում է ստվերը կամ, ընդհակառակը, ավելի թանձրացնում է այն: Բայց այդ ողջ մռայլ պատկերը, որ ես տեսնում էի այնտեղ, ճիշտ նույնքան, որքան ամենալուսավոր տեսարանը, ինձ երբեմն ցավագնորեն կապում էր այդ երկրին, այդ միացյալ ժողովուրդներին, այդ նոր կլիմային, որը նպաստավոր էր ապագայի համար և որի բեղուն գրկում կարող էր ծլարձակել ամենամանրամասն սերմը... Այդ ամենը ես պիտի փնտռեի: Եվ արդեն ինձ ճնշում էր դեռևս անհայտ մի տազնապ: Ի՞նչ պիտի ասեի՝ Փարիզ վերադառնալով, ի՞նչ պատասխանեի այն հարցերին, որ արդեն կանխագգում էի: Ինձնից, անկասկած, մի ամբողջ շարք դատողություններ էին սպասում: Ինչպե՞ս բացատրեի այն բարոյական ջերմությունն ու սառնությունը, որ միմյանց հերթագայելով՝ պատել էին ինձ ԽՍՀՄ-ում: Մի՞թե մեկ անգամ ևս պնդելով իմ սերը՝ պիտի թաքցնեի այն, ինչ կուտակվել էր իմ մեջ, և ստեի՝ գովաբանելով ամեն ինչ: Ո՛չ, ես չափազանց լավ էի գիտակցում, որ այդպես վարվելով՝ կդավաճանեի ԽՍՀՄ-ին և այն գաղափարին, որի կրողն էր նա մեր բոլորի աչքին: Բայց և մեծ սխալ կլինեի այդ երկուսը կապակցել միմյանց այնպես, որ գաղափարը պատասխանատու լիներ այն ամենի համար, ինչից մենք դժգոհում ենք ԽՍՀՄ-ում: Այն օգնությունը, որ ԽՍՀՄ-ը վերջերս ցուցաբերեց Իսպանիային, խոսում է այն մասին, թե դեռ ինչպիսի քայլերի է ընդունակ նա: ԽՍՀՄ-ը չի դադարել մեզ դասեր տալուց և զարմացնելուց:

Հավելված

I — Հակակրոնական պայքար

Ես չեմ եղել Մոսկվայի հակակրոնական թանգարաններում, բայց այցելել եմ Լենինգրադին՝ տեղադրված Սուրբ Իսահակի տաճարում, որի ոսկյա գմբեթը հոյակապ շողարձակում է քաղաքի վրա: Տաճարի արտաքին տեսքն իսկապես գեղեցիկ է, սակայն ներսը սոսկալի է: Այնտեղ պահպանված մեծածավալ սրբապատկերները իրենց տեսքով կարող են միայն ցատկատախտակի դեր կատարել աստվածանարգությունների համար: Նրանք իսկապես վանող են: Թանգարանի տեսքն ընդհանուր առմամբ պակաս հանդուգն է, քան սպասում էի: Այնտեղ գիտությունը հակադրված է կրոնական առասպելին: Ցիցերոնները հանձն են առել օգնել ծույլ մտքերին այնտեղ, որտեղ համոզելու համար բավական չեն օպտիկական գործիքները, աստղաբաշխական, բնապատմական, անատոմիական կամ վիճակագրական ցուցապաստառները: Այդ ամենը դեռ զուսպ է և ոչ շատ սպանիչ: Դա ավելի շուտ Ռեկլյու է և Ֆլամարիոն, քան Լեո Տաքսիլ: Տերտերներն, օրինակ, լավ օգտվում են դրանից: Բայց մի քանի օր առաջ Լենինգրադի արվարձաններում, Պետերգոլ տանող ճանապարհին

պատահաբար հանդիպեցի մի տերտերի, իսկական տերտերի: Միայն նրա տեսքն ավելի պերճախոս էր, քան ԽՍՀՄ-ի բոլոր հակակրոնական թանգարանները: Հանձն չեմ առնում այն նկարագրել: Հրեշավոր, վանող ու ծիծաղելի այդ մարդն ասես հորինված էր բոլշևիզմի կողմից որպես խրտվիլակ՝ ընդմիշտ խրտնեցնելու գյուղական վայրերի բարեպաշտ զգացումները:

Դրան հակառակ չեմ կարողանում մոռանալ եկեղեցու դռնապահ մի հոգևորականի հրաշագեղ դեմքը: Այդ եկեղեցին մենք այցելեցինք X... ժամանելուց առաջ: Ինչպիսի՜ արժանապատվություն կար նրա քայլվածքում, ինչպիսի՜ ազնվություն՝ դիմագծերում, ինչպիսի՜ տխրամած և հաշտված հպարտություն: Ոչ մի խոսք, ոչ մի նշան նա չուղղեց մեզ, ոչ մի հայացք չփոխանակեցինք: Առանց նրա գիտության, նրան դիտելով մտածում էի ավետարանական «tradebat autem»-ի մասին, որից ներշնչվում էր Բոսյունեն ինքը:

Սևաստոպոլի մերձակա Խերսոնեսի հնագիտական թանգարանը նույնպես գտնվում է եկեղեցում²⁵: Որմանակարներն այնտեղ պահպանվել են, անկասկած, իրենց վանող տգեղության շնորհիվ: Դրանց բացատրական ցուցանակներ են փակցրել: Քրիստոսի մի պատկերի վերևում, օրինակ, կարելի է կարդալ. «Առասպելական կերպար, որ երբեք գոյություն չի ունեցել»:

Ես չեմ կարծում, թե ԽՍՀՄ-ը խելացի է վարել այս հակակրոնական պատերազմը: Մարքսիստներին թույլատրվում էր հիմնվել միայն պատմությանը և, ժխտելով Քրիստոսի աստվածային էությունն ու մինչև իսկ գոյությունը, մերժելով եկեղեցու դրույթները, սրբազերծելով Հայտնությունը, խիստ նյութապաշտորեն և քննադատաբար մոտենալ մի ուսմունքի, որն այսուհետև դեռ մի նոր հույս էր բերում աշխարհին և ամենաարտառոց հեղափոխական խմորիչն էր, որ կարելի էր պատկերացնել այն ժամանակներում: Նրան թույլատրվում էր ասել այն, ինչում եկեղեցին ինքը դավաճանել էր նրան, և որով Ավետարանի այդ ազատագրական ուսմունքը, ավա՜ղ, եկեղեցու իսկ մեղսակցությամբ, կարող էր տեղի տալ իշխանության վատթարագույն չարաշահումների: Ցանկացած միջոց ավելի լավ էր, քան լռության մատնելն ու ժխտելը: Միակ բանը, որ նրանք կարող էին անել, ձևացնելն էր, թե իբր այն բոլորովին չի եղել, և անգիտությունը, որի մեջ այդ հարցում նրանք պահում են ժողովրդին, թողնում է նրան առանց քննադատական պաշտպանության՝ չպատվաստված մի միստիկական համաճարակի դեմ, որից միշտ պետք է վախենալ:

Կա նաև (սկզբում ես իմ քննադատությունը ներկայացրի ամենանեղ կողմով) հարցի գործնական կողմը: Ավետարանի և նրանից բխող ամեն ինչի անգիտությունն ու ժխտումը, անշուշտ, չի կարող ինչ-որ բանով չաղքատացնել մարդկությունն ու մշակույթը: Չէի կամենա, որ ինձ կասկածեին անաչառության մեջ և այստեղ տեսնեին իմ անձնական համոզմունքի կամ կրթության նշանները: Ես նույնը կասեի և հունական առասպելների մասին, որոնք, իմ կարծիքով, նույնպես օժտված են խոր և հարատև դաստիարակչական բնույթով: Ինձ անհերթելի է թվում դրանց հավատալը, բայց և նույնքան անհերթելի է նրանց մեջ

²⁵ Սոչիի մոտակայքում գտնվող մի եկեղեցում մենք ականատես եղանք պարի դասի: Գլխավոր զոհասեղանի տեղում զույգեր էին պտտվում ֆոքստրոտի կամ տանգոյի հնչյունների տակ:

պարունակվող ճշմարտության հատիկը ժխտել և կարծել, թե դրանց հետ բոլոր հաշիվները կարող ենք փակված համարել՝ թեթևակի ժպտալով և ուսեր թոթվելով: Ինչ վերաբերում է այն արգելակմանը, որ կրոնը կարող է բերել մտքի զարգացման ընթացքին և այն յուրահատուկ ծալքին, որ ուղեղում կարող է առաջացնել հավատը, ապա դրանք լավ են ճանաչում և կարծում են, որ լավ է այդ ամենից ազատել նոր մարդուն: Ես ընդունում եմ նաև, որ սնոտիպաշտությունը, օժանդակելով տերտերներին, գյուղերում և այլուր (ես այցելել եմ կայսրուհու պալատները) պահպանում է մի սարսափելի բարոյական տիղմ, և հասկանում եմ, որ նրանք կարիք են գգում մեկընդմիջտ մաքրել այդ ամենը: Գերմանացիներն այս դեպքի համար ունեն մի հիանալի արտահայտություն, որի ֆրանսերեն համարժեքը ապարդյուն փորձում են գտնել. «Երեխային դուրս նետեցին լողատաշտակի ջրի հետ»: Իրերը չզանազանելու և չափազանց մեծ շտապողականության արդյունք: Հնարավոր է, որ լողատաշտակի ջուրը կեղտոտ ու զարշահոտ է եղել, և ինձ համար դժվար չէ դրանում համոզվելը, այնքան կեղտոտ նույնիսկ, որ երեխային էլ են մոռացել և ամեն ինչ թափել են առանց ստուգելու: Եվ երբ հիմա լսում եմ, որ հաշտված ժողովուրդը հանդուրժողականորեն վերածուկում է զանգերը, վախենում եմ, որ դա դառնա նոր սկիզբ, և նորից տաշտակը լցվի կեղտաջրով... այս անգամ առանց երեխայի:

II — Օստրովսկի

Օստրովսկու մասին ես կարող եմ խոսել միայն խորագույն հարգանքով: Եթե մենք ԽՍՀՄ-ում չլինեինք, կասեի, որ նա սուրբ է: Կրոնն ավելի պայծառ դեմքեր չի ունեցել: Նա միակը չէ, որ նման անձանց ծնունդ կարող է տալ: Օստրովսկին դրա ապացույցն է: Խորին համոզմունքը բավական է այստեղ, առանց ապագա փոխհատուցման, քան խստագույն պարտականություն կատարած լինելու բավարարման զգացումը:

Դժբախտ պատահարի հետևանքով Օստրովսկին կորցրեց տեսողությունը և ամբողջովին հաշմանդամ դարձավ... Թվում է, թե զրկվելով արտաքին աշխարհի հետ բոլոր կապերից և ասես ի վիճակի չլինելով հող գտնել ընդարձակվելու համար, Օստրովսկու հոգին ձգվել է դեպի վեր:

Մենք շտապում ենք նրա մահճակալի մոտ, որը նա արդեն վաղուց չի լքել: Ես նստում եմ նրա սնարի մոտ, մեկնում ձեռքս, որ նա բռնում է, կամ, ավելի ճիշտ, խլում է, ինչպես կյանքի մեկնած մի հենարան, և մեկ ժամ տևած մեր այցելության ողջ ընթացքում նրա նիհար մատներն անդադար չոյում են իմ մատները, հյուսվում նրանց՝ ինձ հաղորդելով նրա համակրանքի դողդոջ շունչը:

Օստրովսկին ոչինչ չի տեսնում, սակայն նա խոսում է, լսում, նրա միտքը սրվում է, քանզի երբեք ոչինչ չի շեղում այն, բացի թերևս ֆիզիկական ցավից: Բայց նա չի տրտնջում, և նրա նիհար, գեղեցիկ դեմքը դեռ կարողանում է ժպտալ՝ չնայած դանդաղ հոգեվարքին:

Մենյակը, որտեղ նա պառկած է, լուսավոր է, բաց պատուհաններից ներս է հորդում թռչունների երգը, այգու ծաղիկների բույրը: Ի՞նչ խաղաղ է այստեղ ամեն ինչ: Մայրը, քույրը, ընկերները, այցելուները լուռ նստած են նրա մահճակալից ոչ հեռու՝ լսելով մեզ և երբեմն-երբեմն որոշ գրառումներ անելով մեր խոսակցությունից: Ես ասում եմ Օստրովսկուն, թե ինչպիսի արտառոց ուժ է հորդում իմ մեջ նրա ներկայությունից:

Բայց այդ գովեստն ասես անհանգստություն է պատճառում նրան. հիանալ պետք է ԽՍՀՄ-ով, նրա կատարած մեծ գործերով. նրան միայն դա է հետաքրքրում, ոչ անձամբ ինքը: Երեք անգամ հրաժեշտ եմ տալիս՝ վախենալով նրան հոգնեցնել, քանզի կարող եմ ենթադրել, թե որքան հյուժող է նման երկարատև խանդավառությունը: Բայց նա ինձ խնդրում է քիչ էլ մնալ. զգում եմ, որ խոսելու կարիք ունի: Նա կշարունակի խոսել և մեր գնալուց հետո. իսկ խոսել նրա համար նշանակում է թելադրել: Հենց այդպես է նա գրել իր կյանքի մասին պատմող գիրքը: Նա ինձ ասում է, որ հիմա մի ուրիշ գիրք է թելադրում: Առավոտից մինչև երեկո և մինչև ուշ գիշեր նա աշխատում է:

Թելադրում է անդադար:

Ես վեր եմ կենում, ի վերջո, հեռանալու համար: Նա խնդրում է ինձ համբուրել իրեն: Ես շրթունքներս հպելով նրա ճակատին՝ հագիվ եմ զսպում արցունքներս: Ինձ հանկարծ թվում է, թե ես նրան ճանաչում եմ վաղուց, թե հեռանում եմ ընկերոջս մոտից: Ինձ թվում է նաև, որ մահամերձի եմ հրաժեշտ տալիս... Բայց ինձ ասում են, որ արդեն մի քանի ամիս է, ինչ նա ասես քայլ առ քայլ մոտենում է մահվանը, և միայն եռանդն է այդ խարխուլ մարմնում պահպանում հանգչող կրակը:

III — Կոլտնտեսություն

Ուրեմն, մեկ օրվա ծախսը կազմում է 16.50 ֆրանկ: Բայց կոլտնտեսության բրիգադիրը, որի հետ երկար զրուցում եմ, մինչ իմ ընկերները գնում են լողանալու (այս կոլտնտեսությունը ծովափին է), ինձ բացատրում է, որ այն, ինչ կոչվում է «աշխատանքային օր», պայմանական չափի միավոր է, և որ լավ բանվորը կարող է մի օրում կատարել կրկնակի կամ նույնիսկ եռակի «աշխատանքային օր»²⁶: Նա ինձ ցույց է տալիս անհատական օրագրերը, հաշվարկման թղթերը, որոնք բոլորն անցնում են նրա ձեռքի տակով: Այնտեղ հաշվի է առնվում ոչ միայն քանակությունը, այլ նաև աշխատանքի որակը:

Օղակավարները նրան հաշվետվություն են տալիս, և դրանց հիման վրա նա կազմում է վճարման փաստաթղթերը: Դա բավականաչափ բարդ հաշվապահություն է պահանջում, և նա չի թաքցնում, որ փոքր-ինչ գերհոգնած է, բայց և այնպես շատ գոհ է, քանզի ակտիվ անձնակազմի համար արդեն հաշվվում է երեք հարյուր աշխատանքային օր՝ տարվա սկզբից (հիմա օգոստոսի 3-ն է): Այդ բրիգադի ավագը ղեկավարում է 56 մարդ: Նրանց և իր միջև կան առանձին օղակների ավագներ: Այսպիսով, ստեղծվում է աստիճանակարգ: Սակայն «աշխատանքային օրվա» հիմնավճարը նույնն է բոլորի համար: Բացի այդ, յուրաքանչյուրն ունի սեփական այգի, որը մշակում է կոլտնտեսության աշխատանքը ավարտելուց հետո:

Այդ աշխատանքի համար սահմանված ժամեր չկան. յուրաքանչյուրը, եթե այլ շտապ գործ չունի, աշխատում է, երբ կամենա:

Դա ինձ ստիպում է մտածել, թե արդյոք սա այն կոլտնտեսականներից չէ, որոնք ավելի քիչ են մատակարարում, քան «աշխատանքային օրվա» նախատեսված միջին քանակը: Բայց ոչ, այդպես չի պատահում, պատասխանում են ինձ: Այդ «աշխատանքային օրը» ոչ թե միջին, այլ շատ հեշտ ստացվող նվազագույն չափն է: Ավելին, չափազանց ավարկոտներն արագ հեռացվում են կոլտնտեսությունից, որի

²⁶ Այս հաշվարկներում «օրերը» ենթարկվում են տասնորդական բաժանումների:

առավելություններն այնքան մեծ են, որ յուրաքանչյուրը, ընդհակառակը, ձգտում է մտնել այնտեղ, դառնալ նրա անդամը: Բայց իզուր, կոլտնտեսականների թիվը սահմանափակ է: Այդ արտոնյալ կոլտնտեսականները, փաստորեն, ամսական վաստակում են 600 ռուբլի: «Որակյալ» բանվորները երբեմն ավելին են ստանում: Իսկ «ոչ որակյալները», որոնք մեծ թիվ են կազմում, օրական ստանում են 5-6 ռուբլի²⁷: Հասարակ աշխատավորներն ավելի քիչ են վաստակում:

Թվում է՝ պետությունը կարող էր ավելին վճարել: Բայց քանի դեռ սպառման առաքվող հումքի քանակը չի ավելացել, աշխատավարձի ավելացումը կհանգեցնի միայն գների աճի: Իսկ դա ամեն դեպքում անընդունելի է:

Մինչ այդ աշխատավարձի տարբերությունները լավ մասնագիտացման շահագրգռվածություն են առաջացնում: Աշխատուժը չափազանց շատ է, պակասում են մասնագետները, դեկավար ուժերը: Պետությունը ոչինչ չի խնայում այդպիսիներին ձեռք բերելու համար, և թերևս ոչինչ ինձ այնքան չի հիացնում ԽՍՀՄ-ում, որքան կրթության հնարավորությունները, որոնք արդեն համարյա ամենուր դրված են ամենաաննշան աշխատավորների տրամադրության տակ՝ թույլ տալով (և միայն նրանց) դուրս գալ անհուսալի վիճակից:

IV — Բոլշևիկ²⁸

Ես այցելեցի Բոլշևո: Սկզբում այն ընդամենը մի գյուղակ էր եղել, որը ինչ-որ մեկի հրամանով, Գորկու նախաձեռնությամբ վեց տարի առաջ բուսնել էր մի ակնթարթում: Այսօր այն բավական կարևոր քաղաքներից է:

Բոլշևոն առանձնահատուկ է նրանով, որ բոլոր բնակիչները նախկին հանցագործներ են. գողեր, նույնիսկ մարդասպաններ... Քաղաքի ձևավորմանն ու կառուցմանը հիմք էր հանդիսացել այն միտքը, որ հանցագործները զոհեր են, ճիշտ ճանապարհից շեղված մարդիկ, և որ խելացի վերադաստիարակությունը նրանց կարող է դարձնել հրաշալի սովետական քաղաքացիներ: Բոլշևոն դրա խոսուն ապացույցն է: Քաղաքը ծաղկում է: Այնտեղ կառուցված շատ գործարաններ արագ դարձել են օրինակելի նմուշներ:

Բոլշևոյի բոլոր բնակիչները ուղղվել են առանց որևէ հսկողության և դարձել եռանդուն, կարգապահ, խաղաղ աշխատավորներ՝ չափազանց հետևողական բարիքների մեջ և համակված կրթվելու ցանկությամբ, որի համար բոլոր միջոցներն ունեն իրենց տրամադրության տակ: Եվ միայն նրանց գործարանները չեն, որ հիացնում են ինձ, այլև նրանց հավաքույթի վայրերը, ակումբը, գրադարանը և մյուս բոլոր հաստատությունները, որոնք իսկապես ավելի լավ հնարավոր չէ պատկերացնել: Չուր էինք այդ նախկին հանցագործների դեմքին, շարժումների և խոսքի մեջ փնտրում նրանց անցյալ կյանքի հետքը: Չէր

²⁷ Պե՞տք է արդյոք հիշեցնել, որ տեսականորեն ռուբլին հավասար է 3 ֆրանսիական ֆրանկի, այսինքն՝ օտարերկրացին, գալով ԽՍՀՄ, 3 ֆրանկով գնում է յուրաքանչյուր ռուբլու թղթադրամը: Բայց ռուբլին իր գնողունակությամբ բոլորովին չի գերազանցում ֆրանկին: Ավելին, որոշ ապրանքներ (և ամենաանհրաժեշտները) դեռ շատ բարձր գին ունեն (ծու, կաթ, միս, հատկապես կարագ և այլն), ինչ վերաբերում է հագուստին...

²⁸ Հետագայում ես իմացա, որ այդ օրինակելի Բոլշևո քաղաքում բնակության ընդունվում էին միայն հանցագործ-մատնիչները:

կարող լինել ավելի դաստիարակիչ, հանգստացնող ու քաջալերիչ բան, քան այդ այցելությունը: Նրանց օրինակը մեզ համոզում էր, որ բոլոր հանցանքների մեջ պետք է մեղադրել ոչ թե մարդուն, որը կատարում է դրանք, այլ հասարակությանը, որը դրդում է գործել այդ ոճիրները: Նրանցից մեկին, իսկ հետո մեկ ուրիշին խնդրեցինք խոստովանել անցյալի հանցանքները, պատմել, թե ինչպես է դարձի եկել և ընդունել նոր վարչակարգի գերազանցությունը, ինչ անձնական բավականություն է ստանում դրան ենթարկվելուց: Որքան էլ տարօրինակ լինի, բայց դա ինձ հիշեցրեց այն դաստիարակիչ խոստովանությունները, որ ես երկու տարի առաջ լսել էի Թաունում, օքսֆորդյան շարժման կողմնակիցների մեծ ժողովի ժամանակ: «Ես մեղսագործ էի և դժբախտ, ես չարիք էի գործում, բայց հիմա հասկացել եմ, փրկվել եմ, երջանիկ եմ»: Եվ այդ ամենը շատ անմիջական, նույնիսկ պարզունակ ձևով՝ չբավարարված թողնելով հոգեբաններին: Բայց դա չի խանգարում, որ Բոլշևոն մնա այն ամենաարտառոց նվաճումներից մեկը, որով կարող է պարծենալ երիտասարդ խորհրդային պետությունը: Զգիտեմ, այլ երկրներում մարդը կարող է լինել նույնքան դյուրաթեք:

V — Բեսարիզորնիները²⁹

Հուլյս ունեի, թե այլևս բեսարիզորնիների չէի տեսնի: Սևաստոպոլը լիքն է նրանցով: Ինձ ասացին, որ Օդեսայում նրանք ավելի շատ են: Բեսարիզորնիներն այլևս նույնը չեն, ինչ սկզբնական ժամանակներում: Այսօր նրանց ծնողները գուցե դեռ կենդանի են. այդ երեխաները փախել են իրենց հայրերի գյուղից՝ երբեմն արկածներ որոնելու ցանկությամբ, բայց ավելի հաճախ այն պատճառով, որ նրանք չեն պատկերացնում, թե որևէ այլ տեղ կարող են նույնքան թշվառ ու քաղցած լինել, որքան իրենց տանը: Ոմանք տասը տարեկան չկան: Բեսարիզորնիները տարբերվում են նրանով, որ ավելի շատ են հագնված (չեմ ասում ավելի լավ), քան մյուս երեխաները: Դա նշանակում է, որ իրենց հագին է ողջ ունեցվածքը: Մյուս երեխաները շատ հաճախ շրջում են հասարակ անդրավարտիքով (հիմա ամառ է և սարսափելի շոգ): Նրանք մերկիրան, բոկոտն շրջում են փողոցներում, և դա միշտ չէ, որ պետք է աղքատության նշան համարել: Նրանք լողում են ծովում, դուրս գալիս ջրից, հետո նորից վերադառնում: Ունեն իրենց տունը, որտեղ կարող են թողնել մյուս զգեստները, անձրևային օրերի, ձմեռվա համար նախատեսված հագուստը: Իսկ բեսարիզորնի անօթևան է: Վարտիքից բացի նա սովորաբար ունենում է ցնցոտի դարձած բաճկոն:

Ես չգիտեմ, թե ինչով են ապրում բեսարիզորնիները: Գիտեմ միայն, որ եթե նրանց ինչ-որ կերպ հաջողվում է հաց գնել, ուղղակի խժռում են: Անկախ ամեն բանից մեծամասնությունը զվարթ է, բայց ոմանք էլ ասես արդեն հալվում են ոտքի վրա: Մենք գրուցում ենք շատերի հետ, ձեռք բերում նրանց վստահությունը: Երեխաները, ի վերջո, մեզ ցույց են տալիս այն վայրը, որտեղ հաճախ քնում են, երբ եղանակը հարմար չէ դրսում գիշերելու համար: Դա Լենինի մի հուշարձանի մոտերքում է, նավերի բեռնման առափնյա փողոցի վրա բացված գեղեցիկ, սյունազարդ սրահի տակ: Ձախ կողմը ծով իջնող սրահի հենաշենքի նման ինչ-որ բանի մեջ կա փոքրիկ փայտե մի դուռ, որը հրելու

²⁹ Անտեր երեխաներ:

փոխարեն քաշում ես դեպի քեզ (ինչպես արեցի ես մի առավոտ, երբ այդտեղով շատ մարդ չէր անցնում, քանզի վախենում էի բացահայտել նրանց թաքստոցը և պատճառ դառնալ նրանց վտարմանը), և ես հայտնվեցի որ մի մեծության և առանց ծածկի մի ապաստարանում, որտեղ տեսա կատվի նման պայուսակի վրա կծկված ու քնած մի փոքրիկ սոված երեխայի: Ծածկեցի դուռը, որպեսզի չխանգարեմ նրա քունը:

Մի առավոտ մեզ ծանոթ բեսպրիզորնիկները չէին երևում (նրանք սովորաբար թափառում են քաղաքային զբոբայգու շրջակայքում): Հետո նրանցից մեկը, որին մենք այնուհանդերձ գտանք, հայտնեց, որ ոստիկանությունը շուրջկալ էր կազմակերպել ու բռնել բոլորին: Ի դեպ, իմ ընկերներից երկուսը ներկա էին եղել այդ շուրջկալմանը: Մի միլիցիոներ, որին նրանք հարցաքննել էին, պատասխանել էր, որ երեխաները կհանձնվեն որևէ պետական հաստատության: Հաջորդ օրը բոլորը նորից այնտեղ էին: Ի՞նչ էր պատահել. «Մեզ չուզեցին ընդունել», — ասացին մանկիկները: Արդյոք իրենք էին հրաժարվել ենթարկվել պարտադիր կարգուկանոնին և նորից փախել: Ոստիկանության համար դժվար չէր լինի կրկին բռնել: Թվում է՝ երեխաները ուրախ պիտի լինեին, որ ինչ-որ մեկն ուզում է իրենց դուրս բերել այդ թվառությունից, բայց գուցե նրանք թշվառության մեջ ունեցած իրենց ազատությունը գերադասում են նրանից, ինչ առաջարկվել էր:

Ես տեսա, թե ինչպես էին քաղաքացիական զգեստով երկու ոստիկաններ տանում մի շատ փոքրիկ, հագիվ ութ տարեկան մանչուկի: Նրանք երկուսով էին, քանզի փոքրիկը դիմադրում էր վայրի գազանիկի նման, հեծկլտում էր, ճչում, թափահարում ոտքերը, կծում... Մոտ մի ժամ անց նույն տեղով անցնելիս տեսա նույն մանչուկին՝ հանդարտված: Նստած էր մայթին: Ոստիկաններից մեկը կանգնել էր նրա մոտ և խոսում էր հետը: Փոքրիկն այլևս չէր փորձում փախչել, նա ժպտում էր ոստիկանին: Հետո մի մեծ բեռնատար մեքենա մոտեցավ ու կանգ առավ: Ոստիկանը օգնեց երեխային բարձրանալ, բայց ո՞ր գնացին նրանք: Զգիտեմ: Ես պատմում եմ այս աննշան իրադարձությունը, քանզի ԽՍՀՄ-ում շատ քիչ բան ինձ հուզեց այնպես, ինչպես այն մարդու վերաբերմունքը երեխայի նկատմամբ, նրա ծայնի համոզվեն մեղմությունը (ա՛հ, որքան կկամենայի հասկանալ, թե ինչ էր նա ասում), նրա գորովալից ժպիտը, շոյիչ քնքշությունը, որով ձեռքերի մեջ առավ երեխային... Ես հիշում էի Դոստոևսկու «Մոլոժիկ Մարեյը»³⁰. արժեր ԽՍՀՄ գալ դա տեսնելու համար:

— Եվ ձեր կարծիքով դա լա՞վ է, — գոչում է իմ ընկեր X-ը, որին պատմում էի սա: — Ծաղրը, հեգնանքը և քննադատությունը փոխկապակցված են միմյանց հետ: Ծաղրի անընդունակ երեխան կդառնա դյուրահավատ ու հեզ երիտասարդ, որի «կոնֆորմիզմը» հետագայում կքննադատեք դուք, ծաղրողդ: Ես կողմ եմ ֆրանսիական ծաղրող ոգուն, թեկուզ այն գործածվի իմ դեմ:

Լրացումներ իմ «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից» գործին

³⁰ Մի գրողի օրագիրը:

I

Իմ «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից»-ի հրապարակումից հետո գլխիս վիրավորանքների հեղեղ տեղաց: Ինձ հատկապես մեծ ցավ պատճառեց այն, որ վիրավորողների մեջ էր Ռոմեն Ռոլանը: Ես շատ ծանոթ չեմ նրա գրվածքներին, բայց միշտ մեծ հարգանք եմ ունեցել նրա բարոյական անհատականության հանդեպ: Հենց այդ պատճառով էլ ինձ մեծ վիշտ պատճառեց նրա վարմունքը. որքա՛ն սակավ են նրանք, ովքեր հասնում են ծերության՝ առանց ցույց տալու իրենց մեծության ծայրահեղ կողմերը: Կարծում եմ, որ «Բախումներից վեր»-ի հեղինակը խիստ կդատեր ծերացած Ռոլանին: Այդ արծիվն արդեն հյուսել է իր բույնը և հիմա հանգչում է այնտեղ:

Հայհոյողների մեջ եղան և մի քանի բարեհաճ քննադատներ: Այս գիրքը գրում եմ ի պատասխան նրանց:

Նրանցից մեկը՝ Պոլ Նիզանը, շատ խելացի մի անձնավորություն, ինձ յուրահատուկ նկատողություն արեց. «ԽՍՀՄ-ը ներկայացրել է որպես քարացած մի երկիր, որտեղ այլևս ոչինչ չի փոխվում»: Չգիտեմ, թե որտեղ է նման բան տեսել: Ճիշտ է, ես ասել եմ, որ ԽՍՀՄ-ը փոխվում է ամսեամիս: Եվ հենց դա է ինձ վախեցնում: Ամսեամիս փոխվում է խորհրդային պետությունը, գնում է դեպի վատը: Ավելի ու ավելի է հեռանում այն պատկերացումներից, որ մենք ունեինք նրա ներկայի ու ապագայի վերաբերյալ:

Անտարակույս ես հիանում եմ ձեր հաստատուն վստահությամբ և ձեր սիրով (ասում եմ առանց հեգնանքի), բայց, այնուհանդերձ, խոստովանեք, ընկերներ, որ սկսում եք անհանգստանալ: Դուք շարունակ մեծացող տագնապով (օրինակ, մոսկովյան դատավարություններից հետո) մտածում եք, թե մինչև երբ հարկ կլինի լռել ու հավանություն տալ: Վաղ թե ուշ ձեր աչքերը կբացվեն, ստիպված կլինեն բացվել: Այդ ժամանակ դուք՝ ազնիվներդ, հարց կտաք ինքներդ ձեզ, թե ինչպես եք կարողացել այդքան երկար փակ պահել³¹: Ասենք ազնիվներից առավել քաջատեղյակ անձինք չեն էլ վիճարկում իմ հավաստիացումները: Նրանք բավարարվում են բացատրություններ փնտրելով և տալով: Այո, բացատրություններ, որոնք միաժամանակ լինեն ողբալի իրադրության արդարացումները: Քանզի նրանց համար խնդիրը միայն այն չէ, որ ցույց տան, թե ինչպես են հասել այդ իրավիճակին, (ինչը, ըստ էության, հեշտությամբ հասկանալի է), այլ, որ ապացուցեն, թե ճիշտ է եղել դրան հասնելը կամ գոնե նրա միջով անցնելը՝ սկզբում, իհարկե, ավելի լավ ժամանակների սպասումով: Նաև ապացուցեն, որ այն ճանապարհը, որով ընթանում են նրանք՝ երես թեքելով սոցիալիզմից և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից,

³¹ Ա՛հ, որքան շատ են այդ ազնիվ հոգիները, որոնք սկսում են տանջվել, որոնք ավելի ու ավելի կտանջվեն, մինչև ստիպված լինեն, ի վերջո, ընդունել սխալը: «Լինելով նախկին կոմունիստական ակտիվիստ, խորհրդային պաշտոնյա, որը երեք տարուց ավելի աշխատել է մամուլում՝ պրոպագանդայի ապարատում և ձեռնարկությունների տեսչությունում, ես ներքին ծանր պայքարից և իմ կյանքի ամենաբուռն հակամարտություններից հետո գալիս եմ նույն եզրակացությունների, ինչ որ դուք» — գրում է ինձ Ա. Ռուդոլֆը՝ Abschied Sovietrussland-ի հեղինակը:

այնուամենայնիվ տանում է դեպի կոմունիզմ, որ այլ ճանապարհ չկա, և որ այդ ես եմ, որ ոչինչ չեմ հասկանում:

Մակերեսային քննությունն, հապճեպ դատողություն՝ ասել են իմ գործի մասին: Կարծես հենց առաջին հայացքից չէր, որ ԽՍՀՄ-ը թուվում էր մեզ և միայն ավելի խոր թափանցելով չէր, որ տեսանելի էր դառնում նրա մեջ եղած ողջ վատթարագույնը: Որդը միշտ մրգի խորքերում է թաքնվում: Բայց երբ ձեզ ասացի, որ այդ խնձորը որդևած է, դուք ինձ մեղադրեցիք պարզ չտեսնելու կամ խնձորներ չսիրելու մեջ: Եթե ես բավարարվեի միայն հիանալով, դուք ինձ չէիք հանդիմանի մակերեսայնության մեջ, և սակայն, հենց այդ դեպքում դրան արժանի կլինեի:

Ինձ ծանոթ են ձեր քննադատությունները: Համարյա նույն խոսակցությունն էր ծավալվել իմ «Ճանապարհորդություն Կոնգոյում» և «Վերադարձ Չադից» գրքերի շուրջ: Այն ժամանակ ինձ առարկում էին, որ.

1. Չարաշահումները, որոնց մասին խոսում էի, եզակի ու անհետևանք դեպքեր են (քանզի չէին կարող ամբողջությամբ ժխտել):

2. Արդի պետությամբ հիանալու համար բավական էր այն համեմատել նախորդի՝ նվաճումից առաջ եղածի հետ (ուզում էի ասել հեղափոխությունից առաջ):

3. Այն ամենը, ինչ ես ողբալի էի համարում, ուներ խոր պատճառներ, մի բան, որն անընդունակ էի եղել հասկանալ. ժամանակավոր չարիք՝ առավել մեծ բարիքի սպասումով:

Այն ժամանակ բոլոր քննադատությունները, հարձակումներն ու վիրավորանքները գալիս էին աջերից, իսկ դուք՝ ձախերդ, բոլորովին չէիք հոգում որևէ նշանակություն տալ իմ բացահայտ

«անիրավասությանը», դուք չափազանց երջանիկ էիք, որպեսզի անմիջապես կառչեիք իմ հայտարարություններից, քանզի դրանք ձեռնտու էին ձեզ և օգտակար: Եվ ճիշտ նույն կերպ այսօր ևս ինձ չէիք հանդիմանի իմ «անիրավասության» համար, եթե միայն գովաբանեի ԽՍՀՄ-ը և հայտարարեի, որ այնտեղ ամեն ինչ հրաշալի է:

Դա չխանգարեց (և ինձ համար միայն դա է կարևոր), որ Կոնգոյի հետախուզական ծառայություններն հետագայում հաստատեին այն ամենը, ինչ ես ասել էի: Նույն կերպ և այն անթիվ վկայությունները, որ հասնում են ինձ՝ զեկույցներ, անկողմնակալ դիտորդների

հաղորդագրություններ (որքան էլ, որ նրանք «ԽՍՀՄ-ի մեծ բարեկամներ» լինեին կամ եղած լինեին այնտեղ այցելելուց առաջ)

գալիս էին հաստատելու ԽՍՀՄ-ի ներկա դրության վերաբերյալ իմ հավաստիացումները և ավելի ուժեղացնելու իմ մտավախությունները:

«Ճանապարհորդություն Կոնգոյում»-ի մեծագույն թերությունն ու խոցելի կողմն այն էր, որ ես չէի կարող բացեիքաց նշել իմ ցուցմունքների աղբյուրները և, այդպիսով, ինձ հանդիմանողներին տալ նրանց անունները, ովքեր, վստահելով իմ գազավածությանը, խոսել էին, կամ հնարավորություն էին տվել ծանոթանալ այնպիսի փաստաթղթերի, որոնք սովորաբար գերադասում են ցույց չտալ և որոնք ես իրավունք չունեի բացահայտել:

II

Ինձ մեղադրել են, որ ես չափազանց փոքր հիմքերից հսկայական դատողություններ եմ բխեցրել, չհիմնավորված հավաստիացումներ և հապճեպ եզրակացություններ արել: Այն փաստերը, որ ես մեջ էի բերում, և որոնք արձանագրել էի, գուցե և ճշգրիտ էին բայց եզակի դեպքեր էին և ոչինչ չէին ապացուցում:

Իմ դիտարկումներից ես հրապարակել եմ միայն ամենատիպականները (ավելի ուշ կներկայացնեմ մի քանիսը): Ես կարծում էի, որ անօգուտ էր գիրքը գեկույցներով, թվերով ու վիճակագրությամբ ծանրաբեռնելը:

Նախ, որովհետև ինձ համար կանոն էի մշակել՝ երբեք չօգտվել որևէ տեղեկությունից, եթե ինքս անձամբ չէի տեսել կամ լսել, հետո, որովհետև շատ չեմ վստահում պաշտոնական թվերին, և հատկապես որովհետև այդ թվերից ու «ցուցմունքներից» (որ ես, ի դեպ, ուսումնասիրել եմ), կարելի էր գտնել և այլուր: Բայց քանի որ ինձ խնդրում են, կտամ մի քանի ճշգրիտ տեղեկություններ:

Ֆերնան Գրենիեն, Ժան Պոնսը և պրոֆեսոր Ալեսանդրին միասին ճանապարհորդում էին կարծեմ հարյուր հիսունինը ուղեկիցներով, որոնք բոլորն էլ իրենց նման «ԽՍՀՄ-ի բարեկամներն» էին: Չարմանալի չէ, որ այդ երեք մեղադրողների վկայությունները (մեղադրյալը ես եմ) ընդհանրություններ ունեն: Այն թվերը, որ նրանք բերում էին իմ սխալն ապացուցելու համար, նույնն են. թվեր, որ նրանց տրամադրել են, և որ նրանք ընդունել են առանց վերստուգման:

Կաշխատեմ բացատրել, թե որքան վատ են նրանք գլուխ հանում այն թվերից, որ տալիս են նրանց այլ վկաներ՝ անկասկած ավելի քաջատեղյակ, քանզի երկար աշխատել են ԽՍՀՄ-ում և ժամանակ են ունեցել թափանցել «տակի ոլորտները», մինչդեռ այդ հարյուր վաթսուներկու ուղևորներն ընդամենն անցել են այնտեղով: Նրանց ճանապարհորդությունը տևել է քսան օր, որից միայն տասնչորսը՝ Ռուսաստանում, օգոստոսի 14-ից 28-ը: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում նրանք հասցրել են շատ բան տեսնել. բայց միայն այն, ինչ նրանց ցույց են տվել: Նրանցից (նկատի ունեմ իմ երեք մեղադրողներին) ոչ մեկը ռուսերեն չգիտեր: Հուսով եմ, նրանք ինձ թույլ կտան իմ հերթին մակերեսային համարել նրանց հայտարարությունները: Ինչպես արդեն ասել եմ, քանի դեռ A. E. F.-ում ճանապարհորդում էի «ուղեկիցների» հետ, ամեն ինչ հրաշալի էր թվում: Իրականությունը ես հայտնաբերեցի միայն այն ժամանակ, երբ թողեցի ղեկավարների մեքենան և որոշեցի միայնակ շրջել երկրում, ոտքով, որպեսզի կարողանամ այդ վեց ամիսների ընթացքում ուղղակի հաղորդակցության մեջ մտնել տեղացիների հետ:

Օ՛հ, Աստված վկա, ես էլ եմ ԽՍՀՄ-ում տեսել այդ մոդել-գործարանները, ակումբները, դպրոցները, կուլտուրայի այգիները, մանկապարտեզները,

ինձ էլ են հիացրել դրանք, և այնուամենայնիվ, ի տարբերություն Գրենիեի, Պոնսի ու Ալեսանդրիի, ես ուզում էի, որ ինձ գայթակղեն, որպեսզի իմ հերթին գայթակղեի ուրիշներին: Եվ քանի որ գայթակղելն ու գայթակղվելը հույժ հաճելի բան են, կկամենայի, որ նշված պարոնայք համոզվեն, թե այդ գայթակղությանը հակառակվելու համար պետք է որ շատ անառարկելի պատճառներ ունենայի: Եվ որ ես դա չեմ անում «մակերեսայնորեն», ինչպես ասում են նրանք:

Ժան Պոնսի բարեխղճությունը պատկառելի է, և հուզիչ է նրա դյուրահավատությունը³², ինչպես ամեն բան, ինչ ասում են նրան, ինչպես ես էի անում մի ժամանակ, առանց քննության, քննադատության և կասկածի: Ի հակադրություն այն թվերի, որ տալիս է նա (կամ Ալեսանդրին ու Գրենիեն), օրինակ, մի գործարանի արտադրողականության վերաբերյալ և որոնք ես տարօրինակ եմ համարում, այդ ընկերների դիտարկմանն եմ առաջարկում 1936-ի նոյեմբերի 12-ի «Պրավդայից» քաղված մի քանի խոստովանություններ: «Երկրորդ եռամսյակի ընթացքում Յարոսլավլի գործարանի արտադրած ավտոմոբիլային պահեստամասերի լիարժեք քանակության մեջ արձանագրվել է 4000 խոտան, իսկ երրորդ եռամսյակի ընթացքում 27270 խոտան (և վիճակագրությունը հպարտությամբ հրապարակում է միայն այդ թվերը)»:

Դեկտեմբերի 14-ի համարում «Պրավդան», խոսելով որոշ գործարանների կողմից մատակարարվող պողպատի մասին, ասում է. «Եթե փետրվար-մարտ ամիսներին արտադրվում էր 4.6% մետաղ, ապա սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին նրա արտադրությունը հասել է 16.20%-ի»:

Դա «սաբոտաժ» է, կասեն ոմանք: Վերջին մեծ դատավարությունները կարծես գալիս են ապացուցելու դրանց ճշմարտությունը (փոխադարձաբար): Սակայն այդ արտադրական թափոնների մեջ նրանք տեսնում են արտադրողականության բացառիկ և արհեստական բարձրացման առհավատչյան:

Ծրագրերը հիրավի հրաշալի են, բայց թվում է, թե մշակույթի զարգացման ներկայիս աստիճանում արտադրողականության մակարդակը կարող է բարձրացվել միայն հսկայական ծախսերի գնով: Իժևսկի գործարանի արտադրական թափոնը ապրիլից մայիս ընկած ժամանակահատվածում կազմել է 416 հազար ռուբլի, բայց միայն նոյեմբեր ամսին այն հասել է արդեն 176 ռուբլու:

Ավտոմոբիլային և տրանսպորտային պատահարների հաճախակիությունը գալիս է վարորդների գերհոգնածությունից, բայց նաև մեքենաների անորակությունից: 1936 թվականին ստուգված 9992 մեքենաներից 1985-ը ունեցել են որակական թերություններ:

Տրանսպորտային մի բաժանմունքում 24 մեքենայից 23-ը հնարավոր չի

³² Գոնե, երբ չի սկսում կատակել, ինչպես օրինակ, երբ գրում է. «Ընդունելության սրահում... տեսնում եմ Միներվայի, Յուլիտերի, Դիանայի արձանները: Բանվորներն ընդամենը մի փոփոխություն են կատարել: Նրանք ավելացրել են Լենինի բրոնզե կիսանդրին: Առաջին հայացքից անհաստատանալի է թվում, թե ինչ կապ կարող է լինել Լենինի և Միներվայի միջև: Սակայն. դա իրականություն է: Դա ապացուցում է, որ կոմունիզմը մարդկության բազմադարյա պատմության բնական, տրամաբանական և անխուսափելի հետևանքն է, ամենաբարձր և ամենաբարոյական մշակույթի ժառանգորդը» (խորհրդային թերթեր):

եղել ճանապարհի դուրս բերել, մեկ այլ բաժանմունքում՝ 52-ից 44-ը: («Պրավդա», 1936 թ., օգոստոսի 8):

Նոգինսկի գործարանը պետք է թողարկեր 1935 թվականի ծրագրով նախատեսված 50 միլիոնի պատեֆոնային ձայնապնակների մեծ մասը, այսինքն՝ մոտ 4 միլիոն օրինակ, բայց կարողացավ թողարկել միայն 1992 հազարը: Իսկ խոտանված ձայնապնակների թիվը կազմում էր 309000 (այդ տեղեկությունները մենք քաղել ենք 1936 թ-ի նոյեմբերի 18-ի «Պրավդա»-յից): 1936 թ. առաջին եռամսյակին արտադրությունը կազմել է նախատեսվածի միայն 49,8%-ը, երկրորդ եռամսյակին՝ 32,8%-ը և միայն 26%-ը՝ երրորդ եռամսյակին: Եթե արտադրությունը աստիճանական անկում է ապրում, ապա թերությունների թիվը գնալով աճում է.

I եռամսյակ 156.200 խոտան ապրանք
II եռամսյակ 259.400 խոտան ապրանք
III եռամսյակ 614.000 խոտան ապրանք

Ինչ վերաբերում է չորրորդ եռամսյակին, ապա դեռ վերջնական արդյունքները չեն ստացվել, բայց արդեն իսկ կարելի է սպասել վատթարագույնին, քանզի միայն հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում արտադրված ապրանքների մեջ արձանագրվել է 607600 խոտան: Եվ դրանից հետո ինքներդ դատեք, թե ինչքան կարող է կազմել յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ընդունելի ապրանքի «ինքնարժեքը»:
«Աշխատանքի հերոս» ֆաբրիկայի Մոսկվայի դպրոցականներին մատակարարած 2 միլիոն տետրերի 99%-ը գործածության համար պիտանի չեն («Իզվեստիա», 1936 թ., նոյեմբերի 4):

Ռոստովում ստիպված են եղել դեն նետել 8 միլիոն տետր («Պրավդա», 1936 թ., դեկտեմբերի 12):

Կոոպերատիվ հիմունքներով գործող մի կահույքագործական արտելի վաճառած 150 աթոռներից 46-ը կոտրվում են, հենց որ ուզում են նստել նրանց վրա: Վաճառքի հանված 2345 աթոռներից 1300-ը գործածության համար պիտանի չեն («Պրավդա», 1936 թ., սեպտեմբերի 23): Նույն կարգի թերություններ ունեն նաև վիրաբուժական գործիքները: Պրոֆեսոր Բուրդենկոն՝ ԽՍՀՄ-ում հայտնի վիրաբույժը, գանգատվում է հատկապես նուրբ վիրահատությունների համար նախատեսված գործիքների վատ որակից, ինչ վերաբերում է վիրաբուժական ասեղներին, ապա նրանք ծոմովում կամ կոտրվում են հենց վիրահատության ընթացքում («Պրավդա», 1936 թ., նոյեմբերի 15) և այլն: Թվում է, թե այդ փաստերը, ի թիվս հարյուրավոր ուրիշների, պետք է ստիպեին ծափահարողներին ավելի զգույշ լինել: Սակայն քարոզչությունը զգուշանում է ուշադրություն դարձնել դրանց: Պետք է այնուհանդերձ նկատի ունենալ, որ այդ ուշացումներն ու թերությունները բազում բողոքարկումների, երբեմն էլ դատավարությունների առիթ են տալիս, որոնք էլ իրենց հետևից բերում են խիստ պատժամիջոցներ: Եթե թերթերը խոսում են դրանց մասին, ապա միայն բարելավման նկատառումով:

Ինքնաքննադատությունը, որն այդքան կարևոր է տեսական և սկզբունքային հարցերում, գործում է ողջ ուժով, հենց որ խոսքը ընդունված ծրագրերի իրականացման մասին է: «Իզվեստիայից» (1936 թ., հունիսի 3) մենք տեղեկանում ենք, որ Մոսկվայի որոշ թաղամասեր այսօրվա դրությամբ ունեն ընդամենը մեկ դեղատուն 65 հազար բնակչի

համար, այլ թաղամասեր՝ մեկ դեղատուն 79 հազար բնակչի համար, և որ ողջ քաղաքում դեղատների թիվը չի անցնում 102-ից: 1937 թ. հունվարի 15-ի «Իզվեստիայում» կարդում ենք. «Արհեստական վիժեցումների դեմ հրամանագրի հրապարակումից հետո Մոսկվայում ծնունդների թիվը հասնում է 10.000-ի, ինչը վկայում է, որ հրամանագրին նախորդող շրջանի համեմատ այն ավելացել է 65%-ով: Սակայն ի տարբերություն ծնունդների, ծննդատներում մահճակալների թիվն ավելացել է ընդամենը 13%-ով: Մանկական սայլակներն ու օրորոցները շատ հաճախ սքանչելի են: Բայց 1932թ. սըր Ուոլտեր Սիտրայնի վկայությամբ³³, առանձին օրորոցով ապահովված է ութ երեխայից միայն մեկը: Ըստ նոր ծրագրերի, եթե, իհարկե, դրանք իրականացվեն ամբողջապես, այդ թիվը կկրկնապատկվի, այսինքն՝ օրորոցով կապահովվեն ութ երեխայից երկուսը: Դա ևս բավական չէ, բայց գոնե առաջընթաց կա: Դրան հակառակ վախենում են, որ իրավիճակը գնալով վատթարանում է բանվորական բնակարանների հարցում: Նոր շինարարությունների ծրագրերը խիստ ետ են մնացել պահանջված մակարդակից՝ նկատի ունենալով բնակչության աճը: Այնտեղ, ուր մեկ սենյակում բնակվում է երեք հոգի, կարող է շուտով բնակվել չորս և նույնիսկ հինգ հոգի: Ավելացնենք նաև, որ բանվորական նորակառույց շենքերի մի մասը կառուցված է այնպիսի շտապողականությամբ կամ, ավելի ճիշտ, անփութությամբ և այնպիսի անորակ նյութերով, որ հավանաբար այնտեղ շուտով այլևս հնարավոր չի լինի բնակվել: Բնակարանի այս տխրահռչակ խնդիրը լույս մեկն է նրանցից, որոնք հուզում էին Ուոլտեր Սիտրայնին: Այցելելով Բաքվի արվարձաններում գտնվող նավթարդյունաբերության աշխատավորների բնակարանները, հակառակ պաշտոնական ուղեկցողների՝ նրան այդ վայրերից շեղելու բոլոր ջանքերին, նա ասում է. «Այստեղ ես տեսա կեղտոտ բնակարանների այս երկրում իմ տեսած ամենամռայլ նմուշներից մի քանիսը, թեև այնտեղ նրանց պակասն ամենևին չի զգացվում: Ամեն ինչ այնտեղ վանող է արտաքնապես»: Չուր էր ուղեկցողը փորձում համոզել նրան, որ դրանք պետք է համարել «ցարիզմի մնացուկներ»: Սիտրայնն առարկում էր. «Այսօր այլևս միլիոնատերերը չեն, որ շահագործում են նավթահանքերը... Հեղափոխությունից տասնութ տարի է անցել, և դուք դեռ հանդուրժում եք, որ ձեր աշխատավորներն ապրեն նման խղճուկ բներում... Սոսկալի չէ՞ մտածելն անգամ, որ հարյուր հազարավոր բանվորներ 18 տարուց ի վեր լքված են այս ետնախորշերում»:

Պարոն Իվոնն իր «Ինչ է դարձել ռուսական հեղափոխությունը» գրքույկում բերում է ողբալի թշվառության այլ օրինակներ և ավելացնում. «Բնակարանային ճգնաժամի պատճառն այն է, որ հեղափոխությունն ավելի հոգացել է «կապիտալիզմից անցնելու», ևսկա

³³ Եթե յուրաքանչյուր երեխա ունենար իր առանձին տեղը, դրանց թիվը պիտի հասներ 2.000.000-ի: Սակայն դրա իրավունքն ունեցող 8 երեխայից միայն մեկն է, որ առանձին տեղն ունի: Ի՞նչ կլինի իրավիճակը 1937թ., երբ սպասվում է, որ աշխատավորների թիվը կհասնի 28.000.000-ի: Եթե դարձյալ հաշվենք միայն մանկասայլակները, առանձին տեղ կունենան միայն 700.000 երեխաներ, մինչդեռ անհրաժեշտ է 2.800.000 տեղ, եթե բոլորին պետք լինի ապահովել սննդով: Այնպես որ, յուրաքանչյուր 4-ից միայն մեկ երեխա կունենա իր առանձին տեղը, եթե ծրագիրն իրագործվի ամբողջապես: (Սըր Ուոլտեր Սիտրայն. «Ես ճշմարտություն եմ փնտրում ԽՍՀՄ-ում», էջ 296):

գործարանների կառուցման և մարդկանց՝ արտադրության մեջ կենտրոնացնելու գործընթացի, քան նրանց բարօրության մասին: Հեռվից վիթխարի առաջընթաց է թվում, մոտիկից՝ ահավոր ցավալի երևույթ»:

III

Իմ գրքին արված ամենաարժանի կշտամբանքներից մեկն այն է, որ իբրեւ չափազանց մեծ կարևորություն եմ տալիս մտավոր խնդիրներին, որոնց պետք է առժամանակ հետին գիծ մղել, քանի դեռ այլ, ավելի հրատապ հարցեր մնում են չլուծված: Դրա պատճառն այն է, որ ես անհրաժեշտ էի համարել վերարտադրել այնտեղ ասված իմ մի քանի ճառերը³⁴, որոնց շուրջ վեճեր էին ծավալվել: Այդքան փոքր մի գրքում այդ ճառերը չափազանց մեծ տեղ են զբաղեցնում և ուշադրություն գրավում: Ավելին, նրանք վերաբերում են իմ ճանապարհորդության սկզբնական շրջանին՝ մի ժամանակ, երբ դեռ կարծում էի (այո, ես այդքան միամիտ էի), որ ԽՍՀՄ-ում կարելի էր լրջությամբ խոսել մշակույթի մասին և անկեղծորեն վիճաբանել, մի ժամանակ, երբ դեռ չգիտեի, թե որքան ուշացած ու ցավոտ էր հասարակական հարցը: Բայց, այնուամենայնիվ, ես չեմ կարող լռել, երբ իմ խոսքերի մեջ ուզում են տեսնել ընդամենը մի ում գրողի բողոքարկումները: Երբ խոսում էի մտքի ազատության մասին, դրա տակ թաքնված էր բոլորովին այլ բան: Գիտությունը ևս անվանարկվում է սիրալիրությունների մեջ: Մի անվանի գիտնականի հարկադրում են ժխտել իր քարոզած տեսությունը այն բանի համար, որ այն քիչ ուղղադավան է թվում: Գիտությունների ակադեմիայի մի ում անդամ խոստովանում է իր «նախկին սխալները», որոնք «կարող էր օգտագործել ֆաշիզմը», ինչպես անձամբ հրապարակայնորեն հայտարարում է Նա: («Իզվեստիա», 1936 թ., դեկտեմբերի 28): Նրան ստիպում են ընդունել իր դեմ ուղղված մեղադրանքների ճշմարտացիությունը սոսկ այն պատճառով, որ, համաձայն «Իզվեստիայի», նրա հետազոտությունների մեջ զգացվում է «հակահեղափոխական գառանցանքի» անախորժ ախտանիշների հոտը (տե՛ս հավելված, էջ 111): Ելզենշտեյնի աշխատանքները դադարեցված են: Նա պիտի ընդունի իր «վրիպումները», խոստովանի, որ սխալվել է, և այն նոր ֆիլմը, որի վրա նա աշխատում է արդեն երկու տարուց ի վեր և որի վրա արդեն ծախսվել է երկու միլիոն ռուբլի, չի համապատասխանում ուսմունքի պահանջներին, այնպես որ, նրանք իրավացի են եղել՝ այն արգելելով: Իսկ արդարադատությունը: Կարծում եք, թե Մոսկվայի և Նովոսիբիրսկի վերջին դատավարություններն են, որ կստիպեն ինձ զղջալ ձեզ այդքան վրդովեցնող այս նախադասության համար. «Կասկածում եմ, որ այսօր որևէ երկրում, անգամ հիտլերյան Գերմանիայում, միտքը լինի ավելի կաշկանդված, ավելի սարսափած (ահաբեկված) ու ստրկացված»:

Այժմ նրանք, քանզի չեմ ուզում շատ շուտ տեղի տալ, կառչում են «ձեռք բերված արդյունքներից». այլևս չկա գործադրկություն, անառակություն, կինը հավասար է տղամարդուն, վերականգնվել է մարդկային արժանապատվությունը, կրթությունը տարածվել է

³⁴ «Ճառ Մաքսիմ Գորկու մասին», «Ճառ ուղղված Մոսկվայի ուսանողներին», որոնք դուրս են մնացել գրքի «Հավելվածից», «Զինվորագրված գրականությունում» տեղադրելու համար:

ամենուր... Սակայն այդ գեղեցիկ արդյունքներից և ոչ մեկը քննության չի դիմանում:

Առավել մանրամասն կանոնադառնամ միայն կրթության խնդրին. մյուս խնդիրներին մենք բավական շատ կհանդիպենք ընթացքում:

Ճիշտ է, ճանապարհորդը ԽՍՀՄ-ում հանդիպում է մեծ թվով մշակույթի և ուսման ծարավ երիտասարդների: Ոչինչ ավելի հուզիչ չէ, քան նրանց խանդավառությունը: Եվ մեր աչքին բոլոր կողմերից դեմ են տալիս նրանց տրամադրության տակ դրված միջոցները: Մենք ի սրտե ծափահարում ենք կառավարության հրամանագրին, որով 1936 թ. փետրվարին Նախատեսվում էր անգրագիտության լիակատար վերացումը 1936-1937թթ. ընթացքում, քանզի 4 միլիոն աշխատավոր չգիտի ոչ կարդալ, որ գրել, իսկ 2 միլիոն մարդ գիտի շատ անբավարար չափով... Բայց... «Անգրագիտության վերացման» մասին խոսվում էր դեռ 1923 թվից: Այդ, ինչպես ասում էին, «պատմական» ծրագրի իրականացումը միտի համընկներ Մեծ հոկտեմբերի 10-րդ տարեդարձի օրվան (1927թ.): Ուստի 1924թ. Լուսաչարսկին արդեն կանխատեսում էր «աղետը». նրանք կարողացան ստեղծել 50 հազարից պակաս տարրական դպրոց, մինչդեռ Նախկին վարչակարգում կար 62 հազար դպրոց՝ Նախատեսված ավելի քիչ թվով բնակիչների համար: Քանզի, ի վերջո, քանի որ մեզնից անդադար խնդրում են ԽՍՀՄ-ի ներկա դրությունը համեմատել հեղափոխությանը Նախորդող իրադրության հետ, մենք ստիպված ենք ընդունել, որ բազմաթիվ բնագավառներում տառապող դասակարգի վիճակը հեռու է բարելավված լինելուց: Բայց վերադառնանք դպրոցական խնդրին:

Լուսաչարսկին վկայում է (1924թ.), որ գյուղական ուսուցիչների աշխատավարձը շատ հաճախ վճարվում է վեց ամիս ուշացումով կամ երբեմն բոլորովին չի վճարվում: Աշխատավարձը երբեմն ամսական տասը ռուբլուց ցածր է: Ճիշտ է, այն ժամանակ ռուբլու արժեքն ավելի բարձր էր: Բայց Կրուպսկայան՝ Լենինի այրին, մեզ ասում է. «Հացի գինը բարձրացել է, և ամսական 10-12 ռուբլի աշխատավարձ ստացող ուսուցիչը կարող է գնել ավելի քիչ հաց, քան Նախկինում գնում էր չորս ռուբլով (նրա աշխատավարձի չափը մինչև 1923թ. նոյեմբերը)»:

1927թվին անգրագիտության վերացման ծրագրի ժամկետի ավարտին այն դեռ գոյություն ուներ, և 1928թ. սեպտեմբերի 2-ին «Պրավդան» վկայում է նրա «կայունացման» մասին:

Բայց գոնե այդ ժամանակներից ի վեր մի փոքր առաջընթաց եղել է: 1936թ. «Իզվեստիայի» նոյեմբերի մի համարում կարդում ենք. «Նոր ուսումնական տարվա առաջին իսկ օրերից մի շարք դպրոցներից լուրեր ենք ստանում աշակերտների ապշեցուցիչ անգրագիտության մասին»:

Անընդունակ աշակերտների թվային հարաբերությունը հատկապես բարձր է Նոր դպրոցներում՝ 75 տոկոս (Նորից ըստ «Իզվեստիայի»): Միայն Մոսկվայում 64 հազար աշակերտ հարկադրված է կրկնել Նույն դասարանը, Լենինգրադում՝ 52 հազարը, իսկ 1500-ը ստիպված են եղել երրորդ անգամ գնալ Նույն դասարանը: Բաքվում ուսման մեջ առաջադիմություն չունեցող ռուս աշակերտների թիվը հասնում է 45 հազարի, թուրք աշակերտներինը՝ 7000-ի, 21 հազար ընդհանուր թվի մեջ: («Բակինսկի ռաբոչի», 1937թ., հունվարի 15): Բացի այդ, մեծ թվով աշակերտներ թողնում են դպրոցը: «Վերջին երեք տարիների ընթացքում ՌՍՖՍՀ-ի մի տեխնիկական հաստատությունում

փախչողների թիվը հասնում է 80 հազարի: Կաբարդինա-Բալկարիայի մանկավարժական ինստիտուտում փախուստները կազմում են 24%, և 30%՝ Չովաշիայում»: Թերթն ավելացնում է. «Մանկավարժական ինստիտուտների ուսանողները սարսափելի անգրագետ են»: Դրան գումարած, այդ ինստիտուտները ՌՍՖՍՀ-ում կարողանում են հավաքել նախատեսված թվի միայն 54%-ը, Ռուսաստանի սպիտակ հատվածում՝ 42%-ը, Տաջիկստանում՝ 48%-ը, Ադրբեջանում՝ 40-64%-ը և այլն: 1936թ. դեկտեմբերի 26-ին «Պրավդան» մեզ տեղեկացնում է, որ Գորկու շրջանում 5000 երեխաներ բոլորովին դպրոց չեն հաճախում: Բացի այդ, դպրոցը թողած աշակերտների թիվը առաջին տարվա ավարտին հասնում է 5984-ի, 2362-ի՝ երկրորդ տարվա ավարտին և 3012-ի՝ երրորդ տարվա ավարտին: Ակնհայտ է, որ նրանք, ովքեր ամենամեծ համառությունն են ցուցաբերում, «տուգերն» են: Այդ դասալիքություններին վերջ տալու համար բանվորական ուսուցման նախապատրաստական դասընթացի տնօրենն առաջարկում է փախչողներից գանձել 400ռուբլի տուգանք («Պրավդա Վոստոկա», դեկտեմբերի 23), և մեզ չեն ասում, թե արդյոք այդ տուգանքը կարո՞ղ է գոնե մի անգամ վճարվել: Անհավանական է, քանզի վճարող ծնողի ամսական աշխատավարձը կազմում է ընդամենը 100-150 ռուբլի: Դասագրքերի թիվը խիստ անբավարար է: Այն գրքերը, որոնցով ստիպված են ուսուցանել, լի են սխալներով: 1937-ի հունվարի 11-ի «Պրավդան» վրդովված է այն բանից, որ Մոսկվայի և Լենինգրադի կառավարական հրատարակչական տները գործածության համար ոչ պիտանի գրքեր են տպագրում: Մանկավարժական հրատարակչությունը տպում է Եվրոպայի մի քարտեզ, որտեղ Հոլանդիան լողում է Արալյան ծովում, իսկ Շոտլանդական կղզիները՝ Կասպից ծովում, Սարատովը, Վոլգայից հեռանալով, հասնում է մինչև Հյուսիսային ծով և այլն: Դպրոցական տետրերի կազմին տպված է բազմապատկման մի աղյուսակ. նրանից սովորում ենք, որ $8 \times 3 = 18$, $7 \times 6 = 72$, $8 \times 6 = 78$, $5 \times 9 = 43$ և այլն («Պրավդա», 1936 թ. սեպտեմբերի 17): Եվ այդ ժամանակ հասկանում ես, թե ինչու են ԽՍՀՄ-ում հաշվապահներն այդքան շատ ձեռքի համրիչներ գործածում: Եթե այդ ժամանակ հռչակավոր անգրագիտության վերացման գործընթացը, որով այդքան հիանում էին, հապաղում է իրականանալ, դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ խեղճ ուսուցիչները՝ այդ մեկուսացած աշխատավորները, շատ հաճախ իրենց փոքրիկ աշխատավարձն իսկ չեն ստանում և ապրելու համար ստիպված են լինում զբաղվել բոլորովին այլ, դպրոցից շատ հեռու հոգսերով: Մարտի 1-ի «Իզվեստիան» բյուրոկրատական դանդաղկոտությանը (կամ դրամի հափշտակումներին) է վերագրում աշխատավարձերի չվճարումները, որոնց արդյունքում պետության պարտքը ուսուցիչներին հասնում է ավելի քան 0,5 միլիոն ռուբլու միայն Կույբիշևի շրջանում: Խարկովի շրջանում այդ պարտքը հասնում է 724 հազար ռուբլու և այլն: Այնպես որ, ինքդ քեզ հարց ես տալիս, թե ինչպես են դեռ ապրում ուսուցիչները, և արդյոք անգրագիտության վերացումից առաջ հարկ չի՞ լինի վերացնել պրոֆեսորների անգրագիտությունը³⁵:

³⁵ «Պրավդա Վոստոկա» (1936, դեկտեմբերի 20) ցավով նշում է, որ ստիպված են ընդունել, որ անգրագիտության վերացման ծրագիրը չտվեց սպասվող արդյունքները: Ամբողջովին կամ մասամբ անգրագետ 7.000.000 մարդկանց միայն

Կկամենայի, որ այս հարցում սխալ պատկերացում չձևավորվի: Ես ցավով եմ ներկայացնում այս սարսափելի թվերը: Այդքան ցավալի իրադրության համար ավելի շուտ պետք է ողբալ. բայց ես վրդովվում եմ, երբ ձեր կուրությունը կամ անբարեխղճությունը փորձում է մեզ այդ խղճուկ արդյունքները ներկայացնել որպես հիացմունքի արժանի բաներ:

IV

Ձեր հերյուրանքների աներևակայելի մեծությունն էր պատճառը, որ այդքան խոր և ցավագին եղավ իմ վստահության, հիացմունքի ու բերկրանքի կորուստը: Ճիշտ այդպես էլ այն, ինչի համար ես կշտամբում եմ ԽՍՀՄ-ին, ամենևին էլ ավելի լավ արդյունքի չհասնելը չէ (և հիմա ինձ բացատրում են, որ նրանք ավելի շուտ չէին կարող հասնել այդ արդյունքներին, և որ ես պիտի դա հասկանայի): Ինձ բացատրում են, որ նա շատ ավելի ցածրից է սկսել, քան ես կարող էի ենթադրել, և որ այն թշվառ վիճակը, որի մեջ ներկայումս տառապում են հազարավոր բանվորներ, մի դրություն է, որի մասին նախկին վարչակարգի բազմաթիվ ճնշվածներ պիտի անհուսորեն երագեին: Ո՛չ, ԽՍՀՄ-ին ես հատկապես կշտամբում եմ այն բանի համար, որ մեզ համոզում են, թե բանվորների դրությունն այնտեղ նախանձելի է: Իսկ մեր կոմունիստներին կշտամբում եմ միայն նրա համար (ա՛հ, ես չեմ խոսում խաբված ընկերների, այլ նրանց մասին, ովքեր գիտեին կամ պարտավոր էին իմանալ), որ խաբել են բանվորներին (գիտակցաբար թե անգիտակցաբար), և տվյալ դեպքում, քաղաքականությամբ: Խորհրդային բանվորը կապված է իր գործարանին, ինչպես գյուղական աշխատավորը կոլտնտեսությանը կամ սովխոզին և կամ ինչպես Իքսիոնն իր անիվին. եթե ինչ-որ պատճառով նա ուզենա տեղափոխվել՝ մի այլ վայրում ավելի լավ կամ պակաս վատ ապրելու հույսով, թող զգուշանա. խմբավորված, դասակարգված և փակված այդ բանվորը կարող է չընդունվել ոչ մի այլ տեղ: Նույնիսկ եթե առանց քաղաքը փոխելու նա թողնի իր գործարանը, կզրկվի այդքան դժվար ձեռք բերված բնակարանից (որն, ի դեպ, ձրի չէ), որի իրավունքը վաստակել է աշխատանքով: Հեռանալու դեպքում պահվում է նրա աշխատավարձի մեծ մասը, կոլտնտեսականը կորցնում է իր կոլեկտիվ աշխատանքից ստացվող ողջ շահույթը: Դրան հակառակ աշխատավորը չի կարող չենթարկվել իրեն պարտադրված տեղափոխման հրամաններին: Նա չի կարող գնալ և ոչ էլ բնակվել այնտեղ, որտեղ իրեն դուր է գալիս,

30-40% է համաձայնել հաճախել դասերի, «որի արդյունքում «վերացման» արժեքը հասնում է անձը 800 ռուբլու, նախատեսված 25 ռուբլու փոխարեն»: Մի քաղաքում (Կոկանդում), որտեղ պարծենում էին, թե մինչև 1936թ. վերջը ամբողջովին կիրականացնեն այդ ծրագիրը, անգրագետների թիվը մայիսին հասնում էր 8023-ի, 9567-ի՝ օգոստոսին: 11014-ի՝ սեպտեմբերի 15-ին, և 11645-ի՝ հոկտեմբերի 1-ին: (Հուսանք, որ քաղաքի բնակչությունը համամասնորեն աճում է գյուղական բնակչության ներգաղթի հաշվին, այլապես պիտի եզրակացնեինք, որ կարդալ իմացողներն էլ են ետ վարժվում): Տաշքենդի նման մեծ քաղաքում հաշվվում է 60 հազար անգրագետ: Բայց 757 գրանցվածներից միայն 60-ն են հաճախում դասերի: Հենց նրանցով էլ հիացնում են ճանապարհորդներին»

որտեղից գուցե իրեն կանչում են և որի հետ նրան կապում է սերը կամ մտերմությունը³⁶:

Եթե նա կուսակցական չէ, նրա գրանցված ընկերները կանցնեն նրա վրայով: Կուսակցության շարքերը մտնելը և նրա կողմից ընդունվելը (ինչը հեշտ չէ և առանձին գիտելիքներից բացի պահանջում է նաև կատարյալ ուղղադավանություն, ճարպկություն, քծնանքի հակվածություն) հաջողության հասնելու առաջին և անհրաժեշտ պայմանն է:

Մեկ անգամ ընդունվելով կուսակցության շարքերը՝ այլևս անհնար է այնտեղից դուրս գալ³⁷՝ առանց կորցնելու իր դիրքը, տեղը և նախկին աշխատանքի միջոցով ձեռք բերած բոլոր առավելությունները, և ի վերջո, առանց արժանանալու ընդհանուրի կասկածանքին ու հետապնդումներին: Քանզի ինչո՞ւ թողնես մի կուսակցություն, որն այդքան շահավետ է և այդքան արտոնություններ է տալիս՝ դրա փոխարեն պահանջելով ընդամենը համաձայնել ամեն ինչի հետ և այլևս ինքնուրույն չմտածել: Եվ ի՞նչ կարիք կա այդքան մտածելու (այն էլ ինքնուրույն), երբ ընդունված է, որ ամեն ինչ լավ է: Մտածել ինքնուրույն՝ նշանակում է անմիջապես դառնալ

«հակահեղափոխական»։ դուք արդեն հասունացել եք Սիբիրի համար³⁸: Առաջ ընթանալու գերազանց միջոց է մատնությունը: Դա կարգավորում է ոստիկանության հետ ձեր հարաբերությունները, որն անմիջապես սկսում է ձեզ հովանավորել, բայց օգտագործելով ձեզ, քանզի մեկ անգամ սկսելով՝ այլևս ոչ մի պատվի կամ ընկերության մասին խոսք լինել չի կարող, պետք է առաջ գնալ, և հետո մատնելը շատ հեշտ է: Իսկ մատնիչը միշտ էլ վտանգից դուրս է:

* *

Երբ քաղաքական պատճառներով Ֆրանսիայում որևէ կուսակցական թերթ կամենում է անվանարկել ինչ-որ մեկին, նա այդ ստոր գործի համար դիմում է այդ մեկի թշնամուն: ԽՍՀՄ-ում դիմում են ամենամոտ ընկերոջը: Նրանք չեն խնդրում, այլ պահանջում են: Լավագույն պատիժն այն է, որ սաստկանում է ընդհանուրի մերժումով: Շատ կարևոր է, որ ընկերները երես թեքեն նրանից, ում ուզում են կործանել (Չինովևի, Կամենևի և Սմիռնովի դեմ հանում են իրենց երեկվա ընկերներին՝ Պյատակովին և Ռադեկին, նրանց անպատճառ կամենում են պատվազուրկ անել, իսկ հետո նույնպես գնդակահարել): Հրաժարվել հարաբերությունները խզելուց, այդ ստորությունից,

³⁶ Ճիշտ, ինչպես պետությունը տիրապետում է տնտեսական գործընթացի նյութական տարրերին, այնպես էլ բռնակալությամբ տիրում է մարդկային տարրերին: Աշխատավորներն այլևս չեն կարող իրենց աշխատուժը վաճառել որտեղ կամ ինչպես կամենան. նրանք իրավունք չունեն ազատ երթևեկել ԽՍՀՄ-ի տարածքում (ներքին անձնագրեր): Գործադուլի իրավունքը վերացված է, և ստախանովականության մեթոդներին դիմադրելու յուրաքանչյուր փորձի դեպքում կիրառվում են ամենախիստ պատժամիջոցներ: (Լյուսին Լորա. «Մի հայացք ռուսական տնտեսությանը» in «L'Homme réel» N38} 1937 փետրվար):

³⁷ Դրան հակառակ շատ հաճախ է պատահում, որ մարդուն հեռացնում են նրա շարքերից, իսկ նրանից այն կողմ Սիբիրն է:

³⁸ Ինչպես հիանալի ասում է Իվոնը. «Կուսակցության մեջ մտնել, նշանակում է, միաժամանակ ծառայել իշխանությանը, կուսակցությանը և անձնական շահերին»: Կատարյալ ներդաշնակություն, որից կախված է նաև երջանկությունը:

նշանակում է ինքն իրեն կործանել այն ընկերոջ հետ, որին ուզում ես փրկել:

Ի վերջո, սկսում ես զգուշանալ ամեն ինչից և բոլորից: Մի մանկական անմեղ խոսք կարող է կործանել ձեզ: Այլևս չես համարձակվում խոսել նրանց ներկայությամբ: Յուրաքանչյուրը հսկում է ուրիշներին, ինքն իրեն և հսկվում: Այլևս ոչ մի անփութություն, ոչ մի բացառություն, թերևս միայն անկողնում, կնոջ հետ, եթե վստահում ես նրան: Եվ X-ը ծիծաղելով ասում էր, որ դա բավական էր բացատրելու վերջին ժամանակներիս ամուսնությունների հաճախակիությունը: Նույն հանգստությունը չունեին ազատ ամուսնության ժամանակ: Մտածեք, ուրեմն, մարդիկ երբեմն դատապարտվել են ավելի քան տասը տարվա հնություն ունեցող խոսքերի բացահայտման պատճառով: Եվ բարձի վրա սիրտդ բացելու կարիքը, ամենօրյա այդ պարտադրանքից հետո, գնալով ավելի անհրաժեշտ է դառնում:

Մատնությունից պաշտպանվելու ամենաօգտակար միջոցը ուրիշներին մատնելն է: Բացի այդ ձերբակալության կամ քստորի ենթակա են և նրանք, ովքեր անպատշաճ խոսքեր լսելով, անմիջապես չեն մատնում: Մատնությունը քաղաքացիական արիության դրսևորման ձևերից մեկն է: Դրանով մարդուն սկսում են վարժեցնել ամենավաղ տարիքից, և երջանիկ է այն երեխան, որը «մատնում է»:

Բոլշևո օրինակելի քաղաքի այդ փոքրիկ դրախտն ընդունվելու համար բավական չէ զղջացող նախկին ավազակ լինել, պետք է նաև մատնել իր մեղսակից ընկերներին: Դա, այսպես ասած, ԳՊՈՒ-ում

մատնությունների համար սահմանված մրցանակ է, որը նրան ծառայում է որպես տեղեկատվության ձեռքբերման միջոց:

Կիրովի սպանությունից հետո ոստիկանությունն ավելի է սեղմել օղակը: Եմիլ Վերհառնին երիտասարդների ներկայացրած խնդրագիրը (երբ անմիջապես պատերազմից առաջ նա ճանապարհորդում էր Ռուսաստանով), որով հիանում և որի մասին հրաշալի պատմում է Վիլյորակը, այլևս հնարավոր չէր լինի այսօր, և ոչ էլ մոր (Գորկու մի շատ գեղեցիկ կերպար) կամ նրա որդու հեղափոխական գործունեությունը (կամ հակահեղափոխական, եթե կամենում եք):

Այնտեղ, ուր երեկ կարող էիր գտնել օգնություն, օժանդակություն, այսօր գտնում ես միայն հսկողություն և մատնություն: Հասարակական սանդուղքը վերից վար ձևափոխվել է, և այսօր ամենաբարենպաստ դիրքում են ամենից շատ աչքի ընկնողները, ամենահաճկատարները, ամենաստոր և ստորակարգ սրիկաները: Բոլոր նրանք, ում ճակատը բարձր էր, իրար հետևից ոչնչացվել և քստորվել են: Գուցե կարմիր բանա՞կն³⁹ է փոքր-ինչ գերծ մնացել դրանից: Հուսանք, քանզի շուտով այդ հերոսական և հիանալի ժողովրդից, որ վաստակել էր մեր սերը, կմնան միայն դահիճները, չարաշահողներն ու զոհերը:

Եվ զարմանալի չէ, որ արտոնյալների դասից վտարված, խեղճ ու հետապնդվող խորհրդային բանվորը՝ քաղցած, ծեծված ու կոտորված մի

³⁹ Ես հանդիպել եմ ծովային նավատորմի բազմաթիվ ծառայողների՝ սպաների և ծովայինների: Ինձ շատ հուզեցին սպաների և հասարակ մարդկանց, ինչպես նաև հենց մարդկանց միջև հարաբերությունները, որոնք սրտաբուխ, այնքան եղբայրական ու պարզ էին թվում: Թերթերը տարածեցին մի պատմություն. իբր մոսկովյան մեծ ռեստորաններից մեկում ես տեսել էի, թե ինչպես, մի քանի սպաների ներս մտնելուն պես, ողջ հասարակությունը ոտքի էր կանգնել և շարվել զինվորների նման: Այնքան անհեթեթ հորինվածք, որ ես անհրաժեշտ չհամարեցի հերքել այն:

մարդ, որը չի համարձակվում նույնիսկ առարկել կամ բարձրաձայն բողոքել, վերստեղծում է Աստծուն և ելք փնտրում աղոթքի մեջ: Քանզի ո՞րն է այն մարդկայինը, որին նա կարող է ուղղել իր կոչը: Չարմանալի ոչինչ չկա, երբ կարողում ենք, որ Ճննդյան տոների վերջին պատարագին եկեղեցին լի էր մարդկանցով: Կողոպտվածներին՝ ափիոն:

Երեք ամիս առաջ բնից ընկած մի տատրակ էի գտել, պահում էի այստեղ (Կյուվերվիլում), վանդակի մեջ ու կերակրում ցորենի հատիկներով: Վերջերս նրա վանդակի մի անկյունում հայտնաբերեցի, որ հատիկներից երկուսը ծիլ են տվել թռչնի ջրամանի մոտ: Այդտեղից երբեմն մի քիչ ջուր է թափվում, և դա նրա ու վանդակի ծողի միջև ընկած նեղ անկյունում մոլորված այդ հատիկներին ապահովել էր անհրաժեշտ խոնավությամբ: Այնտեղից անսպասելիորեն (այսինքն՝ ես այդ նկատեցի հանկարծակի) բաց կանաչ, բարակ մի ցողուն դուրս եկավ, որն արդեն հասնում է 4-5 սմ բարձրության: Եվ այդ շատ բնական երևույթն ինձ համակեց այնպիսի հիացմունքով, որ ես երկար ժամանակ ոչ մի ուրիշ բանի մասին չէի կարողանում մտածել: Ճիշտ է, հատիկները կարելի է հաշվել, կշռել. դրանք փոքրիկ, կլորիկ, պինդ բաներ են, որ կարող են գլորել, ինչպես կամենաս: Եվ հանկարծ այդ հատիկներից մեկն ուզում է ապացուցել, որ ինքը, այնուամենայնիվ, կենդանի էակ է: Կառավարիչը ևս թեքվեց վանդակի վրա և մեծ զարմանքով դիտեց փոքրիկ ծիլը, բայց հետո արագ մոռացավ այդ մասին:

Սակայն ինձ թվում է, որ մարքսիզմի որոշ տեսաբաններ⁴⁰ տարօրինակորեն զուրկ են այն զգացմունքից, որն ընդունակ է սերմնակալելու աստիճան փափկեցնել այդ հատիկները: Անկասկած, զգացմունքն այստեղ անելիք չունի: Պատշաճ չէ ողորմալ մի բան, որը կյանքում իր տեղն հարթում է արդարությամբ: Խղճահարվել և արցունքներ հեղել թշվառության առջև՝ նշանակում է նպաստել դրան, մինչդեռ այն պետք է արմատախիլ անել: (Կարևոր է նաև թույլ չտալ, որ թրջվի այն վառողը, որի կարիքը դեռ կունենա հեղափոխությունը): Այն, ինչ կոչվում է սիրտ, դատապարտված է դանդաղ մահվան⁴¹ անգործության պատճառով: Դրանից էլ գալիս է չափազանց հեշտությամբ մարդկանց տիրած այդ չորությունը. համաշխարհային բարելավման արդյունքում տեղի ունեցած մի յուրահատուկ աղքատացում... Բայց այդ դիտարկումները շատ հեռու են տանում ինձ, թողնեմ դրանք:

V

Պարոն Ֆերնան Գրենիեն իր հավանությունը տալով՝ հիշատակում է իմ հետևյալ միտքը. «Գոնե կա մի ձեռքբերում. ԽՍՀՄ-ում այլևս չկա մեծամասնության շահագործում հանուն մի քանիսի շահերի: Դա

⁴⁰ Մարքսի և Էնգելսի ողջ ստեղծագործության հիմքում ընկած է արտասովոր մի մեծահոգություն կամ ավելի շուտ արդարության հրամայական պահանջ:

⁴¹ Ես այդ բառը վերցրել եմ մարքսիստական բառապաշարից: Այն գործածել է Լենինը իր «Պետություն և հեղափոխություն» գործում: «Պետությունը մեռնում է» արտահայտությունը շատ հաջող է ընտրված, քանզի արտացոլում է միաժամանակ գործընթացի դանդաղությունն ու տարերայնությունը (Երկերի լիակատար ժողովածու, XXI):

հսկայական ձեռքբերում է»։ Եվ Գրենիեն լսարանի ծափահարությունների ներքո ավելացնում է. «Հիրավի, ընկերներ, դա հսկայական ձեռքբերում է»։

Այո՛, դա հսկայական է, հսկայական էր, բայց այժմ այլևս այդպես չէ։ Եվ ես հատկապես շեշտում եմ այդ, քանզի դա ամենակարևորն է։ Ինչպես արդարացիորեն ասում է Իվոնը. «Կապիտալիզմի անհետացման արդյունքում աշխատավորները չստացան իրենց բաղձալի ազատությունը»։ Լավ է, որ Ֆրանսիացի պրոլետարը հասկանում է դա, կամ ավելի ճիշտ լավ կլիներ, եթե հասկանար։ Ինչ վերաբերում է խորհրդային պրոլետարին, ապա նա աստիճանաբար կորցնում է այն պատրանքը, թե ինքն աշխատում է իր համար և, այդպիսով, վերականգնում իր արժանապատվությունը։ Իհարկե, այլևս չկան նրա աշխատանքը շահագործող կապիտալիստ բաժնետերերը։ Բայց և այնպես նա շահագործվում է, և այնպիսի ճարտար, նուրբ ու քողարկված ձևով, որ այլևս չգիտի՝ ինչին հավատա։ Նրա թերի աշխատավարձի հաշվին ուռճանում է ուրիշների չափազանցված աշխատավարձը։ Նա չէ, որ օգտվում է իր աշխատանքից, իր գերաշխատանքից, այլ արտոնյալները, հասարակության սիրելիները, ճարպիկ ու գերհագեցած մարդիկ, նրանց հաշվին են ուռճացնում և կլորացնում աշխատավարձերը՝ ստանալով ամսական 10.000 և ավելի ռուբլու հասնող աշխատավարձ։

Առավել ճշգրտության համար բերում եմ պարոն Իվոնի⁴² կազմած հետևյալ աղյուսակը։ Ոչ ոք չի համարձակվի վիճարկել այն։

	Գերաշխատավարձ	Սովորական աշխատավարձ
Բանվոր	70-400 ռ.	125-200 ռ.
Կրտսեր ծառայող	80-250 ռ.	130-180 ռ.
Տնային սպասավորներ	50-60 ռ.	
	Գումարած սնունդն ու բնակվարձը	
Միջին ծառայողներ և տեխնիկներ	300-800 ռ.	
Ավագ պատասխանատուներ և մասնագետներ, պաշտոնյաներ, որոշ դասախոսներ, արվեստագետներ, գրողներ	1000-10000 ռուբլի և ավելի, ոմանք ունեն 20-30 հազար ամսական եկամուտ։	

Թոշակների համեմատական աղյուսակը պակաս պերճախոս չէ։ Բանվորական թոշակներ. ամսական 25-80 ռ.՝ առանց որևէ արտոնության։

Ավագ մասնագետների և բարձր պաշտոնյաների այրիների թոշակներ. ամսական 250-1000 ռ., գումարած ամառանոցները կամ ցմահ տրվող բնակարանները, և երեխաների, երբեմն նույնիսկ թոռների կրթության համար անհրաժեշտ գումարները։

⁴² Պ. Իվոն «Ինչ է դարձել ռուսական հեղափոխությունը»։

Սրանց հետևում են աշխատավարձի կրճատումները (ամսական 150 ռուբլուց բարձր աշխատավարձը մասամբ ազատված է հարկից) կամ 15-21 տոկոս պահումները: Չեմ կարող այս ամբողջ գլուխը նվիրել մեջբերումներին, ողջ գրքույկն է պետք կարդալ:

Օրական 5 ռուբլի աշխատավարձ, երբեմն՝ ավելի քիչ: Ինձ թույլ եմ տալիս համեմատել մեր աշխատավարձի և նույնիսկ գործազրկության նպաստների հետ: Ճիշտ է, հացն ավելի էժան է, քան Ֆրանսիայում (աշորայի հացը 0,85՝ 1 կգ, սպիտակ հացը՝ 1,70 ռուբլի՝ 1936 թ.

տվյալներով), բայց ամենահասարակ հագուստների, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները սարսափելի բարձր են:

Ռուբլու գնողունակությունը փոքր-ինչ զիջում էր մեր ֆրանկին՝

«հավասարումից» առաջ⁴³: Ել չեմ խոսում այն տարբեր

առավելությունների մասին, որոնցից կարող է օգտվել բանվորն իր աշխատավարձից բացի. այդ արտոնություններն առավել հաճախ տրվում են բարձր աշխատավարձ ստացողներին:

Մտածում եմ. ինչո՞ւ են այդքան բարձր արտադրական ապրանքների կամ թեկուզ բնամթերքների գները (կաթ, կարագ, ձու, միս և այլն), եթե վաճառողը պատությո՞ւնն է: Բայց քանի դեռ ապրանքի քանակությունը մնում է անբավարար, և առաջարկն էլ այդքան ցածր է պահանջարկից, վատ չի լինի փոքր-ինչ չափավորել վերջինս: Ապրանքը կառաջարկվի միայն նրանց, ովքեր ի վիճակի կլինեն վճարել այդ բարձր գները: Իսկ մեծամասնությունը կմնա սարսափելի կարիքի մեջ:

Այդ մեծամասնությունը կարող է իր դժգոհությունն արտահայտել վարչակարգի նկատմամբ. ուրեմն անհրաժեշտ է թույլ չտալ նրան խոսել⁴⁴:

Երբ պարոն Դան Պոնսը հիացմունքով է խոսում միջին աշխատավարձի աստիճանական բարձրացման մասին⁴⁵.

1934-ին 180 ռ. (միջինը)

1935-ին 260 ռ. (միջինը)

1936-ին 360 ռ. (միջինը)

Ես նրան նկատել եմ տալիս, որ հասարակ բանվորներ ցածր աշխատավարձը մնում է նույնը, և որ միջինի այդ բարձրացումն ավելի շատ պայմանավորված է արտոնյալների մեծ թվով և նրանց ուռճացած աշխատավարձով: Եվ բացի այդ, միջին աշխատավարձը չի

⁴³ 1936 թվականին ամսական միջին աշխատավարձի գնողունակությունը հավասար էր 225 կգ աշորայի հացի: 1914-ին 30 ռուբլու գնողունակությունը, որ բանվորը վաստակում էր ամեն ամիս, հավասար էր 600 կգ:

⁴⁴ Դրանով է բացատրվում վերջին ժամանակների սոսկալի ճնշումները: Եվ սակայն Ստալինն ինքն էր ասում մի քանի տարի առաջ. «Երկուսից մեկը. կամ մենք կիրաժարվենք լավատեսությունից, բյուրոկրատական մեթոդներից և թույլ կտանք, որ մեզ քննադատեն անկուսակցական բանվորներն ու գյուղացիները, որոնք տառապում են մեր սխալներից, կամ դժգոհությունները կկուտակվեն և նրանց քննադատությունը կդրսևորվի ըմբոստացման միջոցով»: (Հատված Ստալինի ճառից, մեջբերումը՝ Սուվարինի. «Ստալին», էջ 350):

⁴⁵ Ֆրիդմանը ջանում է ստախանովականությունը դիտել որպես աշխատավարձի բարձրացման հնարամիտ միջոց: Վախենում եմ, որ դա ավելի շուտ հասարակ բանվորից ավելի բարձր արտադրողականություն պահանջելու միջոց է:

բարձրանում այնքան, ինչքան բարձրանում է կյանքի ընդհանուր գինը, և ինչքան ռուբլին կորցնում է իր գնողունակությունը⁴⁶:

Այստեղ մի պարադոքսալ բան է առաջանում. օրական հինգ ռուբլի կամ ավելի ցածր աշխատավարձն աշխատավորների մեծագույն մասին նետում է ծայրահեղ թշվառության գիրկը՝ առավել ևս բարձրացնելով որոշ արտոնյալների աշխատավարձը⁴⁷, և բավարարվելով այն հսկայական քարոզչության ծախսերը, որով մեր բանվորներին ուզում են համոզել, թե ռուս բանվորները երջանիկ են: Կկամենայինք ավելի քիչ իմանալ այդ մասին, միայն թե նրանք մի փոքր ավելի երջանիկ լինեին:

VI

Մեծ բան է այլևս իրեն չշահագործված զգալը: Բայց գիտակցել, որ դեռ չափազործված ես և չիմանալ՝ ում կողմից, չիմանալ՝ ով է մեղավոր քո թշվառության համար և ում մեղադրել... Վախենում եմ, որ Սելինն իրավացի է, երբ բողոքի ձայնի այդ բացակայությունն համարում է սարսափի գագաթնակետ: Նա բացականչում է.

«Մենք գոնե այստեղ զվարճանում ենք: Մենք ստիպված չենք երջանիկ ծնանալ. մենք դեռ «ճնշվածներ» ենք: Մենք կարող ենք ճակատագրի ողջ այլասերման մեղքը նետել արևախումբների վրա, այդ «շահագործողներ» կոչվող քաղցքեղի վրա: Իսկ հետո վարվել անառակ կնոջ նման. ոչ տեսել եմ, ոչ լսել... Բայց երբ այլևս ոչնչացնելու իրավունք չունես, երբ չես կարող նույնիսկ զայրանալ, կյանքն անտանելի է դառնում...» (Mea Culpa):

Այս առավոտ (1937 թ-ի փետրվարի 8) X-ն ինձ հաղթանակած տեսքով բերում է երեկվա «Temps»-ի երեկոյան համարը և ցույց տալիս:

«Երկու հնգամյակների ընթացքում Ուկրաինայի բյուջեն ավելացել է յոթ անգամ⁴⁸: Նոր բյուջերի ծախսերի մեծ մասը նախատեսված է հասարակական և մշակութային բնագավառների համար, որից 2564

⁴⁶ Պաշտոնական վիճակագրությունը մեզ տեղեկացնում է, որ 1927 թվից 1925 թվականը ծանր արդյունաբերության բանվորների միջին աշխատավարձն անբողջությամբ աճել է 52 տոկոսով, բայց աճը կազմել էր 94,8 տոկոս և 103,3 տոկոս՝ առևտրի բնագավառի աշխատավորներինը: Բացի այդ, ռուբլու գնողականության նվազման պայմաններում, աշխատավարձի այդ բարձրացումը բոլորովին չի նշանակում կենսամակարդակի բարձրացում:

⁴⁷ Խոսքն այն մասին չէ, որ բանվորը ստանա իր աշխատանքի լիակատար արդյունքը: Ո՛չ Մարքսը, ո՛չ էլ Էնգելսը չէին նախատեսել դա: Ոմանց «գերաշխատանքը», որը կապիտալիստական հասարակարգում թույլ է տալիս մի փոքր թվի անգործությունը, հանգեցնում է այդպիսով ստեղծվող դասակարգերի միջև թշնամանքի սերմանմանը: Այդ «գերաշխատանքը», ասում է Մարքսը, անխուսափելի է (և նա դրանով ընգծում է, որ բանվորը չպետք է հուսա անձնական շահույթ ստանալ իր ամբողջ աշխատանքից): «Գերաշխատանքի որոշակի քանակ,— ասում է նա,— պահանջվում է պատահարների դեմ ապահովագրության և այլնի համար»: Թվարկումը երբեք լիակատար չէր լինի: Պետք է դրան գումարել և որոշ խնայողություններ՝ ուղղված բացի մեքենայի պահման ծախսերից, «որոշակի տարրերի ստեղծմանը, որոնք պիտի ծառայեն նոր առաջընթացին»: Ավելացնենք դրան, քանզի մեզ այդպես է ստիպում հարևան երկրների ոչ-սոցիալիստականացումը, Կարմիր բանակի պահման ծախսերը (դա միայն մեկ երկրում «սոցիալիզմի» հաստատման անհրաժեշտ հետևանքն է): Կարծում եմ, որ դա Մարքսը կընդուներ: Բայց նրան հրեշավոր կթվար, որ ոմանց (մեծամասնության) գերաշխատանքը պիտի ապահովեր մյուսների գերաշխատավարձը: Այդպես հանգում ենք «արտոնյալների» դասի կազմավորմանը և ոչ թե «նյութական աշխատանքին նվիրվող ժամանակի կրճատմանը»: Կապիտալ, XIV:

միլիոն ռուբլին՝ հասարակական կրթության, իսկ 1227 միլիոնը՝ հասարակական առողջության կարիքների համար»— Դեհ, ի՞նչ կասեք սրան:

Վերցնում եմ Լուիս Ֆիշերի գիրքը, որն այդքան բարեհաճ է ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ, բացում 196 էջը և պատասխանում X-ին՝ իմ հերթին կարդալով. «Ինձ թվում է, որ իշխող պրոլետարիան իր դիրքերը զիջում է մրցակիցներին, քանզի նոր կառուցվող 16 առողջարանները (Կիսլովոդսկում «աշխարհի ամենամեծ ստորերկրյա ջրերի կայանը») բոլորն էլ կառուցվում են կառավարական այնպիսի ծառայությունների կողմից, ինչպես պետական բանկը, ծանր արդյունաբերության կոմիսարիատը, փոստերի և հեռագրատների կոմիսարիատը, Պրավդան և այլն: Այդ բոլոր գերատեսչությունները նույնպես կարծում են, որ պաշտոնյաների համար անկողիններն ու լոգարաններն ավելի մատչելի կլինեն, քան բանվորների համար»⁴⁹:

Լուիս Ֆիշերը շատ մեղմ է խոսում «արհմիությունների անտարբերության» մասին: Ըստ նրա, միայն այդ արհմիությունները բավական էին խանգարելու «կառավարական պաշտոնյաներին, ինժեներներին և այլ ստրատեգիական դիրք ունեցող խմբերին՝ իրենց վերցնել լավագույն բնակարանները, առողջարանների՝ իրենց հասնող մասից ավելին և այլն»: Ոչ, ոչ, արհմիություններն անգոր են այնտեղ, ուր իշխում է բռնակալությունը: Պրոլետարիատի դիկտատուրա, ասում էին մեզ: Մենք գնալով ավելի ու ավելի ենք հեռանում դրանից: Եվ գնալով ավելի ու ավելի ենք մոտենում «պրոլետարիատի վրա բյուրոկրատիայի դիկտատուրային»⁵⁰:

Քանզի պրոլետարիատը չի կարող ընտրել նույնիսկ մի ներկայացուցիչ, որը պաշտպանի իր ոտնահարված շահերը: Ժողովրդական քվեարկությունները, բաց թե փակ, բոլորն էլ ծաղր են ու կեղծիք: Բոլոր նշանակումներն արվում ու որոշվում են վերևում: Ժողովուրդն իրավունք ունի ընտրել միայն նրանց, ովքեր նախօրոք ընտրված են: Պրոլետարիատը ձևական է: Չորս կողմից խցանված ու կապկապված լինելով՝ նրա համար գրեթե անհնար է դիմադրել: Ա՛խ, որքան ճիշտ է տարել ու շահել խաղը Ստալինը. նրան ծափահարում են ողջ աշխարհի կոմունիստները, որոնք դեռ կարծում են, և դեռ երկար կկարծեն, որ գոնե ԽՍՀՄ-ում հաղթանակ են տարել, և թշնամի ու դավաճան են համարում բոլոր նրանց, ովքեր չեն ծափահարում:

⁴⁸ Որը ոչ մի կերպ չավելացրեց ցածր աշխատավարձերը: Դեռ նրանց հաշվին են կուտակվում «խնայողության միջոցները»:

⁴⁹ Լուիս Ֆիշերի՝ ԽՍՀՄ վերաբերյալ գիրքը շատ հետաքրքիր է: ԽՍՀՄ-ի համար չափազանց բարեհաճ այդ գրքում քննադատությունները շատ զուսպ են, բայց, այնուամենայնիվ, կարդալ իմացողի համար դրանք կան: Կովկասյան որոշ փոքրիկ շրջանների նրա գմայլելի նկարագրությունից կարելի է ենթադրել, որ խորհրդային ծառի ճյուղերի բավական մեծ մասը դեռ կանաչ է: Իսկ բույնը փտում է:

⁵⁰ Իրականում սովետների նման արհմիություններն նույնպես այլևս գոյություն չունեն (1924-ից): Բանվորները ոչ հովանավորություն, ոչ էլ օգնություն են սպասում ուղղակիորեն կուսակցության բաժիններին ենթարկվող 25000 պաշտոնյաների «աշխատակազմի» ձեռքին գտնվող այդ ծախսաշատ գերատեսչություններից (Սովվարին, «Ստալին», էջ 347):

ՆԷՊ-ի տարիներից ի վեր զգալիորեն ուժեղացած բյուրոկրատիան ներխուժում է կոլտնտեսություններն ու սովխոզները: 1936 թ-ի սեպտեմբերի 16-ի Պրավդան հետազոտություններից հետո գյուղատնտեսական մեքենաների կայանների աշխատակազմի 14 տոկոսից ավելին գնահատել է որպես ոչ պիտանի ծառայողներ⁵¹: Ոմանք պնդում են, որ Ստալինն ինքն է դարձել այդ, սկզբում որպես կառավարման, իսկ հետո որպես իշխանության գործիք, ստեղծված բյուրոկրատիայի գերին: Սինեկուրայից ոչինչ ավելի դժվար չէ հեռացնել, քան անհատական ոչ մի արժեք չունեցող ծուլերին: Արդեն 1929 թվին Օրջոնիկիձեն սարսափում էր «անբանների» այդ վիթխարի ամբոխից, որոնք ոչինչ չեն ուզում իմանալ իսկական սոցիալիզմի իմաստին և աշխատում են միայն նրա հաջողության խափանման համար: «Այնպիսի մարդիկ, որոնք ոչնչի պիտանի չեն, և որոնց կարիքը ոչ ոք չունի, տեղավորվում են վերահսկող հանձնաժողովներում», — ասում էր նա: Բայց որքան ավելի ապիկար են այդ մարդիկ, այնքան ավելի Ստալինը կարող է վստահել նրանց հարմարվողական անձնվիրությանը, քանզի արտոնյալ դիրքն իրենց համար ասես շնորհ լինի: Նրանք էլ հենց, ավելորդ է ասել, վարչակարգի ջերմեռանդ պաշտպաններն են: Ծառայելով Ստալինի շահերին, նրանք պահպանում են իրենց սեփական շահը:

Պաշտոնյաներին բյուրոկրատացումից զերծ պահելու համար Լենինը նշում էր երեք անհրաժեշտ պայման. 1. անընդհատ փոփոխություններ և ընտրելիություն ցանկացած ժամանակ, 2. միջին բանվորի աշխատավարձին հավասար աշխատավարձ, 3. բոլորի մասնակցությունը ստուգման և հսկման գործընթացին, այնպես որ (ևս պնդում է) բոլորը ժամանակավորապես լինեն պաշտոնյա, բայց ոչ ոք չկարողանա դառնալ բյուրոկրատ: Այս երեք պայմաններից ոչ մեկը չի իրականացվում: ԽՍՀՄ-ից վերադառնալով, չես կարող կարդալ Լենինի «Պետություն և հեղափոխություն» գիրքը առանց սրտի ցավի, քանզի այսօրվա ԽՍՀՄ-ն ավելի քան երեկ հեռու է ոչ միայն իր երազած կոմունիստական հասարակությունից, այլև այն միջանկյալ շրջանից, որի ընթացքում պիտի հասունանար սոցիալիզմը: Լենինի նույն գրքում կարդում ենք.

«Կառուցվին ըստ էության ասում է հետևյալը. քանի դեռ կլինեն ընտրովի ծառայողներ, կլինեն և պաշտոնյաներ, ուրեմն բյուրոկրատիան կգոյատևի և սոցիալիստական վարչակարգում: Դա շատ սխալ է: Մարքսը Կոմունայի օրինակով ցույց է տվել, որ հասարակական պաշտոններ զբաղեցնող անձինք սոցիալիստական վարչակարգում դադարում են «բյուրոկրատներ» և «պաշտոնյաներ» լինելուց, և դա կատարվում է ընտրությունից բացի ցանկացած ժամանակ նրա փոփոխման պարտավորության հաստատման, նրա աշխատավարձը բանվորի միջին աշխատավարձին հավասարեցնելու և խորհրդարանական հաստատությունները աշխատանքային

⁵¹ Բյուրոկրատիայի վարձատրությունը պատերազմից առաջ կլանում էր ազգային եկամուտի 8,5 տոկոսը, 10 տոկոսը՝ 1927-ին: Ավելի թարմ տվյալներ չունենմ:

հաստատություններով փոխարինելու գործընթացին զուգահեռ, այսինքն՝ օրենքներ ստեղծելով և դրանք կիրառելով»⁵²։
Եվ այդ ժամանակ հարց ես տալիս, թե այսօր Կառուցկին չէ՞, որ ճիշտ է դուրս գալիս, և թե այսօր այդ երկուսից՝ Լինինից և Նրանից, ո՞ր մեկին կձերբակալեր կամ կգնդակահարեր Ստալինը։

VII

Նոր Սահմանադրությունը մեկից ավելի հոդվածներում ասես հոգացել է նախօրոք պատասխանել այն քննադատություններին և կանխել այն գրոհները, որոնք հաստատապես պիտի վաստակեր։ Ղեկավարները հիանալի գիտեն, որ մեքենայի կառավարումը ժողովրդին չի պատկանում, և որ ժողովրդի ու Նրա ենթադրյալ ներկայացուցիչների միջև խզված է ամեն մի իրական կապ։ Նրանց հենց դա է պետք։ Կարևորն ուրեմն այն է, որ ստեղծեն այն պատրանքը, թե այդ կապը երբեք ավելի սերտ չի եղել, և որ պիտի «ուժեղացվի» զանգվածների վերահսկողությունը խորհրդային իշխանության մարմինների վրա և բարձրացվի «այդ մարմինների պատասխանատվությունը զանգվածների նկատմամբ», ինչպես ասում է մարտի 13-ի Հյուժանիտեն։ Թերթն այնուհետև ավելացնում է. «Նոր ընտրական համակարգը կամրապնդի ժողովրդի ընտրյալների կապը ընտրողների զանգվածների հետ»։ Հրաշալի՜ է, այնքան հրաշալի, որ նույն հոդվածը կարող է այնուհետև բոլորովին չթաքցնել, որ Նրանք մտադրություն ունեն «առաջնորդել ընտրությունները, քննադատել վատ թեկնածությունները և ընդդիմանալ առանց սպասելու գաղտնի քվեարկության ժամանակ Նրանց ջախջախմանը», այնպես որ շատ էլ չես կարող հիանալ Նրանց զգուշավոր շրջահայացությամբ։ Մտածեք միայն, որքան տհաճ կլինե՞ր կրկնել 1934 թվականի հոկտեմբերի 19-ի սխալը, երբ ժողովրդին թույլ տրվեց ընտրել (ինչպես, օրինակ, Կիևի շրջանային կոմիտեի պլենումի ժամանակ) «այսօր դիմակազերծված այնպիսի մարդկանց, ինչպիսիք են կուսակցության թշնամիները»։ Այդտեղից էլ գալիս է շատ արագ ընտրություններից առաջ «կուսակցության ակտիվ կորիզի զարգացմանը խոչընդոտող ցանկացած բանի արգելման անհրաժեշտությունը»։ Որից հետո միայն ընտրությունները կարող են լինել «ազատ»։ Այդ իսկ պատճառով վախենում եմ, որ խիստ դաս կտան մի թերթի ոմն հրատարակչի, որի անունը զգուշանում եմ տալ՝ վախենալով Նրան վնաս պատճառել, որը, չնայած ստալինյան ԽՍՀՄ-ին և Նոր Սահմանադրությանն իր նվիրվածությանը, համարձակվում է գովասանքներին զուգահեռ անել հետևյալ համեստ դիտողությունները. «Մենք մտավախություն ունենք, որ Ներկա համակարգում պետական մարմիններն այլևս չեն շփվում աշխատավորական զանգվածների հետ, ինչպես խորհուրդների համակարգում, այլ ընդհակառակը, միտում ունեն Նրանցից տարանջատվելու։
— Ինչո՞ւ...

⁵² «Բանվորական հեղափոխության առաջին Էտապը պրոլետարիատի հաստատումն է որպես իշխող դասակարգ, դեմոկրատիայի հաղթանակը», — ասում էին Մաքսն ու Էնգելսը իրենց հռչակավոր Մանիֆեստում։ «Դեմոկրատիայի հաղթանակը», այո՛, բայց դեմոկրատիան ոչ թե հաղթել է, այլ հաղթվել։

— Դե, նկատի ունենալով իրենց ընտրողների միջև և ընտրողների ու նրանց պատգամավորների միջև եղած հեռավորությունը»:
 Եվ անզգույշ քննադատն համարձակվում է հիշեցնել, որ «այդ խորհուրդը, ինչպիսին էլ լիներ, բուրգի մի քարն էր և իր ազդեցությունն էր գործում երկրի ընդհանուր քաղաքականության վրա»: Ուստի հենց դա էր, որ անհարմարություն էր առաջացնում և հենց դա էր պետք կարգի բերել: «Հիմնային մշտական քաղաքական բջիջն այլևս գոյություն չունի»⁵³:
 Մենք կարող ենք միայն ամբողջովին համաձայնել սրբ Ուոլտեր Սիտրայնի այն հայտարարության հետ, որտեղ նա իր համոզվածությունն է արտահայտում, թե «ԽՍՀՄ-ը մյուս բռնապետությունների նման ղեկավարվում է մի բուռ մարդկանց կողմից, և որ ժողովրդական մեծ զանգվածները ոչ մի մաս չունեն»⁵⁴ կամ էլ չնչին մաս ունեն երկրի կառավարման մեջ»:

* * *

Այսպես թե այնպես, վերջին հաշվով վճարում է միշտ էլ ժողովուրդը, որքան էլ անուղղակի լինի դա: Այսպես թե այնպես սննդամթերային հումքի արտահանման (որի կարիքը սակայն ժողովուրդը խիստ ունի), գյուղատնտեսական ապրանքների և սպառման առաքվող նույն ապրանքների գների հրեշավոր տարբերության կամ ուղղակի պահպանումների միջոցով, միշտ էլ բանվորագյուղացիական դասակարգի և նրանց սպառման միջոցների հաշվին է կազմվում անհրաժեշտ ու երբեք չլրացող խնայողությունների հիմնադրամը: Դա այդպես էր առաջին իսկ հնգամյա պլանի ժամանակ ու շարունակվում է այդպես լինել և այսօր: Դեռ կարելի է ընդունել, որ հիմնադրամը, բացի այն զարգացման թափից, որ պիտի հաղորդի ողջ մեքենային, օգտագործվում է գործնական, օգտակար, մարդասիրական նպատակներով: Դեռ կարելի է հավատալ, որ ժողովուրդը օգտվում է, կամ հուսալ, որ կօգտվի հիվանդանոցներից, հանգստյան տներից, մշակութային հաստատություններից և այլն: Բայց ինչ ասես, երբ այդ դժբախտության մեջ ողջ հիմնադրամը ծախսվում է խորհուրդների պալատի կառուցման վրա՝ առավել ևս հիացնելով ժան Պոնսին: Պատկերացրեք միայն. 415մ բարձրությամբ մի հուշարձան (Նյույորքցիներն, ասում են, կապտում են զայրույթից), որի վերևում կանգնեցված է չօքսիդացող պողպատից կառուցված 70-80 մետրանոց Լենինի արձանը՝ ամեն մի մատը, ինչպես ասում են, 10մ երկարությամբ⁵⁵: Ե՛հ, գոնե բանվորը կիմանա, թե ինչու է սովից մեռնում: Նա կարող է նույնիսկ մտածել, որ արժի այդ ամենը: Քանի որ հաց չկա, նրանք գոնե դրանով կարող են պարծենալ (բայց կպարծենան թերևս

⁵³ Ես ամենևին չեմ հավատում մեծամասնության իմացությանը. բայց խոսքն այդ մասին չէ: Այլ այն մասին, որ այդ մեծամասնությանը թույլ տան իր բողոքի ձայնը տեղ հասցնել, երբ նա տառապում է, որ համաձայնեն լսել այն ընտրյալին, որը հաղորդում է այդ բողոքը:

⁵⁴ Սիտրայնը գրում է. «Չի ունեցել միևնույն այսօր» բայց այն, ինչ նա ասում էր 1935-ին, կարող էր կրկնվել, և առավել վստահությամբ, նոր Սահմանադրության ընդունումից հետո:

⁵⁵ Մենք ոչ մի դեպքում կասկածի չենք ենթարկի ժան Պոնսի տրամադրած թվերը ոչ այստեղ, ոչ որևէ այլ տեղ: Բայց 10 մետրանոց մատ՝ ընդհանուր 70-80 մետր բարձրության դեպքում... Հուսանք գոնե, որ Լենինը նստած է:

հենց մյուսները): Եվ ամենահիմնալիցն այն է, որ նրան կստիպեն քվեարկել հոգուտ այդ պալատի, դուք կտեսնեք, և դեռ միաձայն: Ռուս ժողովրդին կհարցնեն, թե որն է նախընտրում, լավ ապրե՞լը թե պալատը: Եվ ոչ մեկը չի լինի, որ չպատասխանի կամ իրեն պարտադրված չզգա պատասխանելու՝ պալատն ամենից առաջ: «Մայրաքաղաքում կառուցվող յուրաքանչյուր պալատ տեսնելիս ինձ թվում է, թե մի ողջ երկիր են խցկում խրճիթների մեջ»,— գրում է Ժան-Ժակը («Հասարակական դաշինք», III, 13): «Խրճիթների մեջ», խորհրդային բանվորները: Ա՛հ, Ստալինի կամոք նրանց խցկել են բների մեջ:

Ես այդ ամենից ոչ մի գաղափար չունեի, երբ ԽՍՀՄ-ում էի, ոչ ավելի քան կոնցեսիոն ընկերություններից, երբ ճանապարհորդում էի Կոնգոյում: Ինչպես այստեղ, այնպես էլ այնտեղ ես տեսնում էի աղետալի հետևանքներ, որոնց պատճառները դեռ չէի կարող լավ հասկանալ: Միայն ԽՍՀՄ-ի մասին իմ գիրքը գրելուց հետո իմացա այդ մասին: Սիտրայնը, Տրոցկին, Մերսին, Իվոնը, Վիկտոր Սերժը, Լեյը, Ռուդոլֆը և բազմաթիվ այլ գրողներ ինձ օգնեցին իրենց փաստագրություններով: Այն ամենը, ինչ նրանք ինձ հայտնեցին և որոնց մասին ես միայն գուշակում էի, հաստատեց և ամրապնդեց իմ ուսումնասիրությունը: Վաղուց ժամանակն է, որ Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցությունը բաց անի իր աչքերը: Կամ էլ, որ աշխատավոր ժողովուրդը հասկանա, թե խաբված է կոմունիստներից, ինչպես որ կոմունիստներն են այսօր խաբված Մոսկվայից:

VIII

Երեք տարվա ընթացքում ես չափից շատ էի գլուխս լցրել մարքսիստական գրվածքներով, որպեսզի ԽՍՀՄ-ում ինձ օտար զգայի: Մյուս կողմից չափազանց շատ էի կարդացել ճանապարհորդական նոթեր, խանդավառ նկարագրություններ, այլաբանություններ: Իմ մեծագույն սխալը գովեստներին շատ մեծ հավատ ընծայելն էր: Եվ այն պատճառով, որ այն ամենը, ինչ կարող էր ինձ նախազգուշացնել, ասվել էր այնպիսի գայրալից տոնով... Ես ավելի շատ հավատում եմ սիրուն, քան ատելությանը: Այո, ես վստահում և հավատում էի: Եվ այն, ինչ ինձ տհաճություն էր պատճառում, ոչ այնքան անկատարությունն էր, որքան այն, որ ինձ անմիջապես շրջապատեցին այնպիսի արտոնություններով, որոնցից կկամենայի խուսափել, և որոնց վաղուց ի վեր վերացած էի կարծում: Ինձ, իհարկե, բնական էր թվում հյուրին հնարավորին չափ լավ ընդունելու և ամենուր լավագույնը ցույց տալու նրանց ցանկությունը: Բայց ինձ զարմացնողը լավագույնի և հասարակ զանգվածների միջև եղած հսկայական հեռավորությունն էր, ծայրահեղ արտոնությունների առկայությունը միջակ կամ վատ սովորականի կողքին:

Դա գուցե իմ մտքի և բողոքական կրթության արդյունքն է. ես զգուշանում եմ շահութաբեր գաղափարներից և «հարմարավետ» կարծիքներից. ուզում եմ ասել գաղափարներ, որոնց հետևողը հույս ունի օգուտ քաղել: Եվ ես, գրողը տանի, շատ լավ եմ հասկանում, թե առանց կաշառքի դիմելու, ինչ շահ կարող է ունենալ խորհրդային

կառավարությունը բարեհաճ վերաբերմունք ցույց տալու արվեստագետներին և գրականագետներին, բոլոր նրանց, ովքեր կարող են իր գովքը երգել, բայց նաև լավ են տեսնում, թե ինչ շահ կարող է ունենալ գրողը՝ ծափահարելով կառավարությանը և սահմանադրությանը, որոնք այնքան բարենպաստ են իր նկատմամբ: Սակայն անմիջապես վախենում են գայթակղվելուց, վախենում են այն հսկայական շահույթներից, որ ինձ առաջարկում են այնտեղ: Ես չեմ գնում ԽՍՀՄ արտոնություններ ձեռք բերելու հույսով, իսկ դրանք, որ ինձ սպասում էին այնտեղ, ակնհայտ էին:

Իսկ ինչո՞ւ չասեմ այդ մասին:

Մոսկովյան թերթերից տեղեկացել էի, որ մի քանի ամսում իմ գրքերից ավելի քան 400 հազար օրինակ էր վաճառվել: Եվ դեռ չեմ հաշվում հեղինակային իրավունքների տոկոսը: Իսկ բարձր վարձատրվող հոդվածները: Ստալինին ու ԽՍՀՄ-ին նվիրված մի գովասանություն, և ես մի ողջ կարողություն կվաստակեի...

Այդ փաստարկները չէին կարող ինձ ետ պահել գովաբանելուց, բայց և չեն խանգարի, որ քննադատեմ: Սակայն խոստովանում եմ, այն արտակարգ շահավետ դիրքը, որ կարող է ունենալ յուրաքանչյուր ոք, ով գրիչ ունի, միայն թե այն ուղղի ճիշտ կողմը, քիչ նշանակություն չի ունեցել ինձ զգուշացնելու համար: ԽՍՀՄ-ի բոլոր բանվորներից, արհեստավորներից և շատ ուրիշներից ամենաշատը հովանավորվում էին գրողները: Իմ ճանապարհորդական ընկերներից երկուսը (որոնցից յուրաքանչյուրի թարգմանված մեկական գիրք այդ ժամանակ տպագրվում էր) վազում էին հնությունների խանութները, հազվագյուտ իրերի կրպակները, վերավաճառողների մոտ, չիմանալով ինչպես ծախսել այն մի քանի հազար ռուբլու ավանսը, որ ստացել էին և չէին կարող երկրից դուրս բերել: Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա ես ինձ մոտ հսկայական պահեստ էի կուտակել, քանզի ամեն ինչ այնտեղ ինձ նվիրում էին: Այո՛, ամեն ինչ, սկսած այս ճանապարհորդությունից մինչև ծխախոտի տուփերը: Եվ ամեն անգամ, երբ հանում էի դրամապանակս ռեստորանի կամ հյուրանոցի հաշիվը վճարելու համար, դրոշմանիշեր կամ թերթ գնելիս, մեր ուղեկցողն անդիմադրելի ժպիտով և տիրական շարժումով կանգնեցնում էր ինձ. «Կատակո՞ւմ եք, ինչ է, դուք մեր հյուրն եք և ձեզ հետ միասին ձեր հինգ ընկերները»:

Ճիշտ է, ես ԽՍՀՄ-ում ճանապարհորդելու ողջ ընթացքում ոչնչից դժգոհելու առիթ չեմ ունեցել, և այն բոլոր խորամանկ բացատրություններից, որ հնարվեցին իմ քննադատությունների ուժը կոտրելու համար, ամենաանհեթեթն այն էր, որը փորձում էր դրանք ներկայացնել որպես իմ անձնական դժգոհության արտահայտություն: Ես դեռ երբեք այդչափ շքեղ պայմաններում չէի ճանապարհորդել: Հատուկ վագոնով կամ լավագույն մեքենաներով, լավագույն հյուրանոցների լավագույն սենյակները, ամենաառատ և ընտիր կերակուրները: Իսկ ինչպիսի՞ ընդունելություն: Ինչպիսի՞ հոգածություններ, ի՞նչ հաճույակատարություն, ամենուր ինձ ողջունում էին, քծնում, փայփայում, տոնակատարություններ էին կազմակերպում: Ոչինչ նրանց չափազանց լավ ու ընտիր չէր թվում, որպեսզի ինձ նվիրեին: Իմ կողմից անքաղաքավարություն կլինեի մերժել այդ շնորհերը. ես չէի կարող այդ անել, և նրանք ինձ թողել են հրաշալի հիշողություններ, մեծ երախտագիտության զգացում: Բայց հենց այդ շնորհներն էլ ինձ անդադար հիշեցնում էին բոլոր այն

արտոնություններն ու տարբերությունները մի երկրում, որտեղ ես կարծում էի, թե հավասարություն կգտնեմ:

Ի՞նչ եք կամենում, որ մտածեմ, երբ միայն մեծ դժվարություններից հետո ինձ հաջողվեց փախչել պաշտոնականություններից ու հսկողություններից, և իմ պատվին կազմակերպված ճաշկերույթը, որից ոչ մի կերպ չէի կարող խուսափել, վայելել օրական ընդամենը 4-5 ռուբլու աշխատավարձ ստացող բանվորի հետ: Դա համարյա ամենօրյա ճաշկերույթ էր, ուր միայն նախուտեստներն այնքան շատ էին, որ իսկական ճաշը սկսելուց առաջ արդեն երեք անգամ կշտանում էինք. վեց ճաշատեսակից բաղկացած մի խնջույք, որը տևում էր երկու ժամից ավելի, ուժասպառ էր անում մեզ մինչև ավարտը: Ինչպիսի՞ ծախս, երբեք հաշիվը տեսած չլինելով, չեմ կարող ճշգրիտ ասել նրա արժեքը: Բայց իմ ընկերներից մեկը, որը լավ ծանոթ էր գներին, գտնում էր, որ յուրաքանչյուր ճաշկերույթ կազմում էր 300 ռուբլի յուրաքանչյուրի համար, լիկյորների և գինիների հետ միասին: Մենք ընկերներով վեց հոգի էինք, ուղեկցորդի հետ՝ յոթ, և հաճախ լինում էին ճիշտ նույնքան հրավիրողներ, որքան հրավիրյալներ, երբեմն նույնիսկ ավելին⁵⁶:

Այդ ճանապարհորդության ընթացքում մենք ըստ էության ոչ թե կառավարության, այլ խորհրդային գրողների հարուստ միության հյուրերն էինք: Երբ մտածում եմ այն ծախսերի մասին, որ նրանք արել են մեզ համար, կասկածում եմ, որ իմ հեղինակային իրավունքների ոսկե հանքը, որ գիջում եմ նրանց, կկարողանա բավականացնել այն հատուցելու համար: Ակնհայտորեն նրանք բոլորովին այլ արդյունքներ էին սպասում այդ շռայլ շնորհերի դիմաց: Եվ զայրույթի մի մասը, որ իմ դեմ արտահայտեց «Պրավդան», այդտեղից է գալիս. ես շատ «շահուղթաբեր» չեղա:

Հավատացնում եմ ձեզ, որ իմ խորհրդային արկածների մեջ ինչ-որ ողբերգական բան կա: Խանդավառ, համոզված՝ ես եկել էի հիանալու մի նոր աշխարհով, իսկ ինձ, գայթակղեցնելու համար, հրամցնում էին այն բոլոր առանձնահատուկ շնորհները, որ ինձ համար այնքան նողկալի էին հնում:

— Դուք ոչինչ չեք հասկանում,— ասում է ինձ մի օրինակելի մարքսիստ:
 — Կոմունիզմը դեմ է միայն մարդու կողմից մարդու շահագործմանը, ինչքա՞ն պետք է ձեզ այդ կրկնել: Եվ հասնելով դրան, դուք կարող եք

⁵⁶ Այս էջը արտագրում եմ իմ ճանապարհորդական գրքույկից, ուր ես ամեն օր գրառումներ էի անում. «Ժամը 8-ի համար պատվիրած ճաշը սկսվում է 8 անց կեսին: 9 անց քառորդ դեռ չի ավարտվել նախուտեստների մատուցումը: (Մենք՝ չերբարը, Դաբին, Կոլցովն ու ես, գնացել էինք այգի գրոսնելու և շատ քաղցած էինք): Ես շատ փոքրիկ բլիթներ խժռեցի: Քանի որ ինձ սպասում էին հանգստյան տանը, փորձում եմ վերջացնել ճաշը, բայց 9 անց կեսին մոտ բերում են ճաշի գդալներ, բանջարեղենով ու հավի կտորներով ճաշ և հայտարարում, որ պիտի բերեն խեցգետնի պոչեր՝ սնկով պատրաստված, հետո ձուկ, տարբեր տապականեր ու բանջարեղեն... Դուրս եմ գալիս, որպեսզի դասավորեմ ճամպուրկս, հետո մի քանի տող պատրաստեմ Պրավդայի համար՝ օրվա իրադարձությունների մասին: Ժամանակին ետ եմ գալիս, որպեսզի վերջացնեմ դեռ սառեցրած քաղցրավենիքի մեծ կտորը: Ես ոչ միայն զգվում եմ այդ խնջույքներից, այլև մերժում եմ դրանք: (Պետք է այս հարցում բացատրվեմ Կոլցովի հետ): Դրանք ոչ միայն անհեթեթ են, այլև անբարոյական և հակահասարակական»:

լինել նույնքան հարուստ, որքան Ալեքսեյ Տոլստոյը կամ ինչպես Գրանդ օպերայի երգիչը: Այդ դեպքում դուք ձեր կարողությունը վաստակած կլինեք ձեր անձնական աշխատանքով: Փողի և ունեցվածքի նկատմամբ ձեր արհամարհանքի ու ատելության մեջ ես տեսնում եմ ձեր նախնական քրիստոնեական գաղափարների ցավալի մնացուկները:

— Հնարավոր չէ:

— Եվ համաձայնեք, որ նրանք ոչ մի կապ չունեն մարքսիզմի հետ:

— Ավա՛ղ...

Ես լավ գիտեմ, և ինձ հիշեցնում են, թե ռուսական բնավորության որոշ, երբեմն շատ սքանչելի գծեր, ինչպես անմիջականությունը, սրտակցությունը և անսահման մեծահոգությունը, որ անմիջապես գրավում էր իմ համակրանքը, ինչպես նաև ձեռքբերումներն անվանարկող ակնհայտ թերությունները պայմանավորված են ռուսների կիսով չափ արևելյան խառնվածքով և դրա համար պետք չէ մեղադրել վարչակարգին. նրանք համարյա հիշեցնում են ինձ ցարերի ժամանակների նույն թերություններն ու առավելությունները: Ճիշտ նույն կերպ կարծում եմ, որ սխալ է մարդկային բնության հիմնավոր փոփոխություններ սպասել և հույս դնել միայն տարբեր հասարակական հանգամանքների վրա: Հասկացեք ինձ, այդ փոփոխություններն արդեն իսկ բավական են, եթե թույլ են տրվում. դա մեծ բան է: Բայց նրանք երբեք հիմքեր չեն ստեղծի դրա համար: Քանզի այստեղ մեխանիկական ոչինչ չկա և, առանց ներքին անհատական վերափոխման, կվերստեղծվի բուրժուական հասարակությունը, կվերածնվի և կրկին կգորանա «հին մարդը»:

Քանի դեռ մարդը ճնշված է, քանի սոցիալական անարդարությունը նրան ստիպողաբար կպահի լիակատար ընկճվածության մեջ, ոչ ոք իրավունք չունի շատ բան սպասել այն կոկոնից, որ նա ունի իր մեջ: Ճիշտ ինչպես երբեմն հրաշքներ են սպասում երեխաներից, որոնք հետագայում դառնում են շատ սովորական մեծահասակներ: Երբեմն պատրանք է ստեղծվում, թե ժողովուրդը կազմված է լավագույն մարդկանցից, և որ մարդկության մնացյալ մասը խաբուսիկ է: Ես պարզապես կարծում եմ, որ նա ավելի քիչ փչացած է, բայց փողը նրան կփչացնի, ինչպես մյուսներին:

Եվ նայեք՝ ինչ է կատարվում ԽՍՀՄ-ում: Այդ նոր կազմավորվող բուրժուազիան ունի մեր բուրժուազիայի բոլոր թերությունները: Դեռ չհասցրած դուրս գալ թշվառությունից, արհամարհում է թշվառներին: Ծարավ է այն ունեցվածքին, որից երկար ժամանակ զուրկ էր՝ նա գիտի ինչպես ձեռք բերել դա ու պահպանել: «Արդյոք այս մարդի՞կ են արել հեղափոխությունը: Ոչ, նրանք միայն օգտվում են դրանից», գրում էի ես իմ «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից» գրքում: Նրանք կարող են բոլորն էլ մտնել կուսակցության շարքերը: Նրանք կոմունիստական ոչինչ չունեն իրենց սրտում:

IX

Սակայն կա մի հանգամանք՝ ռուս ժողովուրդը երջանիկ է թվում: Այս հարցում ես լիովին համամիտ եմ Վիլդրակի և Ժան Պոնսի վկայությունների հետ, որոնց ճանապարհորդական նոթերը ես

ընթերցեցի ոչ առանց որոշակի կարոտի: Քանզի ես դա ևս արել եմ. ոչ մի այլ տեղ մարդիկ, ժողովուրդը, որին հանդիպում ես փողոցում (գոնե երիտասարդները), գործարանների բանվորները, որոնց այցելում ես, հանգստյան, մշակութային և ժամանցի վայրերում խառնված ամբոխը չունի նույն ժպտուն արտաքին տեսքը: Ինչպես համատեղել այդ երջանիկ տեսքն այն սոսկալի թշվառության հետ, որի մեջ ներկայումս ինչպես հայտնի է, թաղված է մեծամասնությունը:

Նրանք, ովքեր շատ են շրջել ԽՍՀՄ-ում, հավատացնում են, որ Վիլդրակը, Պոնսը և ես էլ կհիասթափվեինք, եթե թողնեինք մեծ կենտրոններն ու շեղվեինք տուրիստական երթուղիներից: Նրանք վկայում են, որ շատ շրջաններում թշվառությունը դեռ աչքի է զարնում: Եվ հետո...

Թշվառությունը ԽՍՀՄ-ում անբարեհաճությամբ է դիտվում: Այն թաքնվում է մեղսագործի նման: Հակառակ դեպքում այն կարժանանար ոչ թե խղճմտանքի և օգնության պատրաստ ողորմածության, այլ արհամարհանքի: Նրանք, ովքեր ցուցադրում են իրենց, մարդիկ են, որոնց բարօրությունը ձեռք է բերվել այդ թշվառության հաշվին: Սակայն կան նաև մեծ թվով թշվառներ և նույնիսկ սովյալներ, որոնք պահպանում են իրենց ժպիտը, որոնց երջանկությունը, ինչպես ասում էի ես, բաղկացած է «վստահությունից, հույսից և անգիտությունից»⁵⁷: Եթե մարդիկ, որոնց մենք տեսնում ենք ԽՍՀՄ-ում, ուրախ են թվում, դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ամեն բան, ինչը զվարթ է, կասկածելի է թվում, որ ծայրահեղ վտանգավոր է տիտուր լինելը կամ գոնե իր տիրությունը ցույց տալը: Ռուսաստանը գանգատների տեղ է, դրա համար կա Սիբիր:

ԽՍՀՄ-ը չափազանց արգասավոր է, որպեսզի թույլ տա այդ բողոքները և մարդկային ամբոխի մեջ անմիջապես չերևան մութ շերտեր: Այդ ընդհանուր աղքատացումը ողբերգական է այնքանով, որ աննկատելի է: Նրանք, ովքեր անհետանում են, որոնց անհետացնում են, ամենաարժանիներն են. գուցե ոչ այնպես, ինչպես նյութական արտադրողականությունը, բայց նրանք տարբերվում և առանձնանում են ամբոխից, իսկ ամբոխն իր միասնությունն ու համամասնությունը պահպանում է միջակության մեջ, որը միտում ունի շարունակ ավելի ցածրանալու: Այն, ինչ ԽՍՀՄ-ում կոչում են ընդդիմություն, ազատ քննադատությունն է, մտքի ազատությունը: Ստալինը հանդուրժում է միայն հավանությունը և հակառակորդ է համարում բոլոր նրանց,

⁵⁷ Պետք է սակայն նշել, որ ռուս ժողովուրդը ապրելու ապշեցուցիչ ունակություն ունի, «կատվի կենսունակություն», ասում էր իր մասին Դոստոևսկին, զարմանալով, որ անցել է այդքան փորձությունների միջով, եթե ոչ առանց տուժելու, գոնե առանց ուժերը կորցնելու: Կյանքի նկատմամբ սերը հաղթահարում է ամեն ինչ. լինի դա անտարբերությամբ, թե անհոգությամբ, բայց ավելի շուտ, նաև ավելի հաճախ ներքին հարստությամբ, ուրախությամբ, լիրիկականությամբ, բերկրանքի բացատրելի կամ անբացատրելի ստորգետնյա աղբյուրներով, որը ժայթքում է ամեն պահի, ամեն կերպ և ամեն տեղ: Պետք է ասել, որ նրանք ունեն երջանկության արտակարգ ունակություն և հակվածություն, անկախ ամեն ինչից: Եվ դրանով է, որ Դոստոևսկին մտնում է այդքան արժեքավոր, դրանով է նա ինձ հուզում այդքան խորապես և եղբայրաբար: Եվ նրա միջոցով ու նրա հետ ողջ ռուս ժողովուրդը: Անկասկած, ոչ մի ազգ այդքան մեծահոգաբար չէր տանի նման ողբերգական փորձությունը:

ովքեր չեն ծափահարում: Հաճախ պատահում է, որ նա ժամանակի ընթացքում սեփականացնում է որևէ առաջարկված բարեփոխում, բայց երբ տիրանում է գաղափարին, այն ավելի լավ յուրացնելու համար, նախ վերացնում է առաջարկողին: Դա իրավացի լինելու նրա յուրահատուկ ձևն է: Այնպես որ, շուտով նրա կողքին կմնան միայն նրանք, ովքեր չեն կարողանա իրեն հակաճառել, քանզի այլևս մտքեր չեն ունենա: Դա է իսկական բռնակալությունը՝ շրջապատել իրեն ոչ թե արժանիներով, այլ հաճկատարներով:

Երբ որևէ աշխատավոր կանգնում է դատի առջև, ինչպիսին էլ լինի այն գործը, որը նրան բերել է այդտեղ, և որքան էլ արդար լինի նրա դատը, վա՛յ այն փաստաբանին, որը կհամաձայնի վերցնել նրա պաշտպանությունը, եթե ղեկավարությունն ուզում է դատապարտել նրան:

Եվ արքայալներ՝, հազարավոր արքայալներ... մարդիկ, ովքեր չեն կամեցել, չեն կարողացել խոնարհել իրենց հավատը ինչպես և որքան պետք է:

Ես կարիք չունեմ մտածելու, ինչպես վերջերս X...ը՝ «Գրողը տանի, դա մի օր կարող էր պատահել և ինձ հետ»: Ես շարունակ զգում եմ այդ զոհերի ներկայությունն իմ շուրջը, ես տեսնում եմ, լսում նրանց: Նրանց խեղդված ճիչերն են ինձ արթնացնում գիշերը: Նրանց լռությունն է այսօր ինձ թելադրում այս տողերը: Այդ նահատակների մասին էի մտածում, երբ գրում էի այն տողերը, որոնց դեմ բողոքում եք դուք, քանզի նրանց լուռ երախտագիտությունը, եթե այս գիրքը հասնի նրանց, ինձ համար ավելի կարևոր է, քան Պրավդայի գովեստներն ու անեծքները:

Ոչ ոք չի խոսում հոգուտ նրանց: Աջ թերթերն ընդամենն օգտագործում են նրանց անունը, որպեսզի իրենց անբավականությունն արտահայտեն մի վարչակարգից, որ նրանք ատում են: Նրանք, որոնց համար թանկ է ազատության և արդարության գաղափարը, որոնք մարտնչում են հանուն Թելմանի, այդ Բրեյուսները, Ռոման Ռոլանները պապանձվել են, լուրմ են. իսկ նրանց շուրջը կուրացած պրոլետարների հսկա ամբոխն է:

Բայց երբ ես վրդովվում եմ, դուք ինձ բացատրում եք (և դեռ Մարքսի անունից), որ այդ անժխտելի և իրական չարիքը (չեմ խոսում միայն արքայների, այլ նաև բանվորների թշվառության, աշխատավարձերի անբավարարության կամ աներևակայելի մեծության, վերականգնված արտոնությունների, խորհուրդների լուծարման, 1917-ի ճեռքբերումների աստիճանական կորուստի մասին) անհրաժեշտ էր, դո՛ւք, դիալեկտիկայի նրբություններից և փաստարկներից հեռացած մտավորականներդ, այն համարում եք ժամանակավոր և դեպի ավելի մեծ բարիքը բացվող դռան նախաշեմ: Դո՛ւք, մտավորական կոմունիստներդ, համաձայնում եք ընդունել այդ չարիքը, բայց գտնում եք, որ ավելի լավ է այն թաքցնել նրանցից, ովքեր, ձեզնից պակաս խելացի լինելով, կարող են գուցե վրդովվել...

Ես չեմ կարող արգելել ոմանց՝ հոգուտ իրենց, օգտագործել իմ գրվածքները և եթե նույնիսկ կարողանայի, չէի կամենա: Բայց որևէ բան գրել հենց այն քաղաքական օգուտի նկատառումով, որ կարող են քաղել նրանից, ոչ, դա իմ գործը չէ: Ես այդ մասին զգուշացրել էի իմ նոր

կոմունիստ ընկերներին մեր հարաբերությունների սկզբից ևեթ, ես երբեք չեմ լինի նրանց հավաքագրված մեղսակիցը, նրանց մոլեռնությունը: «Կոմունիզմին հարող մտավորականները կուսակցության կողմից պետք է դիտվեն որպես «անհաստատ տարրեր», որոնցից կարելի է օգտվել, բայց որոնցից միշտ պետք է զգուշանալ», — կարդացել եմ մի տեղ: Ա՛խ, որքա՛ն ճիշտ է դա, ես դա քանիցս ասել և կրկնել եմ Վայան-Կուտյուրիեին, բայց նա ոչինչ չէր ուզում լսել:

Ոչ մի կուսակցություն չի կարողանա խանգարել ինձ նրանից գերադասել ճշմարտությունը: Ես ինձ անհանգիստ եմ զգում, հենց որ միջամտում է սուտը, իմ դերն այն մերկացնելն է: Ճշմարտությունից եմ ես պինդ կառչել, եթե կուսակցությունը լքի այն, նույն պահին ես կլքեմ կուսակցությունը:

Ես շատ լավ գիտեմ (դուք ինձ բավական շատ եք ասել), որ «մարքսիստական տեսանկյունից» ճշմարտությունն գոյություն չունի բացարձակի մեջ, որ գոյություն ունի միայն հարաբերական ճշմարտություն: Բայց հենց այդ հարաբերական ճշմարտության մասին է խոսքն այստեղ, որը դուք աղավաղում եք: Եվ ես կարծում եմ, որ այդպիսի լուրջ հարցերում ուրիշներին խաբելը նշանակում է՝ ինքն իրեն խաբել: Քանզի ում դուք խաբում եք, հենց նա է, որին հավակնում եք ծառայել՝ ժողովուրդը:

Իրերը պետք է տեսնել այնպես, ինչպես նրանք կան և ոչ այնպես, ինչպես կամենում եք, որ նրանք լինեն: Վատ եք ծառայում ժողովուրդին, երբ կուրացնում եք նրան:

ԽՍՀՄ-ը այն չէ, ինչ մենք հույս ունեինք, որ կլիներ, ինչպիսին նա խոստացել էր լինել, ինչպիսին դեռ ջանում է երևալ: Նա ի դերևս է արել մեր բոլորի հույսերը: Եթե մենք չենք ուզում լիովին հրաժարվել այդ հույսերից, ապա պետք է փոխենք նրանց առարկան:

Բայց քեզնից մենք երես չենք թեքի, փառապանծ ու ցավատանջ Ռուսաստան: Եթե սկզբում դու մեզ օրինակ էիր ծառայում, հիմա, ավա՛ղ, ցույց ես տալիս, թե ինչ ճահիճների մեջ կարող է խրվել «հեղափոխությունը»:

Հավելված

I — Ուղեկիցներ

Անչափ վախենալով, թե մենակ չեմ կարողանա գործը գլուխ բերել, հոգ էի տարել ինձ օգնական վերցնել հինգ ուղեկիցների: Բայց նաև ցանկություն ունեի, որ նրանք ևս օգտվեին այդ ճանապարհորդության արտակարգ բարեհաճություններից ու հաճույքներից: Նրանք բոլորն էլ ինձ նման նախապես հիացած, զմայլված, խանդավառված ու դյուրվաճ էին ԽՍՀՄ-ով, նրա խոստումնալից ապագայով և վարչակարգի ջերմեռանդ համախոհներն էին: Սակայն նրանք շատ տարբեր էին ինձնից և՛ տարիքով (բոլորն էլ ինձնից շատ երիտասարդ էին), և՛ խառնվածքով, և՛ կրթությամբ ու միջավայրով: Նրանք տարբերվում էին նաև միմյանցից, բայց, չնայած դրան, մենք հիանալի հասկանում էինք իրար: Այո, ես մտածում էի, որ լավ տեսնելու ու լսելու համար վեց զույգ աչքն ու ականջը չափազանց շատ չէր լինի, և կունենայինք տարբեր մարդկանց կարծիքներն ու վերաբերմունքը:

Այդ ուղեկիցներիս դուք արդեն գիտեք. դրանք էին Ժեֆ Լաստը, Շիֆրենը, Էմեն Դաբին, Պիեռ Հերբերը, Լուիս Գիյուն:

Նրանցից երկուսը վաղուց արդեն մտել էին կուսակցության մեջ և շատ գործունյա ու անձնավեր անդամներ էին: Երկուսը խոսում էին ռուսերեն: Բացի այդ, Ժեֆ Լաստը չորրորդ անգամ էր ԽՍՀՄ-ում: Պիեռ Հերբարը արդեն վեց ամսից ավելի ապրում էր Մոսկվայում: Նա այնտեղ ղեկավարում էր քարոզչական մի ամսագիր, որը լույս էր տեսնում միանգամից չորս լեզվով՝ «Միջազգային գրականությունը»-ը. դա նրան թույլ էր տալիս միշտ իրազեկ և տեղյակ լինել բոլոր մեքենայություններին: Դրանից բացի, օժտված էր եզակի խորաթափանցությամբ: Նա, հիրավի, շատ օգնեց ինձ իր տեղեկություններով, այսինքն՝ բացատրեց որոշ երևույթներ, որոնք ես ինքս, անշուշտ, չէի հասկանա: Բերեմ մի փոքրիկ օրինակ: Մոսկվա մեր ժամանելու հաջորդ օրը (Պիեռ Հերբարն ու ես ինքնաթիռով մեկնել էինք Փարիզից, ուր երեք օրով եկել էր Հերբարը, և այսպիսով, առաջ էինք անցել մեր մյուս ուղեկիցներից, որոնք տասը օր ուշ խորհրդային նավով պիտի ժամանեին Լենինգրադ) ինձ այցելեց Բուխարինը: Այն ժամանակ նա դեռ հարգված էր: Վերջին անգամ, երբ ներկայացել էր ինչ-որ ժողովի, հասարակությունը նրան ընդունել էր բուռն ծափահարություններով: Այնուհանդերձ, արդեն նկատվում էին անբարեհաճության որոշ ծածուկ նշաններ, և Պիեռ Հերբարն իր անսագրում նրա նշանակավոր հոդվածներից մեկը տպագրելու համար հանդիպել էր մեծ դիմադրության: Այդ ամենը պետք էր իմանալ, իսկ ես իմացա միայն հետո: Բուխարինը մենակ էր եկել, բայց դեռ չէր հասցրել մտնել «Մետրոպոլ» հյուրանոցում մեզ տրամադրված շքեղ համարի ընդունարանը, երբ հայտնվեց մի ինքնակոչ լրագրող և, խառնվելով մեր խոսակցությանը, թույլ չտվեց շարունակել: Բուխարինն անմիջապես վեր կացավ, և քանի որ ես նրան ուղեկցեցի մինչև միջանցք, ասաց, որ հույս ունի նորից տեսնել ինձ:

Ես նրան կրկին հանդիպեցի երեք օր հետո, Գորկու հուղարկավորության ժամանակ կամ, ավելի ճիշտ, դրա նախորդ օրը, երբ ժողովուրդը մի քանի ժամ շարունակ անցնում էր հոյակերտ և ծաղիկներով ծածկված դիակառքի առջևով, որի վրա հանգչում էր Գորկու դեռ չիրկիզված դին: Դրա հարևանությամբ մի ավելի փոքր դահլիճում կանգնել էին մի շարք «պատասխանատուներ», այդ թվում և Դիմիտրովը, որին դեռ չէի ճանաչում և նոր էի պատրաստվում ողջունել: Նրա մոտ կանգնած էր Բուխարինը և, հենց ես հեռացա Դիմիտրովից, նա բռնեց թևս և թեքվեց դեպի ինձ.

— Կարո՞ղ եմ մի ժամ հետո գալ Ձեզ մոտ՝ Մետրոպոլ: Ուզում եմ խոսել Ձեզ հետ:

Պիեռ Հերբարը, որն ուղեկցում էր ինձ, լսեց այդ և ասաց ցածրաձայն.

— Գրագ կգամ, որ դա նրան չի հաջողվի:

Եվ իսկապես, Կուցովը, որը տեսել էր, թե Բուխարինն ինչպես էր մոտեցել ինձ, անմիջապես մի կողմ տարավ նրան: Չգիտեմ, թե ինչ կարող էր ասած լինել, բայց Մոսկվայում իմ գտնվելու ընթացքում ես այլևս չտեսա Բուխարինին:

Առանց այդ փոքրիկ զգուշացման, ես կմնայի տարակուսանքի մեջ: Պիտի այն վերագրեի նրա անտարբերությանն ու արհամարհանքին, մտածեի, որ, ի վերջո, երևի Բուխարինն այնքան էլ չէր կամեցել ինձ տեսնել, բայց ոչ երբեք, որ չէր կարողացել:

Լենինգրադից, ուր Պիեռ Հերբարն ու ես գնացել էինք դիմավորելու Գիյուլին, Շիֆրենին, Լաստին ու Դաբին, վերադարձել էինք Մոսկվա մեր

հատուկ վագոնով: Մի քանի օր անց նույն վագոնը մեզ տանում էր Օրջոնիկիձե, հետո, Կովկասով անցնելիս, երեք հարմարավետ մեքենաներ մեզ հասցրին Թիֆլիս: Կրաստանի մայրաքաղաք ժամանեցինք երթուղով նախատեսվածից մի օր ուշ, այդ պատճառով վրացի բանաստեղծները, որոնք սիրալիրությամբ եկել էին մինչև իրենց երկրի լեռնային սահմանը ինձ դիմավորելու, ստիպված էին եղել քսանչորս ժամ սպասել: Առիթից օգտվում եմ՝ ասելու, թե որքան զգացված են նրանց սիրալիր ընդունելությունից, գերազանց քաղաքավարությունից և հույժ բարեհաճ, հյուրընկալ վերաբերմունքից: Եթե ինչ-որ հրաշքով այս գիրքը հասնի նրանց, թող իմանան, որ ես, հակառակ այն ամենին, ինչ ասել են նրանց, խորապես երախտապարտ եմ:

II

Թիֆլիսը, որից սկզբում շատ մեծ հիասթափություն էի ապրել, օրեցօր ավելի էր գրավում մեզ: Այնտեղ մենք մնացինք երկու շաբաթ, իսկ հետո մեկնեցինք Կախեթ՝ զբոսանքի: Այն հիասքանչ և անչափ հետաքրքիր վայր է բոլոր առումներով, բայց այնքան հարուստ տպավորություններով, որ Շիֆրենն ու Գիյուն, որոնք վարժված չէին ճանապարհորդության հոգևորություններին, վերադարձին հայտարարեցին, որ արդեն բավական բան են տեսել ու զգացել և որ ուզում են վերադառնալ Ֆրանսիա: Մենք ափսոսանքով բաժանվեցինք նրանցից, քանի որ նրանց ընկերակցությունը հրաշալի էր, բայց հետո հրճվեցինք, որ ստիպված չեղան տանել աճող շոգի պատճառած առավել մեծ հոգևածությունները:

Սակայն մեր ճանապարհորդության այդ երկրորդ մասը շատ առումներով ամենաուսանելին էր: Մեզ ավելի քիչ պարտավորված էինք զգում, ավելի ազատ էինք պատրանքներից և ուղղակի հաղորդակցության մեջ մտանք ժողովրդի հետ, ու միայն Թիֆլիսից հետո մեր աչքերն իսկապես բացվեցին:

Արդեն քսան տարի է, ասում էին ոմանք, իսկ ոմանք էլ թե՛ հիսուն, որ այդքան բարձր ջերմաստիճան չէր եղել: Բայց դա մեզ բոլորովին չէր ճնշում, և ոչ մի կերպ չէինք կարող կանխատեսել այն հիվանդությունը, որ երեք շաբաթ անց մեզնից պիտի խլեր Դաբին: Ես կամենում եմ վիճարկել, և մեծ վրդովմունքով, նրա հիվանդության վերաբերյալ մի շարք հորինվածքներ: Քիչ անբարյացակամներն ասում էին, թե դա սխալ ախտորոշում էր: Հնարավոր է, որ ԽՍՀՄ-ում դա «քութեշ» են կոչում, և այդ անվան տակ հանդես են գալիս մի շարք ստրեպտոկոկային համանման վարակներ: Դաբին չունեցավ այն սրտխառնոցները, որոնք, ըստ իս, բնորոշ են իսկական քութեշի սկզբնական շրջանին: Փարիզ վերադառնալուց միառժամանակ անց ես մի բժշկական հանդեսում առիթ ունեցա տեսնելու հիվանդությունների վիճակագրական մի աղյուսակ և ապշեցի ԽՍՀՄ-ում «քութեշի» իսկայական չափերից՝ ինչպես այլ երկրների, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի այլ հիվանդությունների համեմատ: Դա ինձ ենթադրել տվեց, որ ըստ երևույթին ԽՍՀՄ-ում այդ տերմինն ավելի լայն ու ընդգրկուն է, քան մեզ մոտ: Բայց դրա հետ միասին (ինչը չի վերաբերում սխալ ախտորոշմանը, որը պատահում է և Փարիզում: Ես դրա ցավալի օրինակների հետ բախվել էի Շառլ, Լուի Ֆիլիպի և Ժակ Ռիվիերի դեպքերում, որոնց սկզբում նշանակել էին հասարակ գրիպի բուժում և միայն շատ ուշ հայտնաբերել որովայնային տիֆ) ես պնդում եմ, որ

Դաբին շրջապատված էր ամենաանխոնջ և մշտական խնամքով Սևաստոպոլի երեք լավագույն բժիշկների և ընկեր Բուլայի կողմից, որն այստեղ ևս ցուցաբերեց իր անձնվիրությունը:

Ես պիտի բողոքեմ մի համոզմունքի դեմ՝ այս անգամ կապված Դաբիի օրագրերի հետ: Դրանք նրան պատկանող մյուս բոլոր թղթերի հետ ես ուղարկեցի նրա ընտանիքին միառժամանակ պահելուց հետո, իհարկե, թեև նրանց մեջ ոչ մի բան չկար, որ կարողանար անհանգստացնել գրաքննադատությանը: Դաբին ծայրահեղ զգուշավոր էր: Նա ինձ բազմիցս ասել էր, որ խոսելիս հույսը դնում է ինձ վրա, հույժ զգուշանալով, որ իրեն չներքաշեն այնպիսի խոսակցությունների մեջ, որոնք կարող էին խանգարել նրա հանգիստն ու աշխատանքը⁵⁸:

Համարյա միայն այդ աշխատանքի մասին էր մտածում նա վերջին օրերին, այն վեպի, որի մասին ինձ շատ էր պատմել և որը նա մտադիր էր վերսկսել ու ամբողջությամբ վերափոխել. հիմա, երբ ավելի լավ էր

⁵⁸ Ժեֆ Լաստն ու Պիեռ Հերբարը վերջերս հերթով ապրում էին նրա սենյակում, որոնց հետ նա առիթ ուներ շատ ավելի հաճախ ու մտերմիկ գրույցներ ունենալ, քան ինձ հետ: Եվ հենց այդ պատճառով էլ նրանք բողոքեցին այն մեղադրանքի դեմ, որ ինձ ներկայացրել էր պարոն Պիեռ Սիգը (այն հետագայում շատ քաղաքավարի կերպով կրկնվել էր պարոն Ֆրիդմանի կողմից), որ իբր ես ապօրինաբար օգտագործել էի Դաբիի անունը՝ նրան ձոնելով իմ գիրքը «Ի հիշատակ այն ամենի, ինչ ես ապրել և մտածել էի նրա կողքին, նրա հետ»: Հատված Պ. Հերբարի մի հոդվածից. «Կկամենայի հայտնել պարոն Ֆրիդմանին, ի պատասխան նրա դիտողությանը՝ «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից»-ը Եժեն Դաբին ձոնելով վերաբերյալ, մի խոսակցության բովանդակությունը, որը տեղի է ունեցել իմ ու նրա միջև Սևաստոպոլում նրա մահից մի քանի օր առաջ: Նա չափազանց մտահոգված էր այն բանով, որ Ժիդը, Ֆրանսիա վերադառնալով, կիրապարակեր այն մտավախությունները, որոնցով ճանապարհորդության ընթացքում հաճախ կիսվել էր նրա հետ: «Նա կկարողանա լսել տալ իր ծայնը, — ասում էր նա, — մարդիկ կհասկանան, որ նա խոսում է որպես ընկեր»: Ինչպիսի կարծիք էլ որ մարդիկ ունենան այդ կարգի ձոների մասին, ոչ ոք չի կարող վիճարկել այն իրավունքը և նույնիսկ պարտականությունը, որ զգացել էր Ժիդը՝ մեր ընկերոջ անունը զուգորդելով ԽՍՀՄ-ի մասին իր մտորումներին»: (1937 թ., հունվարի 29, «Vendredi»): Եվ Ժեֆ Լաստի այս նամակը. «Իմ թանկագին Ֆրիդման, Ապշած եմ Ձեր հոգվածում կարդալով հետևյալ դիտողությունը. «Բայց արդյոք Դաբին, ավելի քան Ժիդը, չէ՞ր քննադատի ու լրացնի իր տպավորությունները (նա մտադիր էր երկարաձգել իր այցելությունը ԽՍՀՄ, խոսում էր այնտեղ վերադառնալու մասին): Ավելի լավ, քան Ժիդը, չէ՞ր ըմբռնի նրանց հոգեբանական արժեքի անկումը: Կկամենա՞ր նա իր տպավորություններին (որոնց անբավարար լինելու մասին նա ինքն է ինձ ասել Սև ծովում մեր հանդիպման ժամանակ) տալ այդ հսկայական քաղաքական ինչո՞ղությունը և դեռ այդպիսի մի պահի: Այդ հարցերը կարող են տրվել և բավական է, որ տրվեն, և ես իրավունք չեմ ունենա լռության մատնել դրանք»: Դա, ըստ իս, այնքան էլ ճիշտ չէ: Արդեն Թիֆլիսում Դաբին սկսել էր բավական անհասկանալիորեն կորցնել իր հետաքրքրությունը ճանապարհորդության նկատմամբ: Ես բազմաթիվ գրույցներ ունեցա նրա հետ, բայց երբեք նա ցանկություն չհայտնեց ավելի երկար մնալ ԽՍՀՄ-ում կամ վերադառնալ այնտեղ: Ընդհակառակը, Կիև այցելելիս նա համառորեն հակառակվում էր ճանապարհորդությունը երկարաձգելու մեր ծրագրին: Ուզում էր անմիջապես վերադառնալ Մոսկվա, իսկ այնտեղից՝ ինքնաթիռով ուղիղ Փարիզ: Բազմիցս ասել էր, որ ցանկանում է հանգիստ աշխատել իսպանական մի գյուղում՝ Գրեկոյի մասին իր գործը վերջացնելու համար: ԽՍՀՄ-ում շատ բան դուր չէր գալիս նրան, և մենք ցավով էինք ընդունում դա, բայց մեզնից յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը տարբեր էր: Դաբին այդ մասին հաճախ էր խոսում Ժիդի հետ, բայց քանի որ ինքը մարտական ոգի չուներ, խոսելիս հույսը դնում էր Ժիդի վրա: Համարձակվում եմ ասել, որ Ժիդի գրած գիրքը հենց այն էր, ինչ Դաբին սպասում և պահանջում էր նրանից: Ժեֆ Լաստ»:

պատկերացնում, թե ինչպիսին կկամենար, որ լիներ, և կարծում եմ, որ նա համարյա ոչինչ չէր պահպանի այն հարյուր էջից, որ արդեն գրել էր իր մեկնելուց առաջ:

— Կվերսկսեմ, հենց որ վերադառնամ,— անընդհատ ասում էր նա: Եվ այդ ներքին պահանջը նրան այնպես էր ճնշում, որ որոշել էր անմիջապես մենակ վերադառնալ, եթե մենք հարկադրված ուշանայինք, ինչպես խոսք էր եղել Օդեսայում, իսկ հետո Կիևում, վերադարձի ճանապարհին:

Դաբին բոլորիս նման վրդովված էր շատ բաներից, չնայած հիացմունքի արժանի բազմաթիվ երևույթներին, այնուամենայնիվ, մեզ նման նա ևս հույս ուներ ԽՍՀՄ-ում գտնել միայն վերջինները: Անձամբ ելնելով ժողովրդի ծոցից և հոգով ու սրտով միևնույն ժամանակ շատ քիչ էր օժտված մարտական ոգով՝ ավելի նման էր Սանչո Պանսային, քան Դոն Կիխոտին: Նա իր իմաստության դասերն առել էր Մոնտեյնից և պնդում էր, որ կյանքն իր համար թանկ է ամեն իդեալից, որ ոչ մի իդեալ չարժի, որին զոհաբերես սեփական կյանքդ: Նա շատ տազնապած էր թվում Իսպանիայի իրադարձություններից, նրա անհանգստությունը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ մտքով իսկ չէր անցնում, թե կարելի էր մի պահ կասկածեի տակ դնել կառավարականների կողմնակիցների հաղթանակը: Նրան բավական չէր միայն ձգտել և հավատալ այդ հաղթանակին, նա մշտական պահանջ ուներ այն հաստատ համարելու: Սակայն նա չէր խրախուսում Ժեֆ Լաստին, երբ սա կամենում էր մեկնել Իսպանիա և մտնել (որ, իհարկե, նա արեց ավելի ուշ) աշխարհագորայինների շարքերը:

Մի երեկո Սևաստոպոլում, այն օրվա նախօրյակին, որ մենք վերջին անգամ պիտի միասին անցկացնեինք. նրան զայրացած տեսանք, նրան, որ սովորաբար այդքան հանդարտ էր:

Ժեֆ Լաստն ընդամենն ասել էր, թե կգերադասեր, որ իր երեխաները մեռնեին, քան ընկնեին ֆաշիստական տիրապետության տակ:

— Դա սոսկալի է, այն, ինչ ասում ես, գոռում էր Դաբին (առաջին անգամ էի լսում, որ նա այդպես բարձրացնել էր ձայնը), բռնկեցով խփելով սեղանին, որի առջև մենք քիչ առաջ նախաճաշել էինք:

— Դա հրեշավոր է, դու իրավունք չունես զոհաբերել ուրիշների կյանքը ինչ-որ գաղափարի համար, նույնիսկ քոնն իրավունք չունես: Կյանքն ամեն ինչից ավելի թանկ է:

Նա ավելի երկար խոսեց՝ հանկարծակի դառնալով արտակարգ պերճախոս: Ի դեպ, Ժեֆը՝ նույնպես, իսկ ես բավարարվում էի նրանց լսելով, հերթով համաձայնելով մեկի կամ մյուսի հետ՝ նայած թե ով էր խոսում, կամ, ավելի ճիշտ, առավել հիանում էի Ժեֆի կրքոտ խոսքով, իսկ ես համաձայնում էի Դաբիի ըմբոստ մտքի հետ: Եվ մանավանդ մտածում էի, թե լավ էր, որ մարդկության մեջ կար և՛ մեկը, և՛ մյուսը, լավ էր, որ մեկը չափավորում էր մյուսին:

Բայց և անմիջապես միջամտեցի, երբ Ժեֆը, պատասխանելով Դաբիին, խոսք բացեց «վախկոտության» մասին, առարկելով, որ այդ բառը տեղին չէր և, որ եթե հաճախ մեծ քաջություն էր պետք կռվի գնալու համար, երբեմն էլ ոչ պակաս քաջություն է պետք նրանից հրաժարվելու համար:

Այս գրելով, հանկարծ հիշում եմ Ժիոնոյին և նրա «Հնազանդության մերժումը»: Դաբին շատ էր սիրում Ժիոնոյին և որոշ կողմերով նման էր նրան: Երկուսն էլ մեծապես ունեին «ապուրի համի» զգացողությունը

(միայն նրանք, ովքեր նույնպես ունեն այդ զգացողությունը, կհասկանան, թե դա ինչ է նշանակում⁵⁹):

Մենք Վրաստանում հաճախ էինք խոսում Ժիոնոյի մասին, մտածելով, թե այդ վայրի ու բարեբեր երկիրը ճիշտ և ճիշտ ստեղծված էր նրան դուր գալու համար. մտածելով նաև, որ նա երբեմն-երբեմն պետք է որ տառապած լիներ, այո՛, այն բոլոր տեղերում, ուր կորչում է «ապուրի համը»:

Հարցն այն չէ, որ Դաբին կորցրել էր ճանապարհորդության նկատմամբ հետաքրքրությունը. նա պարզապես ավելի քիչ էր օգտվում նրա ընձեռած հնարավորություններից, ավելի ու ավելի հաճախ էր քաշվում ինքն իր մեջ, ընթերցելով, գրելով կամ բանաստեղծական փորձեր⁶⁰ անելով: Նա կարդում էր «Մեռած հոգիների»

թարգմանությունը, որ բերել էի ես, ու երբեմն ինձ ցույց էր տալիս մի հատված, որ գրավում էր իրեն: Հատկապես Գոգոլի «Չորս նամակներից» մի քանի տող, որ տրված էր նրա պոեմի երկրորդ մասի սկզբում, և որը ես մեջ եմ բերել «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից» գրքում, ու նաև այն մյուսները, որ ստիպում են մեզ կասկածել, թե արդյոք, ինչպես շատ հաճախ ասում են, իսկապե՞ս ոչինչ կամ համարյա ոչինչ չէր արվել Ժողովրդի համար ցարերի օրոք. համենայնդեպս ոչ այնպիսի բան, որով հնարավոր լիներ պարծենալ:

«Մոտ հարյուր հիսուն տարի է անցել այն օրից, ինչ Պետրոս I կայսրը բաց արեց մեր աչքերը, մեզ հաղորդակցելով եվրոպական արվեստին, և մեզ ընձեռեց գործելու բոլոր միջոցները»:

Այդ ժամանակից ի վեր կառավարությունը չի դադարել գործելուց. այդ են վկայում կանոնադրությունների, հրամանագրերի, կարգադրությունների, ամբողջ հատորները, մի ողջ շարք շինություններ, հրատարակչություններ, ամեն տեսակ դպրոցական, բարեգործական, մարդասիրական հաստատություններ, չհաշված նրանց, որոնց նմանը չեք գտնի օտարերկրյա կառավարությունների հաստատությունների մեջ»:

Եթե սա հերյուրանք է, ապա պարզ երևում է, որ այսօր չի սկսվել:

II — Մի ճանապարհորդական օրագրից

Մշտապես բարեհամբույր Կուցովն ասես անկեղծությունների աղբյուր է դարձել: Ես լավ գիտեմ, որ նա չի ասի այն, ինչ հարմար չի գտնում ինձ ասել, բայց նա ուզում է անել այնպես, որ ես ինձ շոյված զգամ նրա վստահությունից: Մի տոնով, որն ասես նշանակում է՝ «ձեզնից թաքցնելու ոչինչ չունեմ», նա սկսում է.

— Չեք կարող պատկերացնել, թե որքան տարօրինակորեն ամեն քայլափոխի նոր խնդիրներ են ծագում մեր առջև. և մենք պետք է յուրաքանչյուրի համար նոր լուծումներ գտնենք: Պատկերացրեք, որ

⁵⁹ Նրանք ստում են, նրանք բոլորը ստում են,— ասում էր մեզ X-ը Թիֆլիսում խորհրդային ղեկավարների մասին. նրան լսել կարող էինք միայն ես ու Հերբարը, — նրանք իրականության հետ կորցրել են ամեն կապ: Նրանք բոլորը տեսաբաններ են՝ ամբողջովին կորած վերացարկումների մեջ,— նրա ծայրը դողում էր հուզմունքից: Եվ վերջապես այն նախադասությունը, որին ես սկզբում ոչ մի ուշադրություն չէի դարձրել, որն ինձ ավելի ուշ հիշեցրեց Հերբարը, քանզի հրաշալի էր համարում այն և հաճախ էր մեջ բերում, «նրանք կորցրել են ապուրի համի զգացողությունը»:

⁶⁰ «Առանձնության և լռության ինչպիսի ցանկություն եմ զգում իմ մեջ»,— գրում էր նա անձնական օրագրում, մահից մի քանի օր առաջ:

հիմա լավագույն բանվորները՝ ստախանովականները, զանգվածաբար թողնում են գործարանները:

— Ինչո՞վ եք բացատրում:

— Օ՛հ, դա շատ պարզ է: Նրանք այնքան բարձր աշխատավարձ են ստանում, որ ցանկության դեպքում իսկ չեն կարողանա այդքան ծախսել, քանզի շուկայում դեռ գնելու շատ քիչ բան կա: Եվ դա էլ իր հերթին մտահոգության շատ լուրջ առարկա է մեզ համար: Դրա շնորհիվ նրանք գումարներ են հավաքում, և երբ արդեն մի քանի հազար ռուբլու խնայողություն են ունենում, խմբով մեկնում են երջանիկ կյանք անցկացնելու մեր Ռիվիերայում: Իսկ մենք չենք կարող նրանց ետ պահել: Քանի որ նրանք լավագույն բանվորներն են, գիտեն, որ իրենց միշտ էլ ետ կվերցնեն: Մեկ-երկու ամիս հետո նրանք ետ են վերադառնում... Դե, երբ սպառվում են միջոցները: Եվ մենք ստիպված ենք լինում նրանց կրկին ընդունել աշխատանքի: Մենք չենք կարող առանց նրանց:

— Դե երևի ձեզ մեծ գլխացավանք է պատճառում: Իսկ նրանք շա՞տ են:

— Հազարներ: Իմացեք նաև, որ յուրաքանչյուր բանվոր վճարովի արձակուրդի իրավունք ունի: Այդ արձակուրդը նրանց տրվում է հարմար ժամանակ և, բնականաբար, ոչ բոլորին միասին, որպեսզի գործարանների աշխատանքը դրանից չտուժի: Բայց այստեղ ամեն ինչ այլ է: Այստեղ նրանք են վճարում և, բնականաբար, արձակուրդ էլ վերցնում են ըստ իրենց հայեցողության, երբ կամենում են, և բոլորը միանգամից:

Նա մեղմ ծիծաղում է: Ես զսպում եմ ինձ, որ բարձր չարտասանեմ, բայց չեմ կարող չմտածել. եթե այդ խնդիրն իսկապես լուրջ լիներ, նա այդպես չէր խոսի դրա մասին: Բայց շուտով պարզվում է, որ դրանով ուզում է արժեքավորել Ստալինի մի ճարպիկ քայլը: Չէ՞ որ նա է վճել կրկին վերականգնել նորաձևության հարցը, կրկին գործածության մեջ մտցնել կանացի արդուզարդի առարկաները, հագուստները, զարդերը⁶¹:

— Դե՛, ընկերներ, խնամե՛ք ձեր տիկնանց, զարդարեք նրանց, ծախսեք նրանց համար:

Այս վերջին ժամանակներս մեծ թվով նոր խանութներ են բացվում, և ԽՍՀՄ-ում ինձ քիչ զարմանք չպատճառեց մանիկյուրի առատությունն ու բոլոր կողմերից (հիմնականում, հասկանալի է, հիասքանչ) հանդիպող կարմիր եղունգներով կանայք:

— Ամսական ինչքա՞ն են ստանում,— հարցնում է ընկեր Հ-ն X հյուրանոցի «Գեղեցկության սրահ» գրասենյակի հսկիչին:

— Հարյուր հիսուն ռուբլի:

— Բնակարան տալի՞ս են:

— Ո՛չ, ոչ էլ սնունդ: Սենյակի համար առնվազն քսան ռուբլի է պետք:

— Նշանակում է՝ ձեզ մնում է հարյուր երեսուն ռուբլուց ավելի՞: Իսկ սնունդը:

⁶¹ 1936 թ. դեկտեմբերի 31-ի համարում «Պրավդան» հրատարակում է կոլտնեսականների նամակները հագուստի հարցերի վերաբերյալ: Այնտեղ ասվում է. «Մենք ևս կարող ենք շքեղ հագնվել, քանզի ճաշակ ունենք և հետևում ենք նորաձևությանը: Ես անձամբ չեմ սիրում զանգակածև կիսաշրջագգեստները և սավառնակ-վերնաշապիկները: Բայց մենք դրանք կրում ենք, քանի որ նոր նմուշներ չկան: Մենք փող ունենք»:

- Օ՛հ, երկու հարյուր ռուբլուց քիչ հնարավոր չէ ծախսել դրա համար:
- Բայց այդ դեպքում ի՞նչ եք անում:
- Տխուր ժպտալով.
- Է՛հ, տիկին... մի կերպ հարմարվում ենք:

Ժեֆը Սևաստոպոլում ընկերացավ մի ուսանողի հետ, որի մեջ ոչ մի արտակարգ բան չկար, բայց որը նրան հետաքրքրում էր հենց այն պատճառով, որ նման էր շատ ուրիշների: Ժեֆը տեղեկացավ նրա ով լինելու մասին և պատմեց մեզ:

X-ը վարչակարգի ջերմ պաշտպաններից է, նա լի է հույսերով ու վստահությամբ: Որպես առաջին կուրսի ուսանող ամսական վաթսուն ռուբլի թոշակ է ստանում: Նա ուրիշ է՝ մտածելով, որ մյուս տարի կստանա յոթանասուն ռուբլի, իսկ երրորդ կուրսում՝ ութսուն ռուբլի: Կարող էր ապրել ուսանողական հանրակացարանում, որտեղ հնարավոր է մեկ-երկու ռուբլով ճաշել: Բայց չի կամենում թողնել մորը՝ ոչ մի որակավորում չունեցող մի խոհարարուհու, որը ստանում է ամսական ինստուն ռուբլի: Նրանք երկուսով ապրում են մի սենյակում, որի համար վճարում են ամսական տասը ռուբլի և ուտում են բացառապես սև հաց, այն էլ ոչ կուշտ (օրական չորս հարյուր գրամ): Բայց դա «լրիվ սնունդ» է, ասում է նա. ոչ մի տրտուկ: Նա դեռ հաճույքով ընկերուհուն էլ կբերեր այդ սենյակը, որտեղ արդեն երկուսով են: Մայրն է հրավիրում այդ աղջկան և կուզենար, որ որդին ամուսնանար նրա հետ: Բայց արհեստական վիժեցման դեմ ընդունված նոր օրենքը վախեցնում է նրան:

— Մտածեք ինքներդ, մեզ համար արդեն իսկ շատ դժվար է ապրել, իսկ եթե դեռ հարկ լինի պահել երեխայի... ա՛հ, գիտեմ, թե ինչ պիտի ասեք: Բայց պահպանակներ հնարավոր չէ գտնել, կամ էլ նրանք այնքան անորակ են, որ չես կարող վստահել: Իսկ զգուշությունների մասին մեր փոքրիկ սենյակում ավելորդ է խոսելը:

Հետո կրկին հաղթահարում է լավատեսությունը, և նա ուրախ եզրակացնում է, որ իր այդչափ վատ սնունդով ավելի լավ է ձեռնպահ մնալ:

Եթե հավատանք տեղացի մի բժշկի հավաստիացմանը, օնանիզմը ամենից շատ տարածված է ԽՍՀՄ-ում:

Ուսումնասիրվում են նոր կառույցներ: Ճարտարապետ X-ն առաջարկում է բնակարանների նախագծեր:

— Այս ի՞նչ տարածությունն է:

— Սպասուհու սենյակը:

— Սպասուհու՞, բայց ասում էիք, թե ԽՍՀՄ-ում այլևս սպասուհիներ չկան:

Եվ քանի որ տեսականորեն ոչ մի սպասուհի էլ չկա, ապա դա հիանալի պատճառ է, որպեսզի նրան քնեցնեն միջանցքում, խոհանոցում կամ որևէ այլ տեղ:

Ինչպիսի խոստովանություն կլիներ նրա համար սենյակ նախագծելը: Եթե, այնուհանդերձ, ԽՍՀՄ-ում դեռ ծառաներ կան, ապա ավելի վատ նրանց համար:

Մոսկվայում այն սպասուհիները, ովքեր իրենց ծառայություններն են առաջարկում ամսական հիսուն ռուբլով, համարյա բոլորն էլ աղքատ աղջիկներ են, որ գյուղից եկել են քաղաք՝ գործարանում կամ մի որևէ այլ տեղ աշխատանք գտնելու հույսով: Մինչ այդ նրանք տեղավորվում են այդպես, սպասելով, որը հերթ կանգնելու ձև է: Իմ ընկեր X-ի հարևանի սպասուհին հղի է: Հարևանները նրան ընդունել են խղճահարությունից: Այդ կինը քնում է մի այնպիսի անկյունում, ուր ոտքերը տարածելու տեղ չունի: Ինչ վերաբերում է սննդին... Նա եկել էր գանգատվելու իմ ընկերների մոտ.
— Գոնե տիկինը չգցի կերակրի մնացորդները:
Նա դրանք վերցնում է աղբարկղից:

Աստված վկա, ես բոլորովին չեմ հավակնում պնդել, որ այդ պաշտոնական դատողությունները, ձևավորված կարծիքի կաղապարները վերաբերում են յուրաքանչյուրին: Որոշ անուններ, մասնավորապես Եսենինին, արտասանվում են միայն ցածրաձայն, բայց արտասվում են, ավելի ճիշտ կլինի ասել, դեռ արտասանվում են, բայց ցածրաձայն: Ես շատ վատ գիտեմ Եսենինի պոեզիան, բայց մի փոքրիկ դեպք, որ հիմա կպատմեմ, իմ մեջ նրան կարդալու մեծ ցանկություն առաջացրեց: Եսենինն ինքնասպան է եղել, ինչպես Մայակովսկին: Ասում են, թե դա սենտիմենտալ պատմություն է. հնարավոր է: Բայց մենք ազատ ենք ենթադրելու, որ այդ ինքնասպանությունն ունեցել է որևէ այլ, առավել խոր պատճառ: Այսպես, մի երեկո Սոչիում, մի շքեղ ճաշկերույթից հետո, անկեղծություններն սկսել էին նորից աղբյուրի նման հոսել: Գինիներն ու օղին օգնում էին դրան: Հատկապես X-ը խմել էր հարբեցողի նման ու սկսել էր քնարական գեղումներ անել: Մեր ուղեկցողը փոքր ինչ անհանգստություն էր ցուցաբերում: X-ը կարող էր ավելորդ բաներ խոսել... Հենց նոր հայտարարել էր, թե Եսենինից բանաստեղծություն պիտի արտասաներ մեզ համար: Ուղեկցողն անմիջապես մտավ խոսակցության մեջ.

— Դուք լրիվ հարբած եք: Չեք էլ հասկանում, թե ինչ եք ասում, լռե՛ք... Այդժամ X-ը գիտակից և զուսպ, չնայած իր հարբած վիճակին, առժամանակ լռեց. հետո օգտվելով դրանից՝ խնդրեց ուղեկցողին շնորհ անել ու գնալ՝ իր համար մի տուփ ծխախոտ բերելու: Եվ հենց ուղեկցողը հեռացավ, X-ը սկսեց արտասանել մի բանաստեղծություն, որը բերանից բերան էր անցնում այն պահից, ինչ մերժել էին այն հրատարակել: Այդ բանաստեղծությունը Եսենինը գրել էր ի պատասխան մի սրբապիղծ հոդվածի:

«Երբ դու ծառանում ես տերտերների դեմ,— ըստ էության ասում էր Եսենինը՝ դիմելով հոդվածի հեղինակին,— մենք խրախուսում ենք քեզ: Քեզ հետ ենք, երբ ծաղրում ես երկինքն ու դժոխքը, Սուրբ Կույսին ու Տեր Աստծուն: Բայց երբ խոսում ես Քրիստոսի մասին, զգույշ եղիր: Մի՛ մոռանա, որ նա, ով իր կյանքը տվեց հանուն մարդկության, երկրի մեծերի հետ չէր, այլ շնորհագուրկների ու աղքատների հետ և Աստծո որդի կոչվելով, իր մեծագույն փառքը գտնում էր, թույլ տալով, որ իրեն անվանեն Մարդու որդի:

Միայն գիտվությունից չէր, որ դողում էր նրա ձայնը, երբ նա արտասանում էր այս բանաստեղծությունը, և երբ վերջացրեց, աչքերը

լցվեցին արցունքներով: Մենք ողջ երեկոյի ընթացքում մի քանի փուլ էինք փոխանակել... Բայց ոչ. այսպես ասելով՝ ես անարդար եմ X-ի և Նաև մեր նկատմամբ: X-ը մեզ աստիճանաբար ոգեշնչել էր, մենք զմայլվել էինք՝ լսելով Չինաստանում նրա անգուգական արկածների, գերության ու փախուստների պատմությունը: Չի կարելի ասել, թե Նա գեղեցիկ էր, բայց դիմագծերում կար մի վայրի ոգի, նրա միաժամանակ խռպոտ ու ջերմ ծայնը, երբ արտասանում էր մեզ այդ բանաստեղծությունը, մի արտակարգ քաղցրություն էր ստացել, որը բոլորովին անհամատեղելի էր նրա քիչ առաջվա խոսքերի ցինիզմի ու կոպտության հետ: Նրա մեջ ասես կային քնքշանքի թաքուն կտորներ, մի ողջ չբացահայտված գոտի, որն ինձ հանկարծ թվաց ամենախսկականը, իսկ մնացած ամեն ինչ, ցինիզմն ու կոպտությունն իմ աչքին դարձան նրա հոգու ողջ լավագույնի մակերեսային պաշտպանական ծածկույթ: Այդ անճիշտ տեսիլքը տևեց միայն մի պահ: Ուղեկցողը վերադարձավ, և խոսակցությունը կրկին մտավ Նախկին աղմկոտ ու անիմաստ հունի մեջ⁶²:

Մի անհարմար վագոնում երեք ժամ դեմառդեմ գտնվելուց հետո է միայն այդ երիտասարդ ռուսը վճռում խոսել իմ բարեկամուհի ընկեր Հ-ի հետ, որի ասելով՝ այդ երիտասարդը ճանապարհորդության հենց սկզբից գրավել էր նրա ուշադրությունն ու համակրանքը:

«Նա երեսուն տարեկանից ավելի չէր լինի, բայց արդեն իսկ կյանքից խորապես հոգնած էր թվում: Ինչ հաճոյախոսություն ասես, որ չէի արել, որպեսզի իմ հարցերին միայն խուսափողական պատասխաններ չտար: Հատկապես ջանացել էի ասել, որ ընդամենը օտարերկրացի եմ, և որ Նա ինձնից վախենալու ոչինչ չունի, որ ես ոչ ոքի չեմ պատմելու իր ասածները... Կինն ուղեկցում էր նրան երեքամյա որդու հետ: Ես իմացա, որ Նա երկու ուրիշ երեխա էր թողել X-ում խնայողություն անելու համար, հաստատ չիմանալով, թե ինչ էր գտնելու Մոսկվայում: Այդ կինը պիտի որ գեղեցիկ լիներ, բայց ասես նոր էր առողջացել ինչ-որ հիվանդությունից: Ի զարմանս ինձ, մի քանի անգամ տեսա, թե ինչպես էր Նա կուրծք տալիս այդ երեխային, որին վաղուց պետք էր արդեն կտրել դրանից, կուրծքը կախվել էր դատարի տիկի նման, և չգիտեմ, թե երեխան ինչ էր ծծում նրանից, բայց ողջ ճանապարհի ընթացքում Նա ուրիշ կերակուր չընդունեց: Նրա ծնողներն ավելի քաղցած էին երևում, քան ինքը: Երբ տղամարդն, ի վերջո, սկսեց խոսել, երիտասարդ կինն անասելի անհանգստության նշաններ ցույց տվեց: Նա նայեց չորս կողմը՝ տեսնելու, թե արդյոք որևէ հարևան կարո՞ղ էր լսել իրենց: Բայց մեր խցում միայն մի ծեր, քնած հարբեցող կար ու մի հիմար գեղջկուհի: Եվ ասես ներողություն խնդրելով, ասաց.

— Նա միշտ չափազանց ավելորդ բաներ է խոսում, դրա պատճառով ենք մենք միշտ տուժում:

⁶² Ռուսերեն կարդացող իմ ընկերներից մի քանիսին խնդրեցի ինձ համար գտնել Եսենինի այդ բանաստեղծությունը, որն, անկասկած, շատ վատ եմ ներկայացնում. նրանք չկարողացան գտնել. ես ենթադրեցի, որ երևի վերջին պաշտոնական հրատարակություններում այն տեղ չի գտել: Դա կարելի էր ճշտել: Բացի այդ, ինձ ասում են, որ Եսենինին վերագրվող մեծ թվով ապոկրիֆային կասկածելի գրվածքներ են շրջում:

Իսկ նա ինձ պատմում էր իրենց կյանքը. ամեն ինչ շատ լավ էր եղել մինչև Կիրովի սպանությունը: Հետո չգիտեր, թե ինչ մատնության պատճառով նրան սկսել էին կասկածել: Քանի որ շատ լավ բանվոր էր, ու նրան կշտամբելու ոչինչ չուներին, անմիջապես չէին հեռացրել գործարանից, որտեղ աշխատում էր: Բայց նրա բոլոր ընկերներն ու բարեկամները մեկամեկ երես էին թեքել: Յուրաքանչյուրը վախենում էր, նրա հետ խոսելով, վարկաբեկել իրեն: Ի վերջո, գործարանի տնօրենը կանչել էր և առանց ուղղակի աշխատանքից ազատելու, որի համար ոչ մի հիմք չուներ, խորհուրդ էր տվել՝ գնալ այլ տեղ աշխատանք որոնելու: Այդ օրվանից նա թափառել էր մի գործարանից մյուսը, մի քաղաքից մյուսը՝ ավելի ու ավելի կասկածելի դառնալով, հետապնդվելով, ամենուր հանդիպելով միայն անվստահության, մերժվելով, վանվելով, չունենալով ոչ մի ապավեն, ոչ մի տեղից օգնություն չսպասելով, երեխաների համար ևս ոչինչ չստանալով՝ դատապարտված սոսկալի թշվառության:

— Ահա արդեն մի տարուց ավելի է, ինչ դա շարունակվում է, — ասում է կինը, — մենք այլևս չենք կարող դիմանալ: Մի տարուց ավելի մեզ ոչ մի տեղ տասնհինգ օրից ավելի չեն հանդուրժում:

— Եթե գոնե միայն հասկանայի, — ասաց ամուսինը, — թե ինչում են ինձ մեղադրում: Ինչ-որ մեկն, անշուշտ, խոսել է իմ դեմ, Չգիտեմ՝ ով: Չգիտեմ՝ ինչ է ասել: Գիտեմ միայն, որ ինձ ոչ մի բանում չեն կարող հանդիմանել:

Հետո բացատրեց, որ վճռել էր գնալ Մոսկվա և տեղեկանալ, արդարանալ, եթե հնարավոր լիներ, կամ վերջնականապես կորչել՝ բողոքելով անհիմն կասկածանքի դեմ:

Կան ութսուն կոպեկանոց կամ նույնիսկ վաթսուն կոպեկանոց ծխախոտի տուփեր: Դրանք կոչվում են «պրոլետարական». գարշելի բաներ են: «Պապիրոսները», որ մենք ծխում ենք, միակ բանը, որին ծանոթ են օտարերկրացիները (դրանցից մի քանիսը կոչվում են «Ինտուրիստ»), արժեն հինգ-վեց ռուբլի, ամեն տուփում քսան գլանակ:

Կան նաև ավելի թանկերը:

— Ինչքանով:

— Հինգ ռուբլով:

Բանվորը, որ հիանալի տրամադրության մեջ էր, ծիծաղում է՝ ասելով.

— Մի օրվա աշխատավարձ:

Տիկին X-ը մի պտույտ է գործում Մոսկվայի արվարձաններում «պատասխանատուներից» մեկի հետ (այնտեղ այդպես են կոչում ղեկավար իշխանություններին): Վերջինս ցուցադրաբար և շատ մտերմաբար է վարվում բոլոր բանվորների հետ. «Ես ուզում եմ, որ նրանք ինձ հետ հավասար զգան: Նրանց հետ ես խոսում եմ ինչպես ընկերոջ, եղբոր հետ, և նրանք երբեք չեն վախենում ինձ հետ խոսել»:

Հանդիպում ենք մի հողագործի, և ի ապացույց այն բանի, ինչ նա ասել էր քիչ առաջ, պատասխանատուն սկսում է.

— Դե ինչ, բարեկամս, ինչպե՞ս եք, գո՞հ եք:

Իսկ մյուսը՝ թե.

Թույլ կտայի՞ք, ընկեր, մի հարց տալ ձեզ:

— Դե իհարկե, բարեկամս, ես հենց նրա համար եմ, որ պատասխանեմ ձեր հարցերին:

— Դուք քաջ տեղյակ եք ամեն ինչին և, անկասկած, կարող եք ինձ տեղեկություն տալ, ե՞րբ կլինի այնպես, որ մենք աշխատենք մեր ուժերին համապատասխան և կուշտ փորով հաց ուտենք:

— Եվ ի՞նչ ասաց պատասխանատուն, — իմ հերթին հարցնում եմ տիկին X-ին:

— Խեղճի գլխին գաղափարախոսական քարոզ կարդաց:

Մեքենայով գնում ենք դեպի Բաթում: Ընկերներս հիանում են ճանապարհի երկու կողմերին նոր տնկված ծառերով, որոնք մի քանի տարի հետո ստվեր կնետեն: Չկամեցա նրանց նկատել տալ, որ այդ բոլոր ծառերի մեջ չկար մեկը, որը մեռած չլիներ, ուզում եմ ասել, որ նրանք տնկվել էին ոչ ժամանակին, մի եղանակի, որը նրանց աճին չէր կարող նպաստել, և ենթադրում եմ ի պատասխան վերևից եկած մի հրամանի, որը շատ կարևոր էր կատարել առանց քննադատությունների: Թող բնությունն ինքը հարմարվի, լինեն դրանք ծառեր, թե մարդիկ:

Այստեղ (Սուխումում) մեծ թվով կապիկներ են բազմացնում «Վորոնով» պատվաստների և այլ տարբեր փորձարկումների համար: Ես ուզում էի իմանալ այդ կենդանիների ծագումը, բայց տեղեկությունն այստեղ նույնքան բազմազան ու հակասական է, որքան գաղութներում: Մարդկանց մեծ մասին դուր են գալիս անորոշությունն ու երկարաբանությունները, հատկապես այն հմայիչ ընկերուհուն, որը մեր թարգմանչուհին ու ուղեկցողն է: Ի դեպ, նրան ոչինչ չի շփոթեցնում, նա պատասխան է գտնում ամեն ինչին և որքան ավելի անտեղյակ է, այնքան ավելի վստահ է խոսում: Բայց նա անտեղյակ է՝ առանց իմանալու: Եվ նրա շնորհիվ ես շատ լավ յուրացնում եմ մի բան. որ չգիտակցված անգիտությունը ծնում է մեծ հաստատումներ: Այդ մարդկանց միտքը պաստառվում է կեղծ թղթերով, նամակներով...

— Կարելի՞ է իմանալ, թե ո՞ր երկրից են բերել այս կապիկներին:

— Բնականաբար, դա շատ հեշտ է (նա իր հերթին հարցաքննում է մեզ ուղեկցող մի անձնավորության):

— Այս կապիկների մեծ մասը ծնվել են հենց այստեղ: Այո՛, նրանք համարյա բոլորն էլ այստեղ են ծնվել:

— Բայց մեզ ասում էին, որ ձեր երկրում կապիկներ չկան: Ուրմեն դուք սկզբում ինչ-որ տեղից բերել եք նրանց:

— Բնականաբար:

— Ուրմեն, որտեղի՞ց եք բերել:

Եվ առանց այլևայլ մտորումների, շտապ ու վստահորեն պատասխանում է.

— Համարյա ամեն տեղից:

Մեր հմայիչ ուղեկցողուհին կատարելապես սիրալիր ու անձնվեր է:

Բայց մի բան շատ հոգևեցուցիչ է: Նրա տված տեղեկությունների ճշգրտությունը պարզվում է միայն սխալների մեջ:

Վերադառնալով Փարիզ

— Ո՞ր գրողի ծոցում եք տեսել, որ այդ մեծ ղեկավարներն այդ աստիճան արտոնյալ լինեն, — ասում է ինձ անզուգական Ս-ն, որն այնտեղից վերադարձել է ամբողջովին շլացած:

Ես շատ եմ այցելել Կ-ին, այնքան պարզ ու սիրալիր է, նա ինձ տարավ իր բնակարանը, որտեղ ես չգտա ոչ շքեղություն, ոչ ցոփություն: Նա ինձ ներկայացրեց իր կնոջը, որը նույնքան հմայիչ ու հասարակ է, որքան ինքը:

— Ո՞ր մեկը:

— Ինչպես թե որ մեկը, նրա կինը, դե...

— Ա՛հ, այո, օրինականը... Դուք չգիտեք, որ նա երեքն ունի և երկու այլ բնակարան, չհաշված ամառանոցները: Եվ երեք մեքենա, որոնցից դուք միայն ամենահամեստն եք տեսել, այն, որ ծառայում է նրա օրինական ընտանիքին...

— Դա անհնար է...

— Դա ոչ միայն հնարավոր է, այլև այդպես է:

— Բայց ի՞նչպե՞ս է հանդուրժում կուսակցությունը, ինչպես է Ստալինը...

— Դե, այդքան միամիտ մի եղբ: Ումից որ վախենում է Ստալինը, մաքուր մարդիկ են՝ աղքատները:

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դոկտոր Ա. Դընիե

Պենի աշտարակ (Իզեր)

4 դեկտեմբերի, 1936թ.

Պարոն

Ես Մոսկայում էի Գորկու հուղարկավորության օրը, լսեցի ձեր ելույթը, և այն ինձ վիշտ պատճառեց, քանզի, իմանալով ձեր անկեղծությունը, վախենում էի, որ ձեր ողջ ճանապարհորդությունը մի երկարածիգ խաբկանք դառնար: Բայց ես ընթերցեցի ձեր «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից»

գործը և ազատ շունչ քաշեցի: Ես գնացել էի Ռուսաստան՝ այնտեղ աշխատելու մի շարք կենսաբանական-ֆիզիկական հարցերի վրա:

Ազատ էի ապրում, գործընկերներին հետ՝ հեռու ամեն տեսակի

պաշտոնականություններից ու թարգմանիչներից, մեր

հարաբերություններն անկեղծ էին, և ես տանջվում էի՝ ճանաչելով

նրանց եությունը: Դուք շատ ճիշտ եք նկատել, ոչ

հարմարվողականությունը բացառված է կյանքում, իմ բոլոր

գործընկերները, որոնք փքված ու ցուցամոլ էին, իրենց ներսում

բանտարկում էին գրելու ու մտածելու ամենայն հնարավոր դրսևորում.

պարտադիր նորմերին պետք էր մշտապես հետևել՝ նույնիսկ

շարժումների մեջ: Եվ այդպիսով իմ ազատական ընկերները, որոնցից

ոմանք գործնական աշխատողներ էին, ոմանք հայտնի պրոֆեսորներ,

հարկադրաբար ձեռք էին բերել երկու անհատականություն.

արտաքինը, որը տեսանելի է, որը խոսում ու ներկայանում է դրսի

աշխարհին, և մյուսը, որը նրանք թաքցնում են իրենց մեջ և որը

բացահայտում են միայն երկարատեղ մտերմությունից հետո:

Հարգանքներին հավաստիքը:

Ա. Դընիե

Հատված 1936-ի հոկտեմբերին բժշկական ֆակուլտետում ներկայացված մի հաղորդագրությունից

Ո՞վ կարող է բժիշկ լինել ԽՍՀՄ-ում: Բանվորները, եթե աշխատանքից հետո դասեր լսեն ինստիտուտում, կամ էլ ամսական 110 ռ. ստացող ուսանողները:

Նրանք տաս-տասնհինգ հոգով բնակվում են ընդհանուր սենյակներում:

Նրանց վարձատրությունը ավելացնում են կամ կրճատում են ըստ քննության արդյունքների: Ֆակուլտետն ավարտելուց հետո նրանց ուղարկում են գյուղերը՝ փոխարինելու բժշկի օգնականին կամ բուժքրոջը: Ներկայում շուրջ հարյուր հազար բժիշկ կա, բայց պարզվում է, որ անհրաժեշտ է չորս հարյուր հազար:

Դեռ երկու տարի առաջ բժիշկներին վճարում էին ամսական հարյուր տասը ռուբլի. այնքան անբավարար մի գումար, որ որոշ բժիշկներ ստիպված անցնում էին շատ ավելի լավ վճարվող բանվոր-տեխնիկի մասնագիտությանը: Երիտասարդ ուժերի հավաքագրումը շատ դժվար էր, կանայք թվով գերակշռում էին: Այդ ժամանակ միայն նկատեցին, որ թեև բժիշկը ոչինչ չէր արտադրում պլանի ընթացքում, բայց նա անհրաժեշտ էր պետությանը: Նրա աշխատավարձը բարձրացվեց մինչև չորս հարյուր ռուբլու: Հետո բարձրացրին ուսման մակարդակը, որը մինչ այդ կարող էր տալ միայն բժշկի օգնականի որակավորում:

... Ֆակուլտետի 1930, 31, 32, 33 թվականների բոլոր շրջանավարտներն անբավարար գիտելիքներ ունեն. նրանք ստիպված են վեց ամսով վերադառնալ ֆակուլտետ՝ կատարելագործվելու:

... Աշխատաժամի այդ չափը կարող էր նպաստավոր լինել. բայց այն, ինչ ասացի, ընդամենը տեսություն է, քանզի հազվագյուտ են նրանք, ովքեր աշխատում են վեց ժամ: Քանի որ սովորաբար աշխատավարձը չորս հարյուր ռուբլուց ավելի չէ, որն անբավարար է ապրելու համար, բժիշկը երկու-երեք ֆունկցիա է կատարում 800-1200 ռուբլի ունենալու համար, քանզի պետք է հաշվի առնել նաև ռուբլու գնողունակությունը. մի շատ հասարակ զգեստն արժի 800 ռ., լավ կոշիկները՝ 200-300 ռ., 1 կգ հացը՝ 1.90 ռ., 1 մետր մահուղը՝ 100 ռ., բացի այդ, մինչև 1936 թ. մեկ ամսվա աշխատավարձը պարտադիր վճարվում էր պետությանը՝ փոխառության դիմաց: Միայն այն սենյակը, որտեղ ապրում է բժիշկն իր ընտանիքով, որը միաժամանակ և՛ ճաշասենյակ է՝ և՛ ննջասենյակ, և՛ գրադարան, և՛ խոհանոց և այլն, արժի ամսական 50 ռ.: Եվ դեռ երջանիկ է նա, եթե երեխաներ չունի:

Իմ գործընկերների նյութական պայմանները շատ ծանր են, բայց ամենաանտանելին բարոյական պարտադրողականությունն է: Նա պիտի հաշվի նստի իր դռնապանի հետ, որը ԶՊԽ-ի անդամ է: Նա չի կարող իր ողջ մտադրությունը հայտնել հիվանդանոցի իր գործընկերոջը և պատերազմի ժամանակ մեզ մոտ տարածված «Լոն՝ք, զգուշացե՛ք, թշնամու ականջները լսում են ձեզ» ասույթը շատ արդիական է այնտեղ:

... Իմ գործընկերներից մեկը՝ Գիտությունների ակադեմիայի անդամ, երկու տարի անցկացրել է բանտում. օտարերկրացիներին ասում էին, թե նա հիվանդ է: Մեկ ուրիշի լաբորատորիաներն ու ամբիոնը փակվում են կոմունիստական կարծիքի տեսություններին չհամապատասխանող մի գիտական կարծիքի արտահայտման

համար: Նրան հարկադրել են գրել հրաժարական բաց նամակ, ինչպես Գալիլեյին՝ աքսորից խուսափելու համար: Ինչո՞ւ այդպես էլ չկարողացա տեսնել ազատական մի ընկերոջ, որին ուզում էի տեսնել, թեև նա ներկա էր: Իմ հեռագիրը նրան հասել է այցելությունիցս մեկ ամիս հետո. երբ ես փորձեցի նրան գտնել, ինձ ասացին, որ նա բացակայում է. մինչդեռ նա այնտեղ էր:

Փարիզ, 29 նոյեմբերի 1936 թ.
Պարոն

Երբ ձեզ տեսա Սոչիում, վախեցա, որ դուք ևս խաբված լինեք և փառաբանեք նոր վարչակարգը պաշտպանի ու կողմնակցի ոգով (առաջընթացի ամենասարսափելի թշնամին): Բայց ձեր գրքի ընթերցումն ինձ մեծ հաճույք պատճառեց:
Լավ իմանալով ռուսերեն, սեփական աչքերով տեսնելով, սեփական ականջներով լսելով այն, ինչ դուք եք տեսել ու լսել՝ ես լիովին համաձայն եմ ձեզ հետ և երախտապարտ եմ, որ համարձակվել եք այդ ասել:
Ի նշան շատ համեստ շնորհակալության, թույլ տվեք ձեզ ուղարկել իմ մի քանի գրառումները, որ ես արել եմ այնտեղ:
Տա՛ Վստված, որ մեր Ֆրանսիան կարողանա խելամիտ հավասարակշռությամբ հարթել իր նոր ճանապարհը:
Երեք տարի ընդմիջումից հետո երրորդ անգամ վերադառնում եմ Ռուսաստան: Հասարակության տականքներով և նրանց դաժանությամբ հեղեղված այդ վարչակարգում սկզբնական շրջանում ոտնահարված էին արվեստը, մշակույթը, զգացմունքները:
Դա բարբարոսական արշավանքների ժամանակակից տարբերակն է: Հեղափոխությունից քսան տարի է անցել, բայց դեռ գոյատևում են երկրորդ և երրորդ կարգի վագոնները: Մի մեծ ռուսական նավի վրա, որը վերջերս է կառուցվել, ուղևորների 75 տոկոսը ճանապարհորդում է երրորդ կարգով, 20 տոկոսը՝ երկրորդով, 5 տոկոսը՝ առաջինով: Նույնը կարելի է ասել և սննդի, հագուստի ու հյուրանոցների մասին: Ովքեր կարող են վճարել դրանց համար, օգտվում են լավագույն տեղերից: Բանվորն աշխատում է 40 ժամ 5 օրվա ընթացքում: Տարվա մեջ նա ընդամենը 5 ազատ օր ունի և պաշտոնապես 400 ժամ ավելի է աշխատում, քան Ֆրանսիայի բանվորը, որի լրացուցիչ աշխատանքը կազմում է 40 ժամ: Բայց աշխատավարձն այնքան ցածր է, որ նա շատ հաճախ մեկի փոխարեն աշխատում է 1,5 կամ 2 օր, այսինքն՝ 12-16 ժամ երկու տարբեր տեղերում:
Գործավարձով աշխատանքը դեռ գոյություն ունի և նույնիսկ ավելի, քան երբևէ: Ով ի վիճակի է այդ աշխատանքին, վաստակում է ավելի, քան իր ընկերը, որը նախանձում է նրան, քանզի նրանից պակաս ճարպիկ է: Երբ աշխատանք չկա, բանվորը մնում է անգործ և առանց աշխատավարձի:
Պետությունը զգացմունքների համար ժամանակ չունի. երբ աշխատանք ունի, տալիս է բանվորին, որը պետք է անի արագ և լավ, երբ այլևս չունի, բանվորին է թողնում սոված չմեռնելու համար մեկ այլ գործ գտնելու հույսը:
Փոքրագությունը, նախանձը ամենում նույնն են: «Հարվածային» կոչված բարեխիղճ ու խելացի բանվորը կարողանում է ավելի վաստակել, քան

իր ընկերը, և նրա վճարովի հանգիստը երկու շաբաթի փոխարեն կարող է տևել մեկ ամիս: Ձանասիրությունը ընդհանուրի կողմից հովանավորվում է և վարձատրվում, սակայն ֆավորիտիզմը դեռ չի կորցրել իր իրավունքները և բազմաթիվ համեստ արժանիքներ՝ Կենտրոնի աչքերից հեռու ամբողջովին մնում են անհայտության մեջ: Նրանք, ովքեր խորամանկ են ու փառասեր, շատ խելացի կամ լավ բարեկամներ ունեն, իրենց համար ստեղծում են ծայրահեղ արտոնյալ դիրք: Ամսական աշխատավարձը հասնում է 150-5000 ռուբլու: Ոմանք շատ ավելի քիչ են ստանում, իսկ ոմանք՝ ավելի շատ: 65 տարեկանում, 25 տարի որպես գործավոր ծառայելուց հետո, ստանում է 34 ռուբլի թոշակ: Ովքեր խելամտություն չեն ունեցել ինսայողություններ անել և չեն կամենում բեռ լինել իրենց զավակներին, շարունակում են աշխատել. և նրանք մեծամասնություն են կազմում: Երկրի վերակառուցման շրջանում բնակչության ակտիվությունը հասավ այն աստիճանի, որին հասել էր մեզ մոտ պատերազմից հետո: Բայց դա, և հատկապես Ռուսաստանում, անպայման չէր նշանակում հարմարավետություն կամ հարստություն: Ամենուր մարդիկ աշխատում են լրացուցիչ ժամեր, քանզի ապրանքներն աներևակայելի բարձր գներ ունեն: Ինչ վերաբերում է բրիգադների պետերին կամ ենթապետերին, նրանք պատվեր են ստանում որոշակի ժամանակամիջոցում կատարել որևէ աշխատանք: Եթե նրանց ծառայողներն ու բանվորները բավականին ջանասիրություն չեն ցուցաբերում, հենց իրենք պիտի լրացուցիչ աշխատեն օրական 18 ժամ, եթե պետք է, քանզի նրանք են պատասխանատու մարդկանց վարքի և ստացված արդյունքի համար: Միշտ չէ, որ դա հեշտ է, նրանք երբեմն շատ դժվար կացության մեջ են հայտնվում մի կողմից կենտրոնական իշխանության, մյուս կողմից՝ բանվորի անտարբերության պատճառով: Երեք նախազգուշացումից հետո յուրաքանչյուր բանվոր կարող է ցանկացած պահի ազատվել աշխատանքից՝ առանց փոխհատուցման կամ տեղեկացման: Իմ այցելած գործարաններից մեկում մի պաստառ զգուշացնում է բանվորներին, որ սկսած սեպտեմբերի մեկից նրանք, ովքեր չեն հասցնի արտադրել սահմանված քանակության իրերը, առանց վիճարկումների կհեռացվեն աշխատանքից: Իր ավել աշխատանքի դիմաց բրիգադի պետը կամ ենթապետը ոչ մի լրացուցիչ վարձ չի ստանում: Սակայն նա կարող է հույս ունենալ, որ իր արձակուրդը կկրկնապատկվի, և կստանա խրախուսական մրցանակ: Դա հաճախ է պատահում, բայց պետության համար դա պարտավորություն չէ և կախված է քմահաճույքից: Երբ պետությունը գանձարանի հետ կապված դժվարություններ ունի, ավելացնում է հարկերը, որոնք անմիջապես գանձվում են առանց հնարավոր կեղծումների, աշխատավարձի պահումների հաշվին կամ էլ հարկադրական փոխառություն է անում, որը վերցվում է նույն քանակով: Ընդհանուր ծախսերը փակելու համար նա ավելացնում է ապրանքների գինը: Ամենահասարակ մետաքսի մետրն արժի 145 ֆրանկ, և այդ նորահարուստ առևտրականից ոչ ոք չի համարձակվում բողոքել: Օգոստոսի 8-ին հրամանագրով հրապարակվել էր, որ բոլոր աշխատավարձերից պիտի պահումներ արվեն՝ օգնելու

իսպանացիներին ֆաշիզմի դեպ պայքարում: Դա պետության իրավունքն է: Ոչ ոք ոչինչ չի կարող ասել և կարևոր չեն անհատների բյուջեում գոյացող անցքերը:

Ի փոխհատուցում դրան, պետությունը ստեղծում է դպրոցներ, գործարաններ, հիվանդանոցներ, մանկական մշակույթի կենտրոններ, առողջարաններ, արտաքսապես հիասքանչ հանգստյան տներ որոշ աշխատավորների հանգստի համար, բայց որտեղ նրանք բոլորն ապրում են ընդհանուր ննջարաններում: Պետությունը մեծ եռանդով ճնշում է գողության ու հանցագործության դեպքերը՝ կիրառելով մահապատիժ կամ աքսոր, հետևում է բարոյական բարձրությանը, խրախուսում մայրությունը, ամենուր արգելում անառակությունը, տարածում կրթությունը մինչև այդ գոյություն չունեցող ծավալներով, իսկ ռուս բնակչության 80 տոկոսը ներկայումս կոշիկներ ու հողաթափեր ունի, մինչդեռ ցարական Ռուսաստանում 80 տոկոսը ոտաբոբիկ էին շրջում:

Մամուլի ազատությունը, սակայն, ամբողջովին վերացված է: Հանցագործ կողմը, իր ձեռքը վերցնելով հասարակական իրավունքը, այլևս ոչ մի տեղ չի զբաղեցնում մամուլում: Դրան հակառակ որևէ քաղաքական հանցագործության դատավարությունը կարող է օրեր շարունակ զբաղեցնել ողջ մամուլը, իսկ հասարակական կարծիքը կատարելապես թմրեցվում է:

Խորհրդային մեծ մարդկանց, օդաչուների, գիտնականների, քաղաքական գործիչների նվազագույն հաջողությունները կարող են շաբաթներով զբաղեցնել թերթերը: Դա հիպնոզի մի տեսակ է, և Ստալինը նրանց աստվածն է:

Չանգվածների ստացած օգուտը բավարար է արդարացնելու համար 1917 թ. արյունալի գործը, և չնայած իրականացված առաջընթացային և ամենուրեք տեսանելի վիթխարի չափերին, իրականում ի՞նչ սոցիալական հավասարեցում է կատարվել:

Ամենուր արդեն մակարդակի նոր տարբերությունները փոխարինում են հներին: Դրանք առավել ևս կշատանան և առանց դադարի, ճիշտ այնպես, ինչպես մի ակիքը փոխարինում է մեկ ուրիշ ակիքի:

Համոզված եմ, որ տասը տարուց քիչ ժամանակ է պետք, որպեսզի նախկին բոլոր հասարակական տարբերությունները կրկին ի հայտ գան:

2 դեպտեմբերի 1936 թ.
Թանկագին պարոն Ժիդ

Ավարտեցի Ձեր «Վերադարձ ԽՍՀՄ-ից» գործի ընթերցումը: Այդ երկրից իմ վերադառնալուց ի վեր, որը տեղի է ունեցել ավելի ուշ և 1934 թվի դեկտեմբերին Կիրովի սպանության առիթով սկսված ճնշումների տպավորության տակ, ես ուղղակի կլանում եմ Խորհրդային Ռուսաստանի մասին յուրաքանչյուր նոր վկայություն: Հիմա, երբ ընթերցեցի Ձեր գիրքը և մի քանի շաբաթ առաջ կարդալով ձեզ հասցեագրված Վիկտոր Սերժի և Իգնասիո Սիլոնեի՝ Մոսկվա ուղարկված նամակները, ես երջանիկ եմ և միաժամանակ տխուր: Երջանիկ եմ, քանզի Ձեր գիրքն ինձ համար մեկ անգամ ևս հաստատեց այն հիմնադրույթը, որն, ըստ իս, ընկած է կյանքի իմաստի հիմքում:

գոյություն ունի միայն մեկ ճշմարտություն. ես՝ նախկին կոմունիստ մարտիկս ու խորհրդային պաշտոնյա, որ երեք տարուց ավելի աշխատել եմ ԽՍՀՄ-ում, մամուլում, քարոզչական ապարատում, ձեռնարկությունների տեսչությունում, ներքին ծանր պայքարից և իմ կյանքի ամենաուժգին բախումներից հետո հանգում եմ նույն եզրակացություններին, ինչ Դուք, որ գալիս եք այլ երկրից, այլ միջավայրից, և մեզ հետ են Սերժը, Սիլոնեն, մարդկության այն մասը, որը չի ընդունում «հարմարվողականությունը», ինչի մասին խոսվում է Ձեր գրքում: Գուցե ԽՍՀՄ-ին վերաբերող իմ գրվածքները հետաքրքեն Ձեզ: Ես Ձեզ այս նույն փոստով ուղարկում եմ իմ փոքրիկ գիրքը. «Die Vieserentdeskung Europas» և իմ բրոշյուրը. «Der Moskauer Prozess»:

Միևնույն ժամանակ խնդրում եմ Ցյուրիխի իմ հրատարակիչ Շվայցեր Շպիգել Վեպլագին Ձեզ ուղարկել մեկ տարի առաջ հրատարակված իմ մեծ գիրքը. «Abschied von Sowjetrussland»:

Մինչև ձեզ հրաժեշտ տալը, թույլ տվել տալ մի հարց, որ ինձ շարունակ անհանգստացնում է: Դա ձեր գրքի ավարտն է. այն վտանգը, որ դատը կարող է պատասխանատու համարվել ԽՍՀՄ-ում կատարվող ողբալի իրադարձությունների համար, այդ վտանգն ինձ շատ մեծ է թվում, քանզի խորհրդային քարոզչությունը չունի ձեր պահանջած այն քաջությունը, որ այլևս չխաղա բառերի հետ, ընդունի, որ «հեղափոխական ոգին արդեն ապրել է իր դատը»: Բայց այդ դիրքորոշման բացակայության հետևանքով բազմաթիվ անկեղծ հեղափոխականներ կշարունակեն նույնացնել ԽՍՀՄ-ն ու սոցիալիզմը, Ստալինի քաղաքականությունն ու առավել արդար հասարակարգի հիմքերը: Եվ պե՞տք է ասել արդյոք, որ այդ սխալմունքը կաթվածահար կանի ու կոչնչացնի մարդկային առաջընթացի լավագույն ուժերը: Ինչպե՞ս խուսափել այդ ողբերգական հետևանքներից: Ես ծանոթ չեմ վերջերս տեղի ունեցած Չինովա-Կամենսկ դատավարության, զանգվածային գնդակահարությունների, Սպիտակ ծովի, Սիբիրի ու Թուրքեստանի համակենտրոնացման ճամբարներում գտնվող հազարավոր «հակահեղափոխականների» հարցի նկատմամբ ձեր վերաբերմունքին: Այնտեղ ռուս ընկերների հետ միասին կան նաև արտասահմանցիներ, Միուլցբունդի անդամներ, որոնք երկու տարի առաջ Օտակրինիգի բարիկադների վրա կռվում էին լավագույն ապագայի համար, այնտեղ են նրանք, ովքեր նախկինում ընկած էին Պետրոպավլովսկյան ամրոցի խցերում, որոնք Նևայի ջրերի մակարդակից ցածր են: Խորհրդային բանտերում գտնվող Ձենգի Մյուսամը (ինչպիսի հատկանշական ողբերգական գուգադիպություն), մի մարդու այրին, որն իր հերթին զոհվել է Հիտլերի համակենտրոնացման ճամբարներից մեկում: Այնտեղ են գուցե արդեն մահացած, գուցե դեռևս կենդանի դիակներ, ոչ միայն իմ ընկերներից շատերը, այլև հեղափոխականներ, որոնց լավ էին ճանաչում բոլոր ճամբարների սոցիալիստ կոմունիստներն ու առաջընթացի բարեկամները:

Սակայն հասարակական կարծիքը՝ «մարդկային խիղճը», կարծես այլևս գոյություն չունի: Ինչ թույլ արձագանք գտավ Մոսկովյան այդ դատավարության կրկնությունը՝ Նովոսիբիրսկի դատավարությունը: Վեց մարդկային արարածներ երկու օր տևած դատավարությունից հետո գնդակահարվեցին առանց օտարերկրյա վկաների՝ որպես միակ

ու ծիծաղելի արդարացում ունենալով «անհերքելի խոստովանությունները»:

Մեռյալներին այլևս հնարավոր չէ փրկել: Բայց կարելի է թույլ չտալ, որ ուրիշները մեռնեն նույն ձևով: Եվ կարելի է կյանքին վերադարձնել նրանց, ովքեր Սառուցյալ օվկիանոսի ափերին, Սիբիրյան անծայրածիր տունդրաներում, հռչակավոր Լյուբյանկայում գտնվող ԳՊՈՒ-ի նկուղներում դեռ շնչում են:

Ես պայքարում եմ իմ ողջ ուժով: Բայց իմ ուժերը սահմանափակ են, իմ կոչերը հասնում են միայն շատ քիչ թվով ականջների: Նրանք չեն կարողանում կոտրել բանտերի պատերը:

Բայց ձեզ, ձեզ ճանաչում են: Եվ նրանք, ովքեր հանուն մարդկության մեծագույն գաղափարների ողբերգական անարդարություններն են գործում, չեի համարձակվի անուշադրության մատնել այն կոչը, որ կանեք դուք:

Չէ՞ որ ազատ արձակեցին Օսիետսկուն՝ Հիտլերի զոհին: Օգնեցե՛ք ազատագրել Ստալինի զոհերին:

Թույլ տվեք սեղմել ձեր ձեռքը:

5 նոյեմբերի 1936 թ.

Պարոն

Երախտագետ հուզմունքով ընթերցեցի «Vendredi» հանդեսում տպագրված ձեր էջերը և թույլ եմ տալիս ինձ գրել Ձեզ: Դուք վաստակել եք այն մարդկանց երախտիքը, որոնց համար հեղափոխությունը նախևառաջ հասարակական արդարություն է և բոլոր մարդկային արարածների արժանապատվությունը: Ես գիտեմ, թե որքան դժվար է գրողների համար, ովքեր մոտենում են հեղափոխություն կոչվող իրենց համար անծանոթ այդ ցամաքին, համարձակվում տեսնել ճշմարտությունը և բարձրաձայն արտահայտել այն տեսնելուց հետո: Բայց և գիտեմ, որ «ինքն իրեն անդավաճան մնալու» ցանկությունը լիովին կարող է բավարարվել միայն կատարելապես անկեղծ լինելու դեպքում: Եվ երբեք էլ, պարոն Ժիդ, այդ անկեղծությունը չէ, որ վնաս է պատճառում բանվորների դատին, այլ ուրիշներին խնայելու փորձերն ու գործարքները:

Ես կրկին ընթերցում եմ ձեր տողերը և մտածում, որ դուք, անշուշտ, հիմա կհասկանաք, թե ինչ են զգացել այն մարդիկ, ովքեր պաշտպանել են Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն առաջին իսկ ժամից, ովքեր այն ընդունել են դեռ այդ ժամանակից, քանզի դա պատերազմի դեմ իրենց պայքացի շարունակությունն էր, ովքեր նրան տվել են այն ամենն, ինչ կարող էին տալ և որոնց աչքի առջև այն (ոչ թե մի քանի ամսից, այլ Լենինի մահվանից ի վեր) ժամ առ ժամ վերականգնում է հին աշխարհի վարակը և գոյատևելու համար գուցե անվանարկում լինելու իր իսկական պատճառները:

Մարսել Մարտինե

Փարիզ, 25 նոյեմբերի 1936 թ.

Այն հարցին, թե արդյոք տեղի՞ն են ԽՍՀՄ-ի դեմ քննադատությունները, ես պատասխանել եմ՝ այո:

Պետք է վերլուծել ռուսական հեղափոխության փորձը և անհրաժեշտության դեպքում քննադատել այն, ինչպես որ ինքը Լենինն էր պահանջում այլ երկրների կոմունիստներից: Բայց ո՞ր են այդ ժամանակները: Կոմունիստը չի կարող հրաժարվել իրականության վերլուծությունից, դա կհակասեր մարքսիզմին: Կոմունիստները, քանի որ ներկայացնում են բանվորական շարժման ապագան, իրավունք չունեն պրոլետարիատին չվիատեցնելու պատրվակով թաքցնել նրանից հեղափոխական փորձառության սխալները:

Ընդհակառակը, նրանց պարտականությունն ու գործն է՝ վերլուծել ռուսական հեղափոխության անցած ճանապարհը, հատկապես Ֆրանսիայում, որտեղ բանվորական դասակարգի քաղաքական հասունությունը թույլ է տալիս հասկանալ, որ սխալվում են, բայց ոչ խաբում: Այդ վերլուծությունը կապացուցի, որ սոցիալիզմը չի իրականացվել ԽՍՀՄ-ում, բայց ցույց կտա նաև, որ նրա պայքարը, նվաճումներն ու հեղափոխական պայմանները պրոլետարիատի համար մեծարժեք դասեր և քաջալերիչ գործոններ են ապագա պայքարի համար: Հեռու բուրժուազիային ձեռնտու լինելուց՝ նման դիրքորոշումը շարունակում է լուսավորել պրոլետարական գիտակցությունը, ամրապնդել նրա պայքարի հեղափոխական բնույթը՝ ցրելով վտանգավոր պատրանքներն ու հեռու պահելով նրան չափազանց լավատեսությունից:

Կապիտալիստական երկրների տնտեսության համեմատ հորհրդային Միության տնտեսությունը մեծ առաջընթաց է ապրել՝ բայց պետք չէ անտեսել, որ այն պարունակում է կապիտալիստական սերմերը, ազատ շուկա և աշխատավարձի անհավասարությունը՝ բոլոր հետևանքներով: Ժ. Սեն